

Почетна страна

Јустин Сп. Поповић

Достојевски о Европи и Словенству

Предговор

Од моје петнаесте године Достојевски је мој учитељ. Признајем: и мучитељ. Још онда ме је занео и понео својом проблематиком. Показало се, да су његови проблеми – вечити проблеми људског духа. Ако је човек иоле човек, мора се бавити њима. А Достојевски је сав у њима, зато је на свима путевима својим истински човек. Предност је његова у томе, што је у вечне проблеме људског духа унео надахнуће пророка, жар апостола, искреност мученика, сету филозофа, видовитост песника.

У новије време ни код кога нису вечни проблеми човечијег духа дошли до тако широког, дубоког и свестраног израза као код Достојевског. Кроз њега су проговориле муке бића људског, и сви болови, и све чежње. Као ретко ко, он је одболовао проблем човечијег бића у свима његовим страховитостима. А човек је бескрајном сложености свога бића најстраховитије биће у свима световима у којима се креће људска мисао и кружи људско осећање.

У Европи није било ни мислиоца, ни филозофа, ни песника, који је као Достојевски снажно и свестрано осетио величанствену драматичност и језиву трагичност европског човека и свих његових тековина. Њему је до танчина познато не само еванђеље него и апокалипсис европског човека. Апокалипсис са свима својим понорима, чудесима, страхотама, ужасима. Ако на нашој планети постоји нешто страшније и од најстрашнијег, онда је то, нема сумње, апокалипсис европског човека. Достојевски га је песнички предосетио и пророчки претсказао, а ми смо већ ушли у њега. Једно је очигледно: настао је апокалипсис европског човека; све његове тековине полако захватају апокалиптичке страхоте и невиђени ужаси.

Потресна је агонија европске културе, зидане на „непогрешивости“ и аутаркичности европског човека. Над апокалиптичким понорима њеног самоуништења све се јасније и јасније оцртава титански лик сетног пророка Европе: Достојевског. Његова се пророштва о Европи испуњују на наше очи. И срце се неосетно претвара у сузарник..

Не тврдимо, попут Лајбница, да је овај наш земаљски свет – најбољи од свих могућих светова. Али смо сигурни у једноме: наш земаљски свет је несумњиво најзагонетнији од свих могућих светова. И у том тако изузетно загонетном свету – најзагонетније биће јесте човек: његови падови и

узлети, његово зло и добро, његов ђаво и Бог. А сврх свега – његов свечовек и Богочовек. Кроз све то ми пратимо Достојевског у овој студији. То није лако, али је свакако достојно човека мучити се том узвишеном муком.

На Видовдан 1940. год.

Д-р Јустин Поповић

Пројекат Растко / Пројекат Растко
Русија

© 2008 Пројекат Растко и појединачни
носиоци ауторских права. Сва права
задржана.

Хосмје EUnet

Достојевски пред вечним проблемима

Достојевски није увек савремен, али је увек савечан. Савечан је кад мисли о човеку, кад се мучи проблемом човека, јер страшно понире у бездане човекове и жудно тражи све што је бесмртно и вечно у њему. Савечан је кад мудрује о твари, ма којој твари, јер се спушта у танано пракорење којим се свака твар корени у тајанственим дубинама вечности. Савечан је кад се грозничаво мучи проблемом страдања, јер се не задовољава његовим површним, релативним, људским решењем, већ чезне за апсолутним, вечним, божанским. Савечан је кад бурном душом својом проходи историју рода људског, кад се пробија кроз њен хаос, кад преживљује њену језиву трагику, јер одбацује пролазни, временски, антропоцентрички смисао историје, а усваја бесмртни, вечни, богочовечни. Нема муке духа људског којом се он није мучио. Он је доживео и проживео човека у свима његовим димензијама и зато се с ридањем бадио пред ноге тајанственог Богочовека. За њега је Богочовек смисао и циљ човека, смисао и циљ историје. Његов Свечовек није друго до историјски Богочовек: Исус Назарећанин.

Човек је прави човек када искрено и опасно постави себи проблеме. Ниједан проблем није истински постављен ако није постављен неустрашиво и опасно, толико опасно да од њега у грозницу пада и разум човечији, и душа, и срце. Тако постављају проблеме само челници људске мисли: Јов, Соломон, апостол Павле, Шекспир, Достојевски. Но, за такве људе коначно решење ма ког проблема зависи једино од апсолутног смисла и божанског циља људске историје.

Здраве очи душе јасно виде: сваки, и најмањи проблем, својим главним нервом залази у вечне проблеме, уткива се у њих, јер се свака твар, тајном суштине своје, отискује у бескрајности и вечности. Кроз васељену непрекидно струје и брује безбројне тајне вечности. А кад се сусретну, сусретну се у срцу човечијем. Ту тајна тајну грли и загонетка загонетку љуби, док космичка језа прожима човека. То мученички осећа Достојевски и својом видовитом душом нетремице бди над тајном светова, бди и тврди: све је тајна, све је загонетка, а срце сваке тајне и сваке загонетке јесте Бог.

По Достојевском, сви се проблеми своде на два „вечна проблема“, на проблем постојања Бога и проблем бесмртности душе. Ова два проблема носе у себи неодољиву магнетску силу, којом привлаче и подређују себи све остале проблеме. Од решења „вечних проблема“ зависи решење свих осталих проблема, учи Достојевски. Решење једног вечног проблема садржи у себи решење другог. Они се увек крећу у правој сразмери. Ако има Бога – душа је бесмртна; ако нема Бога – душа је смртна.

Решење „вечних проблема“ је главна мука, којом се вољно и невољно муче сви негативни и позитивни хероји Достојевског. Кроз ове проблеме они приступају осталим проблемима. Без њих, они се не могу замислити, као ни сам Достојевски. „Постојање Бога је главно питање, пише Достојевски Мајкову, којим сам се ја целог свог живота мучио, свесно и несвесно“.

Хероји Достојевскога су оличење те главне муке, оваплоћење тог главног

питања. Њихова је даноноћна брига, њихово је неизбежно занимање – решавати то главно, то вечно питање: има ли Бога, има ли бесмртности? Без тих питања, они су немогућни; ван њих, они су несвоји. „Ја не могу о другом, – исповеда се Кирилов –, ја сам целог живота мислио о једноме. Мене је Бог мучио целог живота“. Добри, бурни Мића плаче, рида и страшно се исповеда Аљоши: „Мене Бог мучи. Једино то и мучи“.

Попут ових, и остали хероји Достојевскога муче се Богом; све њих разједа та страшна и вечна мука. Посредно или непосредно, сав њихов живот пролази и сагорева у мученичком решавању вечних проблема, проблема Бога и проблема душе. „Тражење Бога“ – исцање Бога – је, по мишљењу Достојевског, циљ свих, не само личних већ и народних покрета, циљ историје човечанства.

Основно је убеђење Достојевскога: позитивно или негативно решење вечних проблема детерминише сав живот човеков, сву његову философију, религију, морал, културу. Негативно решење вечних проблема, изражено речима: нема Бога, нема бесмртности – сачињава суштину негативних хероја Достојевских. А позитивно решење, изражено речима: има Бога, има бесмртности, – сачињава суштину његових позитивних хероја.

Негативно решење вечних проблема неминовно повлачи за собом негативна решења и свих осталих проблема. Убеђење, да не постоји ни Бог ни бесмртност душе, увек се пројављује као нихилизам. Нихилизам и није друго до примењени атеизам. Из философије атеизма неминовно истиче морал нихилизма. То Достојевски доказује неодољивом убедљивошћу. генијалним психолошким анализама и необоривим доказима он виртуозно показује да је нихилизам неминовна последица атеизма. Ако нема Бога, ако нема бесмртности, онда нема ни врлине, нема ни порока. У том случају – све је дозвољено.

Позитивно решење вечних проблема омогућује и условљује позитивно решење и свих осталих проблема. Убеђење, да постоји Бог и бесмртност душе, пројављује се у трансубјективном свету као љубав. Не треба се варати: љубав је примењено осећање Бога и осећање личне бесмртности. Ја могу љубити вечном љубављу само ако сам бесмртан, и ако моја бесмртност црпи своју силу из Бога. Живог и вечног. Два комплекса владају душама позитивних хероја Достојевских: комплекс осећања Бога и комплекс осећања личне бесмртности. Срца су њихова испуњена Богом и бесмртношћу, и све што излази из њих божанско је и бесмртно. Ако има Бога, ако има бесмртности, онда је права, вечна љубав и могућна и остварљива у сфери људског живота. Без тога, права је љубав психолошки и онтолошки немогућна и неостварљива.

Достојевски не воли кратке мисли и кратка осећања. Сваку мисао, свако осећање, сваки душевни покрет, он продужује до крајњих граница, да их затим стопи са вечним проблемима. У чудесној и чудотворној лабораторији свога духа Достојевски преради сваки проблем у вечни проблем, и мучи се њиме док му са гледишта вечности не пронађе решење. Вечност даје смисао времену. Завршно и целисходно решење ма ког проблема, и изналажење праве вредности ма кога или ма чега у овоме свету, могућно је само *sub specie aeternitatis*, но никако и никад *sub specie temporis*.

Вечни проблеми нису наметнути човеку већ су иманентни духу људском. По својој природи, човек је колико и физичан толико и метафизичан. У самој ствари, ништа није метафизичније од физичког. Преведено на језик Достојевскога, то гласи: ништа није фантастичније од стварности, од

реалности. Корење ма каквог физичког процеса увек остаје сакривено у метафизичкој суштини космоса. И сама физика је у основи метафизична, јер се оснива на хипотези о етру који је „неопипљив и непокретан, по себи и за себе уопште неопажљив“ (ungreifbar und unbeweglich, an und fur sich uberhaupt nicht wahrnehmbar)

Људска свест је свест нечим божанским. Она је толико тајанствена и загонетна у својој непосредној датости, да је нико мањи од Бога није могао дати човеку. Неподраживом анализом људске душе Достојевски долази до закључка да је идеја Бога иманентна људској свести. У најунутрашњијем језгру свом човекова самосвест је богосвест. Јер је свест, у суштини, дар Божји човеку. Човек не би могао ни бити свестан себе, да му то није дато од Бога. Немилосрднији од Канта аналитичар ума људског, смелији од Ничеа аналитичар воље људске, Достојевски налази да је човек својим психичким устројством предодређен да се стално и интимно, свесно и несвесно, мучи проблемом Бога.

У сваком случају, за Достојевског и његове хероје Бог је мука, и то – страсна мука и страсно мучење. „Страшно је пасти у руке Бога живога“. А човек, самим тим што је човек, пада и мора пасти. Нема сумње, у човеку има нечега што се стално отима ка Богу. То се не може ни оковати ни потпуно уништити. Када чежња за Богом не би била саставни део људског бића, богоборци би је лако могли уништити у себи и у целом роду људском. Но чежња за Богом, идеја о Богу је срце срца људског. У томе је мука човекова и његова величина. Док дефинитивно не реши проблем Бога и док тачно не одреди свој однос према Богу, човек је онтолошки неспособан да реши ма који други проблем.

На безброј начина Достојевски проба да реши вечна, „проклета питања“. Прометејским пламеном ових питања он до пожара распаљује душе својих хероја, и оне сагоревају у њима мучећи се јововски. Бог је за њих не само идеја већ страст, и то страст горка или слатка. За сушичаве умове Бог може бити анемична идеја, али за Достојевскове хероје Он је психофизичка страст, јер се они до крви или боре с Богом или посвећују Богу. За њих Бог није библиотека која се да прочитати или проблем који се да књишки решити, већ је то живи Живот који се мора доживети, страдање које се мора отстрадати, бол који се мора преболети.

Психолошка анализа Достојевских хероја потстиче нас да их сврстамо у две групе. Прву групу сачињавају негативни хероји – „антихероји“. Они решавају вечни проблем негативно, или су склони негативном решењу. Другу групу сачињавају позитивни хероји. Они исти проблем решавају позитивно. Први су безбожници и смртници, јер за њих не постоји ни Бог ни бесмртност. Дакле, смртан је сав човек без остатка. Други су побожници и бесмртници, јер за њих постоји и Бог и бесмртност душе. Бесмртном страном свога бића човек је отворен према вечности и мистички сједињен с њом.

Негативни хероји су богоборци, позитивни су богољупци. И једни и други стварају своју философију и религију, правдајући их и бранећи их искрено, мученички, страсно. Философија првих је философија атеизма и религиозног бунта; философија других је философија теизма и религиозне смирености. Први стварају невиђене и нечувене бунтове, за какве не зна историја религиозних бунтова.

И у старом свету се бунтовало. Бунтовали су Јов и Соломон, бунтовао је Прометеј. Њихов су бунт наставили Фауст и Волтер, Манфред и Шели, Ниче и Метерлинк. Али сви њихови бунтови, узети скупа, само су гљувонеме претече бунтовника Достојевских. Шибани кнудом животних

ужаса, поражени језовитом трагиком светова, Достојевски антихероји стварају бунтове које би с поносом потписао и сам врховни дух зла и уништења. Када би он сам предавао философију атеизма и морализма, не би био страшнији и бунтовнији од Достојевских антихероја.

Основац је у атеизму Фаустов Мефистофел кад ученику Фаустовом држи лекције из атеизма. Али без имало увређеног поноса могао би сам Мефистофел да слуша лекције из атеизма код „жутокљуног“ руског студента Ивана Карамазова. У њима би нашао своје најбоље оправдање, своју најсавршенију – ђаводицеју. Уопште, све старе и нове философије атеизма, упоређене са философијом атеизма код Достојевског, нису друго до Pleasant Sunday-afternoon литературе. У одрицању Бога – сви су основци према Достојевском.

У философији Достојевских антихероја мистички ужас живота нашао је свој најсавршенији стил, свој најадекватнији израз. У Ничеа има реторике, у њих је нема. Мучени ужасним проблемом страдања, мрвљени језивом тајанственошћу живота, тлачени бесмисленом неопходношћу природних закона, они заборављају сва знања, презиру све обзире, газе све законе, и страсно се бацају пред ноге напаћеног човечанства, клањајући се страдању његовом. Од ужаса, они пертурбирају све законе и све вредности, прекорачују све границе постављене од људи, природе и Бога. У њима се заиста врши Umwertung aller Werte.

Они се не мире са страдањем. Оно је за њих највећа негација Бога. Страдање је атмосфера наше тужне планете. Зар је могућно оправдање Бога када постоје бесмислена страдања? Зар иза овако ужасног света има Бога? И ако га има, зар се може оправдати? Антихероји остају при факту: страдања је много у свету, оно је бесмислено и бесциљно, али му то не смета да буде свуда присутно. Између човечанства и Бога стоји одвратно чудовиште коме је име страдање. Антихероји не могу да га уклоне, не могу да га ћутке обиђу и зато не примају свет који „на апсурдима почива“. За њих је овај свет најгори од могућих светова (разуме се, велико је питање, да ли су бољи светови уопште могући). Ако га приме, они га једино могу примити као космолошки доказ егзистенције не Бога, већ – ђавола. А историју рода људског могу примити не као теодицеју, већ као ђаводицеју. Бесмислена трагика света демантује Бога, афирмише ђавола; осуђује првог, апологира другог.

Зар је могућан одговор који би стварно осмислио трагику овога света, оправдао страдање у свету, успокојио богоборачке бунтовнике и побио разлоге њиховог немилосрдног бунта против Бога?

Да, могућан је, – изјављује Достојевски –, могућан је само један једини одговор. И тај одговор је „пресветли лик Богочовека Христа“. Богоборни бунтовници могу одбацити све системе, погазити све принципе, уништити све законе; могу учење Христово назвати лажним, осуђеним од савремене науке и економских теорија. Али једно остаје што они никад не могу ни разорити ни уништити. То је „пресветли лик Богочовека, његова морална недосежност, његова чудесна и чудотворна красота“.

Најтеже је борити се не са учењем, већ са светлом и благом личношћу Христовом. Победити њу – апсолутно је не могућно. „Галилејче, ти си победио!“ Достојевски то зна из свог сопственог искуства, јер се ретко ко борио са Христом као он. Зато као одговор својим побуњеним антихеројима он пружа чудесни и чудотворни лик Господа Христа, који посредно и непосредно дела кроз христолике личности Зосиме и Аљоше, Мишкина и Макара. Својом чаробном христоликом појавом они смиравају побуњене духове, стишавају бурне душе, укроћују метежне прохтеве.

Целокупним својим животом, свим својим бићем, они сведоче једно: има Бога, има бесмртности.

Нека тајанствена, мила и кротка сила непрекидно зрачи из христоликих хероја Достојевских. Они не доказују Бога логички, већ показују психофизички. Дискурзивно и дијалектички не може се доказати ни постојање Бога, ни бесмртност душе. Убеђење да постоји Бог и бесмртност душе јесте плод личног, непосредног искуства. Оно се стиче само опитом активне љубави. Од јачине и величине тог опита зависи и јачина и величина човекове убеђености у постојање Бога и бесмртности душе. Што је човек богатији овим искуством, богатији је и вером у Бога. До истинског и реалног богопознања и самопознања човек долази једино путем активне љубави. Љубећи Бога и људе, човек реално и експериментално сазнаје да је његова душа христолика и бесмртна.

Опит активне љубави, као метод богопознања и самопознања, јесте чудесна благовест којом је Богочовек обдарио род људски. Служећи се овим методом, човек најбрже пронађе и Бога и себе. А на путевима мржње лако изгуби и Бога и себе. Пронађен и примењен Богочовеком, овај метод богопознања и самопознања постао је и заувек остао методом православне гносеологије. По свему, он је непомирљиво супротан схоластичком методу механизације животворних истина Христових и протестантском методу рационализације надрационалних истина еванђелских.

Христолики хероји Достојевскога чувају највећу драгоценост наше планете: лик Христов. И у потребним моментима показују га поколебаним душама у овом горком свету. Он је једини њихов посредник између њих и осталих људи. Својом христоликом душом они привлаче све што је божанско у душама људским и проналазе бесмртно добро и највећем грешнику. Они примају свет, али не примају грехе света. Они љубе грешнике, али не љубе грехе њихове. Очишћен и освећен Христом, овај свет је најбољи од свих могућих светова, али су људи учинили себе горима од свих могућих људи. Христолики хероји Достојевскога примају свет из руке Богочовека Христа, који милостиво и кротко покрива грехе света.

Прекрасна личност Христова је једино што Достојевски обожава без резерве. За њега она је оличење свега најузвишенијег, свега најсавршенијег, свега најчовечијег. Мимо ње нема истинске благовести у овом тужном свету. Поменете ли име Христово у присуству Достојевскога, он сав уздрхти од узбуђења и усхићења. Бјелински пише: „Кад год само поменем име Христово, у Достојевског се лице потпуно измени као да хоће да заплаче“.

У овом свету, који на парадоксима почива, Достојевски не може без Христа. Он сваку своју мисао завршава Њиме и свако своје осећање проверава Њиме. Горка тајна света једино у Христу постаје слатка. Свирепа тајна страдања постепено прелазе у тиху, умиљну радост, једино ако се пронесе кроз Христа и осветли Њиме. То Достојевски осећа апостолски снажно, зато је исповеднички одан и мученички веран Христу.

У Богочовеку Христу има нечег несравњено вишег од Истине, Доброте и Лепоте. Он је све то у апсолутном смислу, па чак и нешто више од свега тога. У томе је његова изузетна чар. Све што је најбоље у души људској Христос привлачи себи неким неодољивим магнетизмом љубави. Он даје души човечијој што јој не могу дати ни апсолутна Истина, ни апсолутна Доброта, ни апсолутна Лепота, узете посебно у њиховој метафизичкој супстанционалности или логичкој оправданости.

Претпоставите парадоксалну дилему: треба изабрати између Христа и Истине. Ја и ви бисмо, можда, изабрали Истину а не Христа. А

Достојевски? Он би несумњиво изабрао Христа, па макар сва Истина била против њега. Ево његове исповести о томе: „Покаткад ми Бог даје тренутке савршеног мира. У тим тренуцима ја љубим и верујем да и мене љубе. У тим тренуцима ја сам формулисао своје Вјерују, у коме је све јасно и свето за мене. Ово је Вјерују сасвим просто. Ево њега: ја верујем да нема ништа љупкије, дубље, симпатичније и савршеније од Христа. Са суревњивом љубављу говорим себи: не само нема Њему слична, него и не може бити. Ја штавише изјављујем: Када би ми неко могао доказати да је Христос ван истине, и када би збиља истина искључивала Христа, ја бих претпоставио да останем са Христом, а не са истином“.

Ово је павловско исповедање вере у Богочовека Христа. Од дана апостола Павла па све до данас није се чула смелија реч о незаменљивости Господа Христа. Једини који би се у овом погледу могао донекле такмичити са Достојевским био би пламени Тертулијан, са својим знаменитим: „Credo quia absurdum“.

Овако неустрашиво исповедање вере у Христа саблазан је за чулнике, а безумље за рационалисте. Али, Достојевски је баш тиме постао у новије доба највећи исповедник еванђелске вере и најдаровитији претставник православља и православне философије. Да, православне философије, јер се она битно разликује од неправославних философија тиме, што је за њу први и последњи критеријум свих истина и свих вредности – пресветла личност Богочовека Христа.

Где, хришћанства је у извесној мери било и пре Христа. Неке ћете хришћанске моралне принципе и догматске истине наћи у јудаизму, неке у будизму, неке у конфучијанизму. Али у њима не можете наћи оно што је најглавније, оно што је „једино на потребу“. А то је – личност Богочовека Христа. Јер она својом вечном животворном силом спасава човека од греха и смрти, препорођујући га, освећујући га, обожујући га, испуњавајући га сваким божанским савршенством.

Без личности Христове учење Христово нема ни спасоносне силе, ни непролазне вредности. Оно је само утолико силно и спасоносно, уколико је жива еманација његове божанске личности. Еванђеља, посланице, сав Нови Завет, све догматике, све етике, без чудотворне личности Христове претстављају собом или занесењачку философију, или романтичну поезију, или утопистичка сањарења, или злонамерне измишљотине. Једино личност Христова, чудесна у својим безбројним савршенствима, даје вечну вредност и животворну силу целокупном учењу новозаветном. Из ње се стално еманира нека стваралачка сила, која људима даје моћи да божанско учење новозаветно претворе у човечанску стварност.

Све што треба човеку у овом, и у свима могућним световима, Достојевски је нашао у личности Богочовека Христа. У њој он види решење свих личних и свих социјалних проблема не само нашега доба, већ и свих времена до на крај историје. Где је лик Христов, тамо је за Достојевског истински прогрес, истинска просвета, истинска радост, истински живот, истинска мудрост и свако истинско савршенство. Но ако успитате Достојевског: где се налази, где се чува лик Христов? Он вам не двоумећи одговара: у православљу, само у православљу. – А шта је с римокатолицизмом, шта с протестантизмом? Ах, уздише Достојевски: римокатолицизам је унаказио лик Христов и унакаженог Христа проповеда, а протестантизам га је давно изгубио.

Христоликост позитивних хероја Достојевских долази отуда што они у душама својим чувају чаробни лик Христов. Овај лик је суштина њихових личности. Они живе њиме, мисле њиме, осећају њиме, делају њиме, све

своје формирају и нормирају њиме, и тако кроз христодицеју стварају православну теодицеју. Стога су они прворазредни философи православни. Њихова је философија све експериментална и емпирична, јер богочовечанску истину Христову непрекидно претварају у своју свакодневну стварност, у свој свакодневни живот. У њима Достојевски доживљује највишу синтезу живота, у којој се вечне истине и вечне радости грле загрљајем коме нема краја.

*

*

*

Пада у очи: и негативни и позитивни хероји Достојевскога су пре свега и више свега неустрашиви борци за личност. Борећи се за слободу, за правду, за истину, за бесмртност, за вечност човечије личности, они мученички траже одгонетку те прастаре загонетке овога света. Страхоте живота и смрти ударају на њих и они мира немају у костима својим акамоли у мислима својим. Кроз њих Достојевски проноси своју вихорну душу и казује себе потресно и страшно.

Бескрајну тајну своје необичне личности Достојевски оваплоћује у својим херојима. Пожаром вечних проблема он пали њихове савести, сагорева њихову крв, пустоши њихове душе. Кроз њих задаје и решава проклета питања, стварајући тако своју језиву ђаводицеју и сјајну теодицеју.

У свему томе Достојевски пројављује невиђену генијалност. И многи се саблажњавају о њега, јер не могу да схвате где има више њега самог, да ли у његовим позитивним или у његовим негативним херојима. Али, то и није чудновато, јер се обично о највеће личности саблажњава највећи број људи. Оне су заиста камен спотицања и саблазни за многе. Најбољи пример за то јесте личност Христова.

Нема сумње, Достојевски је најзагонетније икс у врло компликованој једначини словенске културе. Много је труда уложено да се пронађе права вредност тога икс. Па и наши немоћни напори нека послуже томе, ако могу. Да пишемо о Достојевском, даје нам смелост сам Достојевски, јер је неизмерно милостив, иако страшан величином својом. Сваки може наћи себе у њему. Јер ако сте тужни, он свесрдно тугује вашом тугом. Ако сте очајни, он је ваш друг, ваш брат, ваш близанац, али и утешитељ. Ако сте атеист, он и сам пати са вама, мучи се вашом муком, апологира атеизам генијално, минира вас богоборним бунтом и безумним очајањем, да се најзад обојица с криком баците пред ноге благога Исуса. Ако сте преступник, он вас милостиво прима под кров своје многонапаћене душе, вашу душу претвара у своју, заједно са вама преболјева вашу болест, поставља тачну дијагнозу ваше болести и оздрављује вас сигурним леком, јер је болник и вичан болестима. Ако вас муче „проклета питања“, он вас загрли као најрођенијег, проводи са вама бесане ноћи и свирепе дане и не напушта вас док заједнички не пронађете правилно решење. Ако сте верујући, он вам умножи веру до апостолске заљубљености у Христа. Ако сте оптимист или песимист, он вас убедљиво води најсавршенијем оптимизму, показујући вам да је чудесна личност Богочовека Христа једини извор свесавршеног оптимизма, јер је једина истинска блавест у свима световима.

Достојевски се не може студирати без муке и суза. Њега може успешно простудирати само човек који се искрено и свесрдно мучи његовом главном муком: решавањем вечних проблема. Без тога, њега је досадно читати. Људе, који не воле да се баве опасним проблемима, спопада трепет и ужас при читању Достојевског, и они му често бацају у очи очајно питање: реци нам, докле ћеш мучити наше душе? – Док не решите вечне

проблеме, гласи његов одговор.

Иако у свему атомски мали, само у љубави према Достојевском велики, ми у овој студији покушавамо да пронађемо основне психичке законе и главне стваралачке принципе који су створили позитивне и негативне хероје Достојевскога. И оспособили их да даду роду људскоме такву демонску ђаводицеју и такву херувимску теодицеју, какве свет није видео.

Ко је заражен површним оптимизмом многих савремених препородитеља и усрећитеља човечанства, нека не улази у пакао православног Дантеа, јер ће у огњеним понорима његове ђаводицеје испарити сав лептирски оптимизам и сагорети сви планови о преображају света и човека на основу човекоманијских принципа „чистог разума“ и „common sense“ -а.

ЂАВОДИЦЕЈА

Од човекомиша до човекобога

НАЈОЧАЈНИЈИ МЕЂУ ОЧАЈНИЦИМА

Опасно је и тужно бити човек. Јер ни једно биће није толико потцењивано и прецењивано као човек. То долази од неразмрсиве сложености човекова бића. У добру, он иде до Бога; у злу, он се спушта до ђавола. Зато је од неких боготворен, а од неких ђавотворен. Номо homini deus, но исто тако homo homini lupus. И једно и друго показује да су у биће човеково уткане разнородне бескрајности и свирепе противречности. Ко ће их помирити, ускладити, укротити?

Човека растржу дивље противречности и неукротиве бескрајности. Није ли боље сузити човека, смањити му број чула, поставити му границе мислима, упростити му проблеме савести, укочити му слободу духа? Тада би било лакше и радосније бити човек. Али, и мање славно, и мање интересантно. У том смеру упућен је човечанству овај апел: „Човек је нешто што треба савладати“. Упутио га је страшни синтетичар западне философије и науке, несрећни Ниче.

Али, Ниче је у многومه оклеветан. Он ни из далека није самосталан мислилац. Проанализирајте ли га, у њему ћете наћи и Канта, и Тому Аквинског, и Протагору, и Шопенхауера, и Дарвина. Но његова је трагедија у томе, што је извесне апстрактне и анемичне идеје ових мислилаца претворио у своје страсти и крстио у својој крви. Извлачећи смело крајње консеквенце из последњих резултата философије и науке, он је завршио лудилом. Његова душа, бурна и вулканска, није могла да у себи не доживи и на себи не опроба неке убиствене философске теорије и смртоносне научне хипотезе. У своме страдном срцу он је венчао Шопенхауеров волунтаризам са Дарвиновим селекционизмом, и из тога се брака родио надчовек, који је детињски наивно приказао свету страшну тајну својих родитеља.

Својим надчовеком, Ниче није упростио проблем човека, већ га је још више компликовао. По својој мртвости надчовек подсећа на робота, а не на живо људско биће. И даље проблем човека мучи сваког мисаоног човека. И ниже се питање за питањем: шта је човек? У чему је суштина човека? Постоји ли „чист“ човек, у коме нема ничег страног, туђег, нечовечијег? Каква то загонетка путује кроз човека? Шта је човечје у човеку? Ко се то скрива у човеку и иза човека? Није ли човек привиђење, које је из горњих светова залутало на нашу планету и не може да се ослободи? Где је темељ, где крај човековом бићу? На чему стоји и ради чега постоји човек? А пре свега и изнад свега: чиме ће се завршити човек? Чиме? Чиме? Чиме?

У решавању проблема човека Достојевски је ненадмашан и неподражљив. У свима својим делима он неуморно трага за човеком у човеку, за његовом суштином, за његовом сврхом. Он подвргава човека неслућеној психолошкој анализи, ставља га на страшне пробе, да би психолошким и експерименталним путем решио „проклети“, вечни проблем човека. Буде ли резултат тога потхвата убеђење: човек је смртан без остатка, – онда и решење другог вечног проблема мора гласити: нема Бога, ако пак немилосрдна психолошка анализа пронађе у човеку бесмртника, онда решење првог вечног проблема гласи: има бесмртности, и решење другог: има Бога.

У загонетној лабораторији свога огњеног духа генијални аналитичар раставља човеково биће на саставне елементе, издваја човечје од нечовечјег, земаљско од небеског, страшно од бестрасног, грешно од безгрешног, људско од божанског. При свему томе он видовито прати загонетне прелазе осећања у мисли и мисли у осећања, страсти у идеје и идеје у страсти. На бојишту човечијег срца стално бију бој све противречности неба и земље. Достојевски је усред тог боја. Чудовишне загонетке ударају на њ, стреле отровних тајни пробадају му срце и он сав израђаван запомаже: Господо, мене муче проблеми; разрешите ми их.

Достојевски је сувише дубок и немиран, да би га могла задовољити и умирити површна решења основних питања живота. Он не може да се смири док не пронађе оне непролазне темеље на којима почива свет и људи у свету. Зато је тужно неспокојан и са болом пита: Како ћу да умирим себе? Где су ми првобитни узроци на које ћу се ослонити; где су ми темељи? Одакле да их набавим?

У самим почецима своје мислилачке делатности Достојевски предосећа да темељ човекова бића није у стварима око човека већ у самом човеку. Притом интуитивно осећа да је тај темељ претрпан и затрпан масом разнородних емпириских наслага. Да се дође до темеља, треба уклонити све насlage. Зато Достојевски одводи свог хероја у подземље, аскетски га усамљује и посвећује самопосматрању. У подземљу херој мисли, сав припада себи и своме проблему. Ни људи ни ствари не расејавају његов ум. Он искрено и смело врши своју дужност: мученички се вежба у мишљењу и упорно тражи темељ и првобитни узрок свога бића. Тражи их у мисли, у свести, у сазнању, али у томе долази до горког закључка: Код мене сваки првобитни узрок одмах повлачи за собом још првобитнији, и тако у – бесконачност.

Овакав закључак могао би бити трагичан само за подземног хероја. Али, његова је мука у томе што је он дошао до убеђења да је таква не само природа његовог сазнања лично, већ људског сазнања уопште. Он се горко жада: Таква је несумњиво суштина сваког сазнања и мишљења.

Својом главном тајном људска мисао, људско сазнање, отискује се у бесконачност. Ми мишљу мислимо и сазнањем сазнајемо, а не знамо ни суштину мисли ни суштину сазнања. То је вечна соломоновска мука наша. „Све је мука духу“, све, али пре свега: сам је дух највећа мука себи самом. Постоји неко онтогенетичко сродство између сазнања и страдања. Трагајући за пореклом сазнања, подземни херој налази да је страдање „једини узрок сазнања“. Штавише, он изјављује: Сазнање је, по моме мишљењу, највећа несрећа за човека. Али, то није све. Подземни херој тврди: Ја сам чврсто убеђен да је свако сазнање болест. Не верујете ли у то, он се куне тако: Кунем вам се, господо, да је сазнање – болест, права правцата болест.

Човек са појачаним сазнањем сасвим искрено „сматра себе за миша, а не

за човека“. Изгледа, сазнање је дато човеку да би човек осетио своју трагичну немоћ пред свим што је око њега, изнад њега и испод њега. Човек не вређа себе када сматра себе за миша, па макар био и „усилено сознајушчаја миш“. А што је најглавније то је да сам човек сматра себе за миша.

У недокучној суштини људског сазнања има нечег ужасног, нечег неподношљивог, нечег проклетог. То мора осетити сваки који се озбиљно бави тим проблемом. Сазнање треба расветлити и објаснити сазнањем! Какав је то потсмех над човеком? Та то је неки демонски *circulus vitiosus*! Подземни човек одлучно иде коритом своје мрачне логике: због проклетих закона сазнања човек је – „мислећи миш“, човек је – човекомиш.

Човеку је наметнуто сазнање. Сазнавати је – „првобитна гадост“. Али се несрећни човекомиш није зауставио на тој гадости, већ је „успео да натрпа око себе, у облику питања и сумњи, још толико других гадости; под једно питање подвео је толико нерешених питања, да се и нехотице ствара око њега нека кобна попара, неко смрдљиво блато, које се састоји из његових сумњи, немира и, напоследку, из отпљувака“. Шта остаје несретном, исмејаном човекомишу? Ништа, осим да „с презривим осмехом“ шмугне у своју рупу. Тамо пак, у своме одвратном и смрдљивом подземљу, увређени, пребијени и исмејани миш се одмах задубљује у хладну, отровну, и, што је најглавније, вечиту злобу.

Првобитни узрок није пронађен. Свест, којом је човек свестан себе и света око себе, није свесна свога сопственог темеља. У својој емпириској и логичкој датости сазнање није у стању да пронађе првобитни извор својих сопствених збивања и делања. Огорченом човекомишу остаје једно: да удвостручи своју снагу, да се пробије иза сазнања, да продре у дубље поноре човечијег бића и тамо потражи суштину своје личности, без које је он као кућа без темеља. Њему је безусловно потребно да нађе праизвор свога бића. И то по сваку цену. Јер сазнање, које ни само не зна тајну свога сопственог постојања, није ли довољан разлог за самоубиство?

Али, човекомишу се не умире. И он се полипски грчевито хвата за – разум. Испитује га са сваке стране; одмерава му дубину, висину, ширину; изналази му границе; подвргава га непоштедној анализи; четрдесет година истражује у њему пратемељ људског бића и не налази. Разочаран, он даје свој завршни суд о њему: Разум је, господо, добра ствар. То је неоспорно. Али, разум је ипак само разум и задовољава само разумне способности човечије. У личности човековој разум сачињава „неки двадесети део“ свеколиких способности човекових за живот.

Шта зна разум? Пита подземни херој. Разум зна само оно што је успео да дозна (штошта, можда, неће никада ни дознати; то, истина, није утеха, али зашто опет да се то не каже?), а човечија природа дејствује сва у целини, свим оним што у њој постоји, свесно и несвесно, и када лаже, ипак живи. Из овога јасно следи: као двадесети део човекове личности, као њен незнатни фрагмент, разум није њена *prima causa*, њена суштина, њен темељ, стога му у човековом бићу ни издалека не припада главна и централна улога. Својом немилосрдном критиком људског разума човекомиш је у свом подземљу створио свој сирови и заједљиви бергсонизам и јавио се као неелегантан, али ипак прави претеча елегантног француског бергсонизма.

Но, најзад се и одисејада човекомиша завршава успехом. Он је пронашао први узрок свога бића. То је нешто и надразумно и подразумно, и натсвесно и потсвесно. То је: слободна воља, сопствено, вољно и

самостално хтење. „наше сопствено, вољно и слободно хтење, наша властита, па макар и најапсурднија ћуд, наша фантазија, понекад раздражена до лудила – то баш и јесте она пропуштена, најкориснија корист која не улази ни у какву класификацију, и која све системе и теорије стално разбија и шаље до ђавола“. Од свега, човек је највише човек слободом. „Човеку треба – само једно самостално хтење, па ма шта стајала та самосталност, и ма чему одвела“.

Упоређена са човековим разумом, слобода је нешто битније, непосредније, огромније и неодољивије. У њој се живот изражава са свима својим безбројним парадоксима и језивим противречностима. Човекомиш философира: „Хтење је испољавање целокупног живота, то јест, целог човечијег живота, и са разумом и са свим око тога. И ма да живот наш, у овом свом испољавању и испада често тричарија, ипак је живот, а не само извлачење квадратног корена“. Ето, на пример ја, изјављује човекомиш, хоћу, сасвим природно, да живим да бих задовољио све своје животне способности а не само способност разума, то јест, неки двадесети део целокупних мојих способности за живот.

За подземног хероја хтење је нешто што не подлеже никаквој контроли. Најмање контроли разума. Онакво какво је у својој праелементарној стихијности, хтење може да буде човеку „корисније од свега што постоји на земљи“. Понаособ пак, оно може да буде корисније од свих користи и у таквом случају када нам отворено наноси штету и противречи здравим закључцима нашега разума о користи. Упитате ли подземног философа, па откуда човековом хтењу толика вредност, толика неприкосновеност, толика аутаркија, – он вам без двоумљења одговара: отуда, што нам „чува оно што је најглавније и најдрагоценије, а то је: нашу личност и нашу индивидуалност“.

Човекомиш је нашао суштину свога бића. То је – слободна воља. Она је темељ личности; она – стваралачка и кохезивна сила личности. У њој је *primo causa*; у њој критеријум свега човечијег. Човек је воља. Ван воље нема човека, нити га може бити.

Али, човек је опкољен, па чак и обзидан, једним светом у коме немилосрдно влада нека тиранска неопходност. Ту као да нема места за слободно хтење. На човека са свих страна нагрђу неки неумитни, а каткад, и људождерски закони. Ухваћен у нераскидљиву мрежу природних закона, човек је у овом свету сурове неопходности као миш ухваћен у мишоловку из које нема излаза. То трагично осећа и увиђа несрећни човекомиш.

„Природа вас не пита, с очајањем признаје човекомиш; ње се не тичу ваше жеље, ни да ли вам се свиђају њени закони или не. Ви је морате примити онакву каква је, разуме се, и све њене резултате. Човек је човек вољом. Све што смета вољи, смета постојању човека као специфичног бића. Природа и њени закони спутавају, а понекад и онемогућавају, испољавање човечије воље. Стога човекомиш шкргутом зуба протестује против природних закона. Они га бездушно вређају и уцвељују. „Природни закони су ме стално, целог живота највише вређали“, исповеда се он, и додаје: „немогућно је праштати природним законима“.

И најбурнији протест против неосетљивих природних закона није у стању ни да их узбуди ни да их поремети. То човекомиша доводи до беса. И док жестоко бунтује, он с помамним негодовањем и циничним гађењем тражи реч која би могла потпуно изразити његов однос према природним законима. И најзад је проналази. Ево ње: наплеваћ! Наплеваћ на све природне законе.

Али, природни закони сачињавају непробојни и неуклоњив зид, кобни

„последњи зид“. Човекомиш је дошао до њега и нема му излаза. Својим развијеним, и раздраженим, сазнањем он очајнички јуриша на последњи зид, али се сваки његов јуриш завршава неуспехом. „Зид је дакле зид“, признаје измучени човекомиш. Али, зар на томе стати, на томе вечно остати? Не, борба се мора наставити по сваку цену. И човекомиш запомаже: Господе Боже, а шта се мене тичу закони природе, и аритметика, кад се мени, због чега било, ти закони и два пута не допадају? Наравно, ја такав зид нећу пробити главом, ако заиста немам снаге да га пробијем; али се ни помирити нећу с тим просто зато што је преда мнош камени зид, а мени недостаје снаге.

Из тог последњег зида неко метафизичко чудовиште својим мађијским погледом опчињава једног човекомиша као што је касније опчињавало не мање једног Ничеа, који је страсно и неуморно јуришао на „letzte Wände“. Али, можда би човек и могао поднети постојање непробојних зидова, само да му је сазнање изграђено некако другачије. Овако, оно осећа бол од тога, бол који иде до неиздржљивости. И што је најтеже: бол је нешто што сачињава саставни део човекова сазнања. А ми људи, ми недовршени сисари, не знамо ни смисао сазнања ни смисао бола. Знамо толико, да постоје последњи зидови и њихова језива, непроницљива тајна. А око тога и од тога – наш безмерни бол и бескрајна туга. Зар само то?

Непробојност последњих зидова толико понижава људско сазнање, а бесциљност бола толико вређа људско осећање, да човекомишу остаје само једно: да презриво плуне и на сазнање, и на осећање, и на сав систем природних закона. И да притом довикне свима бићима која имају уши да чују: О гадости над гадостима! То ли значи: све разумети, све сазнавати, све те немогућности и камене зидове; и не мирити се ни са једном од тих немогућности и камених зидова, ако вам је мрско да се мирите; доћи путем најнеизбежних логичких комбинација до најодвратнијих закључака о вечитој теми: да си и због каменог зида однекуд ти сам крив, премда ти је потпуно јасно да ниси крив, и услед тога, ћутке и немоћно и шкргутући зубима, сладострасно замрети у инерцији, са помишљу: да, како се показује, немаш чак ни на кога да се љутиш, нема предмета за љутњу, а можда га никад неће ни бити; ту је све просто подвала, подметање, превара, једноставно попара, не зна се шта и не зна се ко. Али, без обзира на све те неизвесности и подметања, вас ипак боли, и што је више непознатог, све вас више боли!

Свирепа тајна света безумно мучи човекомиша, дави му мисао, гуши осећање. И он је ван себе због тога. Чак је готов да инат прогласи суштином свога бића. Језиво је бити човек, јер је страдање иманентно његовој свести. Но ненадмашни ужас човеков је у томе, што је сав његов однос према њему самом и према свету условљен трагичном структуром његове самосвести и самоосећања. Он је са свих страна затворен својом самосвешћу и својим самоосећањем. Само с њима и помоћу њих он је самостална индивидуалност и посебна личност. И када би хтео, он их се не може ослободити. Закључан је у њима као у вечној тамници из које нема излаза.

Комичан по самој структури своје свести и свога осећања, човек је комичан и својим сазнањем и својим осећањем света. „Једном речју, човек је комично саздан; у свему се закључује неки каламбур“, не говори већ јауче подземни философ. Човек је кукавна мета за смртне увреде и неиздржљиве потсмехе неког или нечег непознатог. Неко се смеје над човеком, кињи га и дави, али „проклетци закони“ људског сазнања и осећања сметају човеку да пронађе кривца, и од свега стварају свирепу коб, која безумно мучи човека. И ојађеном човекомишу не остаје ништа друго него да што јаче удара главом о последњи зид. „Резултат је:

сапунски мехур и инерција“. Човекомиша гуши инерција. „Та директни, законски, непосредни плод сазнања јесте инерција, то јест, свесно седење скрштених руку“.

Овако скептичко мишљење подземног философа о природи људског сазнања потсећа на Пирона, који сву своју философију своди на ероч, то јест, на уздржавање од ма каквог суда о ма чему. Али, скептицизам подземног философа је смелији и драматичнији од Пироновог, јер он у очајању налази уживање. „У очајању и бивају најватренија уживања, нарочито када си врло свестан свог безизлазног положаја“.

И као скептик, подземни херој је страсно заљубљен у мисао, ма да она за њега претставља страшну метафизичку коб. У тајанственој лабораторији свога духа он логичне мисли прерађује у страст. А мисао=страст је највеће проклетство за човека. Страсно погружен у мисао, човекомиш потајно гризе, сецка, цеди себе толико, да најзад горчину претвара у неку срамну, проклету сласт и у праву-правцату насладу. Та наслада долази од сувише јасног сазнања о свом унижењу, и од осећања да се дошло до последњег зида и да излаза нема. А што је најглавније, све се то дешава по нормалним и основним законима појачаног сазнавања, и по инерцији која директно произилази из тих закона. Дакле, ту се не може ништа урадити.

Од крвавих увреда и потсмевања, неизвесно чијих, човекомиш ствара насладу, која понекад иде до највишег сладострашћа. Срж те чудновате насладе он не налази у хладном, мрском полуочајању, у полувери, у свесном закопавању себе живог, од муке, у подземље; вештачки створеној, па ипак донекле подозривој безизлазности из свог положаја; у свом отрову незадовољених жеља које су продрле у дубину; у целој грозници колебања, одлука донесених за вечност, и кроз тренутак опет наврелих кајања.

У свом подземљу човекомиш ствара своју бунтовну философију. Њоме се лужи да изрази своју напаћену душу и пројави своју смелу вољу. Да би сачувао самосталност своје воље, он је „готов да пође против свих закона, то јест, против разума, части, мира, благостања, – једном речју, против свих дивних и корисних ствари“. И сама цивилизација – потсмех је човеку. Јер „цивилизација изграђује у човеку само многостраност осећања и ... апсолутно ништа више. А развитком те многостраности човек ће доћи можда и дотле: да ће пронаћи насладу и у проливању крви. И тога је било! Јесте ли приметили, да су најутанчанији крволоци били скоро сви од реда најцивилованија господа... У сваком случају, кроз цивилизацију је човек постао, ако не више крвожедан, а оно сигурно горе и одвратније крвожедан него што је био раније“.

Бунт подземног философа је нарочито непоштедан према науци. Човек је у опасности од науке, јер она механизира живот и подводи све законе под неопходности. Она учи да човек у ствари нема ни воље, ни ћуди, и да их никад није ни имао. Он је нешто слично клавирским диркама или оргуљским чеповима. Сем тога, у свету још постоје и природни закони, тако да се оно што човек ради, не одиграва по његовој вољи, него некако само од себе, по природним законима. Значи, треба само открити те природне законе, и тада ће човек престати да буде одговоран за своје поступке, и живот ће му постати необично лак. Сви људски поступци биће тада сами од себе распоређени према тим законима, математички, као таблице логаритама, до 108.000, и биће унесени у календар, или још боље, појавиће се добронамерна издања у облику енциклопедијских лексикона, у којима ће све бити тачно прорачунато и означено, тако да на свету неће бити ни поступака ни догађаја. Тада ће настати нови економски односи, сасвим готово израчунати са математичком тачношћу, тако да ће за трен

ока ишчезнути сва могућа питања баш због тога што ће се на њих добити сви могући одговори. Тада ће бити изграђен кристални дворца. Тада ... Ну, једном речју, тада ће долетети птица Каган.

Разуме се, додаје заједљиво подземни философ, никако се не може загарантовати, да тада неће, на пример, бити ужасно досадно. Јер шта ће се радити кад све буде прорачунато по табlici! Али зато ће све бити необично благоразумно. Ипак, шта се опет све неће измислити из досаде! И неће бити чудновато, ако усред тог будућег благоразумија одједном искрсне неки центлмен и груне свима у лице: Шта велите, господо, да ли да одгурнемо целу ту разумност ногом у прашину, и то стога, да би сви ти логаритми отишли до ђавола, а ми да опет живимо по својој будаластој вољи?

Наука мало зна човека; она је превидела суштину његова бића – вољу, јер „човек увек и свугде, ма ко он био, воли да ради онако како он хоће, а не онако како му наређује разум и корисност“. У самој ствари, ако некада заиста пронађу формулу свих наших хтења и ћуди, то јест: од чега они зависе, по каквим се законима дешавају, како се шире, куда стреме у таквом и таквом случају, то јест, пронађу праву математичку формулу, – човек ће онда можда одмах престати да хоће, сигурно ће престати. И каква је то сласт хтети по таблицама – хаћећ по табличке? Штавише: одмах ће се он из човека претворити у оргуљски чеп, или томе слично, јер, човек без хтења, без воље и без намере, шта и јесте друго него чеп на оргуљама.

Тако човекомиш апологизира човека и бори се за његову независност и самосталност. Њему је најглавније да човек остане личност, да не допусти да га природа и наука обезличи, механизирају, роботизирају. Сав посао човека, изјављује он, стварно се и састоји у томе: да човек сваког тренутка доказује себи како је он човек, а не чеп на оргуљама. Ма и својим леђима, али да доказује; ма и троглодитством, али да доказује. Ако пак упитате подземног философа: у чему се састоји суштина воље, суштина хтења, као стожера личности и осовине индивидуалности? Он ће вам одговорити: та, ђаво би га знао у чему се састоји и од чега зависи! Загонетношћу своје суштине и воља се отискује у неку тамну бесконачност. Зато је и она мука духу људском, мука којој једва има равне.

*

**

Подземни философ је завршио своју смелу и немилосрдну анализу човека. Обнажио до корена и пракорена његове основне силе и потенције. Пронашао у вољи суштину његове личности, и подредио јој све вредности и сва мерила. У неустрашивој борби за личност, он се јуначки борио против свих сила које обезличавају човека, а то су: природа, разум, сазнање, цивилизација, наука.

Подземни философ је антихерој, с правом вели сам Достојевски, јер су у њему скупљене све црте антихероја. У њему је Достојевски довео до краја оно што се други нису усудили да доведу ни до половине. Што је најновије, то је, да је Достојевски довео у њему до краја и само очајање. Антихерој је новина у светској литератури и као аналитичар људског духа и као очајник. Јер нико никада није дошао до апокалиптички ужаснијег закључка о природи људског сазнања и свести уопште. „Сазнање је болест“, – то је очајање, од кога нема већег на земљи. У свом аскетском подземљу словенски очајник је дошао до те формуле путем лично-експерименталне анализе природе људског сазнања. Међу очајницима он је најочајнији, јер у самом очајању налази насладу која иде до сладострашћа. Ни сама религија очајања – будизам, која сваку ствар цеди

док из ње не испеди срж очајања, није саздала таквог очајника. Његово очајање прелази у делиријум, јер је са свих страна херметички затворен проклетим природним законима, а и кобним законима самог сазнања. Све му то изнуђује убеђење и признање да је сазнање – „највећа несрећа за човека“.

БУНТ

1) НЕПРИМАЊЕ СВЕТА

Ако ишта, подземни антихерој је трагичном озбиљношћу несумњиво показао да је проблем човека – проклети проблем. Приступајући човеку са свих страна, он је увидео да је суштина човекова бића обзидана чудовишним тајнама. Свака пак тајна, као пламени кажипрст, указује на неку бесконачност у човеку или на неку бесконачност око човека. Да би загонетка била што језивија, у човеку се сусрећу две бесконачности: његова, субјективна бесконачност, која је урођена његовој свести, и бесконачност спољњег, трансубјективног света, која је иманентна свету.

У сазнању подземног филозофа ове су две бесконачности непомирљиве. Мучећи га, оне се такмиче загонетношћу. Но, он је одлучно против спољне бесконачности која се до увредљивости осино испољава кроз природу и њене законе. А унутрашња бесконачност, иако болно загонетна, њему је мила и драга, јер је носилац човечије личности. Борећи се неуморно за човечију личност, он се уствари бори за њену бесконачност, за њену непролазну вредност, за њену апсолутност. Личност је оно што треба да расте, а све што је против ње мора да се смањује. Природа не зна за личност и за њене тежње, зато је природа нешто што треба савладати. Ако је то немогућно, онда – природа је нешто што не треба примити, нешто са чим се не треба помирити.

Посредно и непосредно, проблем личности садржи у себи све вековечне проблеме. У самој ствари, проблем личности, Бога и света, јесу три аспекта, три вида једног истог проблема. У проблем личности се као у жижу стичу сви проблеми, јер је личност поприште свих супротности. Често пута, због своје неразмриве сложености, личност изгледа као неки трагикомичан покушај, којим неко непознато биће жели да помири непомирљиве супротности.

Проблем личности дубоко засеца у проблем света, јер је личност човечија свим бићем својим уврежена у бићу света. Решење једног проблема повлачи за собом решење другог. Генетичку сродност и онтолошку зависност ових проблема Достојевски ненадмашно приказује у свима својим херојима. Нарочито у Ивану Карамазову који, у извесном смислу, претставља најпотпуније оваплоћење Достојевских мучења око решења вековечних, проклетих проблема.

Ако је проблем човека постављен озбиљно, он се по некој унутрашњој неопходности грана у проблем Бога и проблем света. То нам показује Иван Карамазов. Да би што јасније изразио и што верније претставио суштину своје личности, он излаже своме брату Аљоши свој став према Богу и свету. „Нама је пре свега потребно да решимо вечна питања. То је наша брига“, изјављује Иван Аљоши. А та питања су: има ли Бога, има ли бесмртности?

Али, чиме ће човек решити ова питања? Располаже ли он сазнањем које може решити вечна питања? Постоји ли у његовом бићу способност која може дати убедљив одговор на ова питања? Моћи поставити вечна питања а не моћи их решити, била би коб којој нема равне у свима световима. Ум

људски поставља вечна питања, али, да ли их може решити?

Иван испитује природу ума људског као главног оруђа сазнања и налази да је ум људски саздан „само са појмом о трима димензијама пространства“. Притом, евклидовски ум људски је као атом слабачак и мајушан. Ако Бог постоји, и ако је Он доиста створио земљу, онда је Он њу, као што нам је потпуно познато, створио по Евклидовој геометрији. Међутим, има геометричара и филозофа који сумњају да је свет створен само по Евклидовој геометрији. Они се чак усуђују маштати да се две паралелне линије, које се по Евклиду нипошто не могу састати на земљи, можда и састају негде у бесконачности. Ја сам, голубе мој, изјављује Иван Аљоши, решио онда овако: када ја ни то не могу да појмим, онда откуд Бога да појмим! Ја смирено признајем да немам никаквих способности за решавање таквих питања; ја имам ум евклидовски, земаљски, и стога – како да решавам о оном што није од овога света? Све су то питања несвојствена нашем уму, који је створен са схватањем само трију димензија.

Значи, по самој природи својој ум људски је неспособан за познање Бога. Он је као нека херметички затворена монада, нимало отворена према Богу. Али, и поред свега тога, нека неодољива унутрашња сила гони Ивана на решавање вечних питања. И он говори Аљоши: Тако, дакле, ја примам Бога, и не само то, него још и више: примам премудрост његову и циљ његов, који су нам потпуно непознати; верујем у поредак, у смисао живота, верујем у вечну хармонију у којој као да ћемо се сви ми слити, верујем у Реч, којој тежи сва васиона и која сама „беше у Бога“ и која сама је Бог... Али, претстави сад себи: да ја у коначном резултату овај свет Божји не примам; иако знам да постоји, ипак га нипошто не признајем. То јест, пази добро, то није да ја Бога не примам, него овај свет, што га је Он створио, не примам, нити могу пристати да га примим. Одмах да објасним још боље: ја сам као дете убеђен да ће све муке и патње проћи и изгладити се, да ће цела непријатна комика људских противречности ишчезнути као бедна утвара, као гнусна измишљотина слабачког и мајушног као атом евклидовског ума људског; да ће, напоследку, у васионском финалу, у тренутку вечне хармоније, десити се и појавити нешто толико драгоцено, да ће га бити доста за сва срца, за ублажење свих негодовања, за искупљење свих злочинаста људских, за сву од њих проливену крв; да ће тога драгоценога бити довољно да се могу не само опростити, него да се могу и одобрити све неправде и зла која су се десила људима, – али, нека се баш и све то збуди и појави, ја то не примам, нити хоћу да примим. Нека се чак и паралелне линије састану, нека баш ја сам то дочекам и видим: видим и рекнем да су се збиља састале, па ипак ја то примити нећу. Ето, то ти је моја суштина, Аљоша, то ти је моја теза.

Иван широко и дубоко осећа свет. Као да му се срце стопило са свима тајнама а душа усидрила у свима безданима. Свуда бездан до бездана и бескрај до бескраја. А усред њега слабачак и мајушан евклидовски ум људски. Како да се снађе међ њима? Сваки га бездан плаши и сваки бескрај ужасава. Примити свет овакав какав је, може само глупави наивко. У свету постоји бол, постоји зло, постоји смрт. Зар човек може примити и признати такав свет? Иван га не прима и не признаје са многих разлога. Главни је: страдање човечанства уопште и страдање деце напосе.

Једно је извесно: човечанство страда у овом и оваквом свету. Али, несрећа баш и јесте у томе што страдања има, а оправдања страдања нема. Иван не може да прими свет у коме страдања има, а смисла страдања нема. Да би смањио размере своје аргументације, Иван се задржава само на страдању деце. Он чак и о дечацима не жели да говори, јер су они „појели јабуку“, познали добро и зло, и постали „као богови“. Али, дечица нису ништа

појела, и засад још ни за што нису крива. Што и она страшно пате на земљи, то је, наравно, због отаца својих, што су кажњени због оцева својих, који су „појели јабуку“. Но, то је расуђивање из другог света, срцу људском овде на земљи непојмљиво. Јер је немогућно да невин страда за другог, и то тако невин као што су деца!

Страдање је дубље у природи људској од ума. Пред језивом стварношћу људског страдања човеков ум спопада грозница. А када су у питању страдања дечице, онда и огромни ум Ивана Карамазова пада у бунило. И он као у безумљу збори Аљоши: Понекад се говори о „зверској“ суровости човека; но то је страшно неправично, и увреда је за зверове: звер никада не може бити тако суров као човек, тако артистички, тако уметнички суров и немилосрдан.

Нема сумње, Иван је у праву. Иза његовог тврђења стоје безбројна сведочанства људске историје. Ако се та сведочанства сврстају, она нам казују тужну истину: човек је свесно, рационално и добровољно немилосрдан, суров и зао; у томе је његово жалосно преимућство над зверовима. Штавише, човек је заљубљен у зло. Та заљубљеност иде до сладострашћа. Ни један звер не може сладострасно уживати у одвратним гадостима и уметничким злочинима у којима ужива човек. Љубав према злу, то је чисто људска специјалност на овој планети; зверови су по природи својој неспособни за такву љубав. Земља личи на пакао зато што су људи сладострасно заљубљени у зло.

Ивана муче чињенице људског сладострасног уживања у злочину. То сладострасно уживање врхуни у мучењу невине дечице. Ево примера: завојевачи Балкана, Турци, са сладострашћем муче баш децу. Једна мајка, избезумљена од страха, држи своје одојче на рукама; око ње халачу Турци. Прохтело им се да се шале: они милују детенце, смеју се да би га насмејали; то им полази за руком, детенце се осмехује. У том тренутку Турчин нишани на дете пиштољем на педаљ растојања од детињег лица. Детенце радосно гуче, пружа ручице да ухвати пиштољ и – уметник одапиње обарач на пиштољу право детету у лице и размскава му главу ...

Уметник сладострасно ужива у своме делу. А Иван? У делиријуму од бола и ужаса он говори: „Ја мислим, ако ђаво не постоји, а створио га је човек, онда га је створио по своме лику и подобију“. Са ивановских разлога Леонардо да Винчи је довикнуо човеку: „Човече, ти си цар зверова (re delle bestie), јер је заиста зверство твоје највеће“.

Има неке тамне суштине у човеку, те је „човек од природе деспот и воли да буде мучитељ“. Човек свесно и драговољно негује у себи љубав према злу, усавршава је, и најзад крунише сладострасном и интелектуалном заљубљеношћу у зло. Тако, зло постаје рационална потреба човековог сазнања. Нимало туђе човеку, зло се поступно претвара у саставни део човекове свести. Мученик и мудрац Паскал рекао је болну истину: „Никада људи не чине зла тако много и тако радо као кад га чине свесно“.

Уживати у мучењу дечице, то је трагична способност коју је човек успео да развије у себи. У сваком се човеку крије звер, тврди Иван, звер љутитости, звер сладострасног распаљивања услед кукњаве мучене жртве, звер необуздано пуштеног са ланца, звер у разврату задобивених болести.

Иван заснива своје тврђење на чињеницама, на статистичким подацима, на доказима. Ево једног од многих података: малу, петогодишњу девојчицу омрзли су отац и мајка – „врло уважени људи, чиновници, образовани и васпитани“. Ту су јадну девојчицу ти образовани родитељи мучили на све могуће начине. Тукли су је, шибали, ударали ногама, не знајући ни сами зашто – све су јој тело претворили у модрице; напоследку

су дошли до највише префињености: по зими, на мразу, затварали су је преко целе ноћи у нужник; премазивали су јој све лице њеном погани и нагонили су је да једе ту поган, и то ју је мати – мати нагонила. И та је мати могла спавати док су се ноћу чули јауци једног детенцета, затвореног у оном поганом месту! Разумеш, ли ти то, пита Аљошу измучени Иван, мало створење, које још не уме ни да схвати шта се са њим ради, у оном одвратном месту, у помрчини и зими, бије само себе својом сићушном песницом у измучене грудиће, и плаче крвавим, безазленим, кротким сузицама „Боги“, да га он одбрани? ... Разумеш ли ти ту бесмислицу, пријатељу мој и брате мој, искушениче Божји и смирени – разумеш ли? Зашто је та бесмислица потребна и створена! Кажу, без ње човек не би могао опстати на овоме свету, не би могао познати добро и зло. Али нашта да се позна то ђаволско добро и зло, када толико много стаје? Та цео свет познања не вреди оне сузице детенцета „Боги“! Ја не говорим о патњама великих: они су јабуку појели, и ђаво нека их носи, и слободно нека их све ђаво узме! Али ови мали, ови мали! ... Мучим ја тебе, Аљошка, додаје Иван са болом, теби као да није добро. Ја ћу престати, ако хоћеш. – Ништа не мари, хоћу и ја да се мучим, одговара Аљоша, а са њим сви које мучи горки проблем страдања, сви способни „горнија мудрствовати и горних искати“.

Страшно је бити човек. Није ли страшније и од најстрашнијег: имати мајушно, слабачко људско сазнање, а бити са свих страна опкољен све неким бескрајним проблемима? Човеку су дата пет чула, не знамо због чега ни више ни мање. Тако херметички затворен у мајушно сазнање и у пет чула човек пројављује своје биће на необичне начине. А када проблем страдања удари у слабачко људско сазнање, онда је не само страшно него и фатално бити човек. Није ли то трагична привилегија бити човек и своју човечност изражавати кроз мучење других и кроз причињавање страдања другима? И за најслепије људско сазнање очигледна је чињеница: страдање је свуда присутно; све што постоји страда; сва је васељена потопљена у страдање; страдање је нека кобна неопходност овог тродимензионог света. Наша несрећна планета поквашена је сузама људским од коре до центра. Њено устројство је несхватљиво. Људском бићу недостаје орган познања којим би био у стању да схвати мистерију света.

Мисаон човек, ако је иоле искрен, мора се придружити Ивановом признању: Ја признајем да ништа не могу да схватим, зашто је све тако створено и удешено... О, по мом уму – по мом јадном, земаљском, евклидовском уму, знам само то: да страдања има, да криваца нема, да све једно из другог произилази непосредно и просто, да све тече и уравнотежава се; – али то је само евклидовска бесмислица; ја то знам, но ето не могу пристати да по њој живим! Шта имам ја од тога што криваца нема, и што све непосредно и просто једно из другог произилази, и што ја то знам? – Мени треба одмазда, јер ћу иначе уништити себе. И то одмазда не негде тамо у далекој бесконачности – где било, и кад било, него још овде на земљи, и да је ја сам видим! Ја сам веровао, и хоћу сам да видим; ако у то време будем мртав, онда нека ме васкрсну из мртвих, јер ако се све без мене сврши, то ће за мене бити и сувише велика увреда. Нисам ваљда зато патио, да собом, злочинствима и патњама својим, некеме нађубрим земљиште за будућу хармонију! Хоћу да видим својим очима како ће јеленче лећи поред лава, и како ће онај што је заклан, устати и загрлити се са оним који га је заклао. Хоћу да будем ту, када сви наједаред дознаду због чега је све тако било... Међутим, ту су још и она мучена дечица, и шта ћу с њима тада да чиним? То је питање које не могу да решим. По стотинити пут понављам: питања има врло много, а ја сам навео само децу зато, што је ту као дан јасно оно што је мени потребно да кажем. Чуј: ако сви морају патити, да би страдањем купили вечну хармонију, шта ће онда

ту деца? Кажи ми молим те! Сасвим је непојмљиво зашто су морала да страдају и она, дечица; зашто да она својим патњама купују хармонију? Што ли су и она доспела у материјал, и собом нађубрила за некога будућу хармонију? Солидарност у греху међу људима, – то разумем; разумем и солидарност у одмазди; али ваљда нећемо с дечицом изводити солидарност у греху! А ако је правда у томе, да су и она солидарна са оцевима својим у свима злочинствима оцева, онда, наравно, та правда није од овога света, и мени је она непојмљива.

Реалност страдања је непосреднија, дубља, шира и бескрајнија од реалности ума. По свима својим главним особинама страдање је непојамно за бедни ум људски. И човек са болом мора питати: није ли страдање неопходност не само времена и простора него и бесконачности и вечности? Уколико човек осећа, зна и види људске и земаљске стварности, осећа их, зна их, види их у категорији страдања. По самој природи својој, страдање или онемогућује или искључује сваку рационалну хармонију. Јер је страдање створило безбројне стварности које се не могу уништити. Сићушни ум људски мора признати да није у стању осмислити и оправдати страдање. Када је тако, онда је немогућна нека виша хармонија у животу.

Претпоставимо ли да је таква хармонија и могућа у некој далекој будућности, шта ћемо онда са пониженим и увређеним умом људским? Може ли он опростити увреде које су му нанесене несхватљивошћу света и живота? Може ли заборавити страдање које се увукло у саме праоснове живота и даје право човеку да протестује против тако трагичне хармоније? Иван сматра да је таква хармонија могућа. Али то ће бити хармонија коју не може усвојити ум људски, јер је страдање људско остало необјашњено, неискупљено, неоправдано.

Но и поред свега тога Иван не хули на Бога. Он разуме какав ће морати бити потрес васионе, кад се све на небу и под земљом слије у један похвални глас, и све што живи и што је живело ускликне: „Ти си у праву, Господе, јер се открише путеви Твоји!“ Онда ће, наравно, настати врхунац познања, и све ће се објаснити. Али, у томе и јесте чвор, вапије Иван, ја баш то не могу да примим, баш на то не могу да пристанем. Док још имам времена, журим да се оградим, и стога се од те највише хармоније потпуно одричем. Она не вреди једне сузице ни само оног једног на смрт осуђеног детенцета, што је тукло себе песницом у груди и молило се у својој смрдљивој јазбини неискупљеним сузицама својим „Боги“! Не вреди, јер су сузице његове остале неискупљене. Оне морају бити искупљене, иначе не може бити хармоније... Али чиме, чиме ћеш их искупити? Зар је то могуће? Ваљда тиме што ће се неко осветити њиховим мучитељима. Али нашта мени то што ће дечица бити освећена? Шта ће мени пакао за мучитеље? Шта ту може пакао поправити, када су дечица већ онако страшно намучена? И каква је то хармонија, кад је ту и пакао: ја хоћу да опростим и хоћу да загрлим, ја уопште нећу да се више страда! И ако су патње дечије отишле на попуњавање оне суме патњи која је била неопходна да се купи истина, онда тврдим унапред, да је та истина и сувише скупо плаћена, и она не вреди те цене! И, најзад, ја нећу да се мати грли са мучитељем, који је натуткао псе да растргну њеног сина! Не сме она њему опростити! Ако хоће, нека прашта за свој рачун – нека опрости мучитељу за своју материнску неизмерну патњу; али мучење свога растргнутог детета она нема право да опрости, нити сме опростити мучитељу, па баш да му их дете само опрости! ... А кад је тако, кад они не смеју опростити, где је онда хармонија? Постоји ли у целој свету биће, које би могло и имало права опростити? Ја нећу хармонију! – из љубави према човечанству је нећу! Боље онда да ја останем са патњама неосвећеним. Боље да ја останем при неосвећеној патњи својој, и при свом

неутољеном негодовању, па **макар и не био у праву**. Сувише је скупа та хармонија! – не може наш џеп ни у ком случају да плати толико за улазницу. И стога се ја журим да своју улазницу натраг вратим. Ако сам поштен човек, ја сам и обавезан да је вратим што пре. То и чиним. Није то да Бога не примам, Аљоша, ја му само улазницу најучтивије враћам натраг.

Мученички се трудећи да тајну живота и света објасни евклидовским умом својим, Иван је изгубио веру у поредак и хармонију ствари. За њега је свет „проклети ђаволски хаос“, над којим се никакав светли и свети дух не носи. На апсурдима почива свет, вапије као у бунилу Иван. Ја ништа не разумем; сад и нећу ништа да разумем. Хоћу да останем при факту. Давно сам одлучио: ништа на овом свету не разумевати. Кад хоћу да ма шта разумем, ја одмах изневерим факат, напустим га; али сад сам одлучио да останем при факту... Ја ништа не могу да разумем, зашто је све тако створено и удешено.

Ма с које стране приступили свету, свет је несхватљива тајна, јер човек не поседује умне способности којом би могао осветлити ту тајну у свима њеним дубинама и висинама и пронаћи њен прави смисао. Ту је главни узрок трагике за људско сазнање. Ту порекло свих анатема које земља шаље небу. Сви бунтови против Бога ничу из тога. Из тога је никао и Иванов бунт. Јер сви мученички напори људски, да трагичну тајну света утисну у категорије евклидовског ума људског, завршавају се бунтом.

Бунт је логична последица човекове вере у разум, јер разум једва може што схватити од бесконачне тајне која проходи светове. Само наиван човек може веровати да разум људски може одгонетнути загонетку света и решити проблем живота. То је као веровати да комарац може сместити у своју утробу – Млечни пут. И најгенијалнији ум људски бескрајно је мали према бескрајно огромној тајни света. Иван је речит пример за то. Он је непоштедно напрезао свој ум да њиме реши језиви проблем света. При томе је личним искуством дошао до грозничавог сазнања и мучног признања да је атомски, земаљски, евклидовски ум људски апсолутно неспособан да реши проблем света.

Рационализам је отац нихилизма. Када се рационализам, ма које боје, развије до свог завршног ступња, он се, по природи своје логике, завршава нихилистичким бунтом и анархистичким непримањем света. „Вера у категорије разума је узрок нихилизма“, искрено тврди Ниче. и када би рационалисти, ма које врсте, имали толико одважне смирености, да од Ивана и Ничеа позајме искреност, они би јавно признали да је вера у разум људски – најсигурнији пут који кроз разочарање води у очајање, у бунт, у непримање света, у нихилизам и анархизам.

*

**

Иваново непримање света је завршна форма дуго припреманог бунта. Што је подземни антихерој изфилософирао у маломе, Иван је проширио до неслућених размера. Идеја о непримању света зачиње се у човекомишу, узраста кроз Раскољникова, Свидригајлова, Иполита, Ставрогина, Кирилова, Верховенског, да најзад потпуно сазри у Ивану. Све њих поражава очигледан факт: горка трагичност и бесконачна ужасност овога света. Али, врхунац ужаса је у томе, што они, уколико страсније и очајније пониру у чудовишну трагичност овога света, утолико дубље и неодољивије осећају и сазнају да је горњи свет само наставак овога света са свима његовим ужасима и апсурдима. Па и сама вечност није ништа друго него – трагична комика временског и просторног света, пренесена у вечно трајање. Када Свидригајлов размишља о вечности и свој апарат познања

управља на њу, она му се јавља у најужаснијем облику. И он овако говори Раскољникову: Ми све замишљамо вечност као неку идеју која се не може схватити, као нешто огромном огромно! А зашто баш неминовно огромно? И наједаред место свега тога, помислите само, а та ваша вечност није ништа друго него само једна мала собица, не већа од сеоског домаћег купатила, почађавела, и по свима угловима пауци, и ето то вам је вечност!

Непримање света извија се неминовно у непримање вечности. Језиви ужас проходи и време и вечност. Достојевски антихероји имају у себи неку несрећну магнетску силу којом привлаче све што је трагично и ужасно у свету и вечности. Из природе и вечности, као и из закона њихових, бије неки неуклоњиви ужас који Достојевске антихероје доводи до рушилачког и самоубилачког очајања.

Измучен немилосрдношћу и тиранијом природе и њених закона, Иполит се повлачи у самоубилачко расположење. Он то отворено признаје. Њему природа личи на некаквог огромног, неумољивог и немущтог звера, или тачније, на некакву огромну машину најмодерније конструкције, која бесмислено, безосећајно и потмуло захвата, смрвљује и гута све.

Иако је природа некакво безоблично чудовиште, ипак се привиђа Иполиту у извесним облицима. Понекад ми се чинило, прича Иполит, да видим ту бесконачну силу, то потмуло, мрачно и немо биће. Сећам се, неко ме је као повео за руку, са свећом у руци, показао ми неку огромну и одвратну скорпију и стао ме уверавати да је то оно мрачно, потмуло и свемоћно биће, и смејао се моме негодовању.

При оваквој визији човеку се од ужаса смрзава мисао у глави и осећање у срцу; нерастопљив лед опкољава му душу и човек губи своје име. Боље би било да се зове очајник, а не човек. Нема смисла, изјављује Иполит, остајати и даље у животу, кад он узима на себе тако чудне облике који вређају. То привиђење ме је унизило. Ја нисам у стању да се потчињавам сили која узима на себе обличје скорпије.

Изгледа, човеку је дато сазнање да би могао сазнати како је очајно немоћан и беспомоћан пред бесмисленом тиранијом живота. Није ли онда сазнање најподругљивија привилегија коју човек има? Обамирајући од ужаса, Иполит прибегава претпоставци да је ништавни живот, живот атома, просто потребан због попуњавања некакве космичке хармоније, због некаквог плуса и минуса, због некаквог контраста, исто онако као што су свакодневно потребне жртве живота неколико милиона бића, без чије смрти свет не може опстати... Али нека! Наставља Иполит. Ја се слажем с тим да се другачије, то јест без непрекидног међусобног прождирања, свет никако није могао довести у ред; ја пристајем да се сложим и са тим да ја у целом том уређењу ништа не разумем; али ево шта ја, зато, поуздано, насигурно знам: кад је мени већ једном дато да сам свестан да „ја постојим“, шта се мене онда тиче што је свет створен са погрешкама, и што он друкчије не може да опстане? Ко ће мени и зашта после тога судити? Реците шта хоћете, али је све то несмислено и неправично. Међутим, ја, и поред најбоље своје жеље, никад нисам могао да замислим да будућег живота и Провиђења нема. Најтачније ће од свега бити: да све то постоји, само ми ништа не разумемо од тог будућег живота и његових закона. Али кад је већ тако тешко и скоро савршено немогућно да се то разуме, зар ја онда да одговарам што нисам био у стању да схватим оно што је несхватљиво? ... Ја ћу умрети гледајући право на извор снаге и живота, и нећу пожелети тај живот! Да сам имао власт не родити се, сигурно не бих пристао да постојим под тако подругљивим условима. Али бар имам власт да свршим са животом. Није велика власт, па није велики ни бунт!

Бунт Достојевских антихероја је нешто изузетно у сфери људске мисли. Бунтовно расположење се пење до вртоглаве висине, на којој се дух људски расипа у дивљем ужасу и немом очајању. За њих је метафизички ужас последња суштина живота и света. Захваћени чудовишном силом те метафизичке свирепости, они нам с болом и очајањем причају о ужасу живота као што нам нико никада није причао. „У делима Достојевскога, пише један енглески критичар, има више ужаса и свирепости него у свима литературама свих времена која су му претходила. Није то што је он „суров таленат“, као што су неки говорили, већ што је у њега људско сазнање радило живље него код осталих људи његовог доба, што је на много ужаснији начин био жртва последње свирепости ствари“.

Ни видовити Шекспир није дубље од Достојевскога загледао у последњу суштину живота и света. У Краљу Лиру и Магбету потресно је приказана трагика људског бића. При свему томе, најгенијалнији трагичар није могао као Достојевски онако многострано и видовито сагледати, ни онако дубоко осетити, последњи ужас живота, иако га је понекад снажно осећао и говорио да је живот – „прича коју идиот прича“.

Живот је бол, живот је страх, и човек је несрећан, говори Кирилов као пробијајући неки унутрашњи духовни лед. Сад је све бол и страх. Сад човек воли живот зато што воли бол и страх. И тако је учињено. Живот се сада даје за бол и страх – у томе је сва обмана. За Кирилова је други, горњи свет – огроман камен који виси над човеком и може сваког тренутка пасти на њега. Ставрогину је живот „бескрајна серија обмана“.

Када би метафизички ужас живота био простије природе, човек би га могао схватити, ако не и савладати. Али он је створен из ко зна колико видљивих и невидљивих састојака, од којих сваки има по једну бесконачност. А свака бесконачност по безброј загонетки. Стога је сав живот и сав свет, уколико ми видимо и осећамо, хаотична евклидовска бесмислица.

У свету ништа није ни мало ни просто. И у бесконачно малом таји се квасац бескрајности. Бесконачно велико је исто онолико загонетно као и бесконачно мало. А између тога двога – све сама загонетка до загонетке. „Све је на свету загонетка“, објављује Достојевски. Он је свим бићем отворен према загонеткама света и ужасима живота. И они падају на њега, тешки као воденични камен. „Страшно много тајни има! Сувише много загонетака утњетавају на земљи човека! ... Широко је човек, сувише широк – ја бих га сузио“.

Човеку, ужем по духовним способностима, ваљда би и ужас живота био ужи, простији, сношљивији. Овако, у бескрајном хаосу живота, човек, широк духом, мучи се неизмерно, кида и пати, али не може да пронађе смисао и оправдање овом чудовишном саздању што се свет зове. Све је загонетка свему, а најпре себи самом. Мајушна речца „зашто“, вели Достојевски, испунила је васиону од првог дана постања света, и цела природа свакога тренутка довикује своје Творцу: „Зашто?“ И ево већ седам хиљада година не добија одговора.

Разбијена патњама, збуњена проблемима, запањена загонеткама, људска природа нема способности да одговори на проклета, вековечна питања. Нека тајанствена свест налази се у њој. Да ли само зато, да би човек био свестан ужасне дисхармоније света. „Моја свест, – пише Достојевски у своје Дневнику, приписујући то расуђивање материјалисту – , у самој ствари није хармонија већ, напротив, дисхармонија, јер сам са њом несрећан“.

Изгледа, циљ је свемоћних закона природе да што немилосрдније вређају

и киње несрећног човека. Јер зашто је дата свест човеку пре него што је он пристао на то? „У самој ствари, какво је право имала природа да ме због некаквих својих вечних закона произведе на свет? Ја сам створен са свешћу, и те сам природе **свестан**. Какво је право имала природа да ме створи свесним, без мога пристанка на то? Она ме је створила свесним, то јест страдајућим. Али, ја нећу страдање, јер чега ради бих пристао на страдање?

Страхотна трагика постојања уопште, ствара у човеку неиздржљиве мисли: А шта, ако је човек био спуштен на земљу ради неке бестидне пробе, да би се само видело, да ли ће се такво биће уживети у услове живота на земљи или не? Сета те мисли је, пре свега, у томе што ипак нема кривца, што нико није вршио пробу, што нема никога кога би проклели, и што се све десило просто по мртвим законима природе, који су ми савршено несхватљиви, и на које моја свест не може нипошто пристати. Ergo: пошто на своја питања о срећи, ја преко своје свести добијам од природе само одговор да могу бити срећан једино у хармонији целине, коју не разумем и, очигледно је за мене, никада нећу ни бити у стању да је разумем; – пошто ми природа не само не признаје право да тражим од ње рачун, него ми никако и не одговара, и то не зато што неће, него зато што не може да одговори; – пошто сам се уверио да је природа, да би ми одговорила на питања, предодредила мени (несвесно) **мене самог**, и мени одговара мојом свешћу (јер све то ја сам говорим себи); – пошто, најзад, при таквом стању ствари, ја узимам на себе у једно исто време улогу иследника и браниоца, оптуженика и судије, и налазим да је ова комедија од стране природе потпуно глупа, а са своје стране сматрам да је понижавајуће подносити ову комедију, – то ја, као несумњиви иследник и бранилац, судија и оптуженик, заједно са собом осуђујем на смрт ову природу која ме је тако безобзирно и дрско створила за патњу ... Али пошто нисам у стању да уништим природу, то ћу уништити само себе, једино од досадно несносне тираније, у којој нема кривца.

Свест чини човека несрећним. Она га одваја од света, одводи у саможиву усамљеност, доводи до самоубилачког очајања, док га природа затвара са свих страна и злочиначки мучи његову слабачку свест својом свирепом тајанственошћу. И јадни човек живи у природи као у некој огромној и одвратној лобањи мртвачкој. „О, природо! Вапије Достојевски. Људи су на земљи сами – у томе је несрећа!... Кажу, сунце даје живот васиони. Роди се сунце – погледајте га, зар оно није мртац? Све је мртво, и свуда су мртваци. Једино су људи усамљени, а око њих је тајац – то вам је земља!

Бачен у „ђаволски хаос“, у чељусти чудовишта чије је тело простор а душа време, несрећни човек протестује својим атомским умом, бунтовно одбија да прими овако створен и овако уређен свет, проклиње све и сва, и упорно остаје при своме проклетству, јер је оно „његова привилегија која га највише и одликује од других животиња“. Човек проклиње, и тако се одужује ономе који га је створио проклетим. „Ми смо проклети; живот људски је проклет уопште“, стога „човече, буди смелији и буди горд! Ниси ти крив!

БУНТ

2) НЕПРИМАЊЕ ХРИСТА

Уколико ум људски може приступити свету и заронити у његову свирепу тајну, мора признати да је овај свет нешто што људска логика не може примити и људско сазнање оправдати. Али у овом мрачном и проклетом свету постоји као саставни део света Биће које ум људски или мора добровољно примити или полудети. То Биће је дубоко и широко ушло у

судбину овога света, те овај свет са Њим и стоји и пада. То необично Биће јесте Христос. По својој неодољивој историјској стварности Он сав припада овоме свету, али по својој бескрајној доброту и неизмерној љубави Он као да није од овога света. Шта ћемо са Њим? Куда ћемо Га денути? Наш ум га не може ни обићи, ни превидети, ни порећи, а да се не одрече себе и начела по којима дела.

Христово присуство у свету веома компликује проблем света. Ако се искрено и непристрасно приступи проблему света, он се не може решити потпуно и завршно, ако се у исто време не реши и проблем Христа. То живо осећају Достојевски антихероји. Њихова бурна душа налази да проблем света није решен непримањем света. Веома пробуђени трагиком света, они не могу превидети Христову присну и очигледну везу са овим светом. Зато и приступају проблему Христа свесно, смело и искрено.

Веле: Христос је Логос света, Логика света, Разум света, Смисао живота и Оправдање живота. Али, евклидовски ум људски тврди: свет је алгосно, алогично и безумно чудовиште, а живот је неоправдива бесмислица, ужас и хаос. Раздиран апсурдношћу овога света, човек се грчи и пита: је ли могућно да негде постоји биће које би могло пред људским сазнањем оправдати постојање овога света, загладити сва зла света и искупити сва страдања света? Кажу: Христос и јесте то биће. Али, ово тврђење не спречава у духу људском појаву оваквог питања: је ли могућно загладити сва зла и бити искупитељ оваквог света који својим устројством искључује сваку могућност искупљења? Но, ако се и та могућност допусти, онда настаје питање: може ли мајушни, евклидовски ум људски признати и примити Христа као Логос, Логику и Разум света, и као Смисао и Оправдање живота, када његова личност и његов план спасења света не могу да се сместе у уске категорије ума људског?

Иван Карамазов поставља проблем Христа широко и опасно, шире и опасније него ма ко од људи. Христа и његов план спасења света он подвргава критици, за какву људи знали нису. Сва такозвана Висока критика, сви Древси и Штрауси, Ренани и Бауери, све су то пастирске наивности према страхотној критици Христа коју врши Иван Карамазов. Он има снажно осећање и јасно сазнање за богочовечанску историчност Христа. Он у Христу види Богочовека. Веран чињеницама, он не може а да Христа не сматра за Творца света и за Спаситеља света. Од тих чињеница он полази као од нечег најпозитивнијег у историји наше планете. Укопан у њих свим својим бићем, он непоштедно критикује Христа – Спаситеља света, подвргавајући немилосрдној критици Христа – Творца света. Да би критика била интимнија, искренија и реалистичнија, Иван јој даје карактер поеме. Поема носи наслов: Велики инквизитор.

У Ивановој поеми главне су личности: Христос и Велики Инквизитор. Реализам личности Христове носи сву неисказану драж његове еванђелске узвишености и богочовечанске савршености, док реализам Великог инквизитора зрачи тешком трагиком човековог бића, бића чија критика одише логиком космичког зла и тугом земаљског очаја. Сусрет ових личности претставља најдраматичнију страну поеме. Врло је значајно, и верно еванђелској историософији, да Христос у поеми не говори ништа, него се само јавља и пролази.

Радња се збива у Шпанији, у граду Севиљи, у најстрашније време инквизиције, када су, у славу Божију, сваки дан гореле ломаче и кад су у великолепним аутодафеима спаљивали јеретике. И Христос зажеле да на један тренутак посети децу своју, и то баш онде где су у тај мах спаљивали јеретике. И по неизмерном милосрђу свом, Он долази још једаред међу људе у оном истом човечанском лику у ком је ишао тридесет и три године

међу људима. Силази на вреле улице Севиље, у којој је колико синоћ, у „великолепном аутодафеу“, у присуству краља, двора, витезова, кардинала и дивних дворских дама, пред многобројним становништвом целе Севиље – кардинал, велики инквизитор, спалио скоро читаву стотину јеретика *ad maiorem gloriam Dei* – у велику славу Божију.

Он се појавио тихо, неприметно но – за чудо! Сви Га одмах распознају. Народ с неодољивом силом лети к Њему, окружава Га, купи се око Њега гомилама, следује Му. Он ћутке пролази између њих са тихим осмехом бескрајног сажаљења. Сунце љубави гори у Његовом срцу, зраци Светлости, Просвећености и Силе бију Му из очију, и, изливајући се на људе, потресају њихова срца љубављу која се на све одазива. Он простире према њима руке, благосиља их, и од додира са Њим, чак само хаљинама његовим, излази лековита сила...

У један мах, из гомиле кличе један старац, слеп још од детињства: „Господе, исцели ме, да Те и ја видим!“ – И гле, као нека љуска спаде са очију његових, и слепи Га угледа. Народ плаче и љуби земљу по којој Он иде. Деца бацају пред Њега цвеће, певају и узвикују Му: „Осана!“ „То је Он, то је баш Он!“ – понављају сви; – „то мора бити Он, то није нико други него Он“...

Он застаде на паперти Севиљске саборне цркве, баш у тренутку кад у храм са плачем уносе дечији отворени бели мртвачки ковчежић; у њему лежи седмогодишња девојчица, јединица ћерка неког знаног грађанина. Мртво дете, све у цвећу. „Он ће васкрснути твоје дете“, довикују из гомиле уплаканој матери. Патер саборне цркве, који је ишао у сретање ковчегу, гледа у недоумици и мршти обрве. Али гле, разлеже се вапај матере умрлог детета. Она се баци к Његовим ногама, пружи према Њему руке и завапи: „Ако си то Ти, васкрсни дете моје!“...

Спровод застаје, ковчежић спуштају на паперту код ногу његових. Он гледа са сажаљењем, а уста његова још једаред изговарају тихо: „Талита куми“ – „и уста девојка“. Девојчица се диже у ковчегу, седа, гледа смешећи се задивљеним отвореним очицама, око себе. У рукама њеним је кита белих ружа с којима је лежала у ковчегу. У народу збуњеност, узвици, ридања; и гле, баш у том тренутку, наједаред, пролази поред саборне цркве преко трга сам кардинал, велики инквизитор.

То је један скоро деведесетогодишњи старац, висок и прав, са исушеним лицем, са упалим очима, али из којих још сија жар, као огњена искрица. О, није сад у великолепној кардиналским хаљинама својим у којима је блистао јуче пред народом, када спаљиваху непријатеље Римске вере, – не, у овај мах он је само у својој старој, грубој монашкој раси. За њим, на извесном растојању, следују мргодни помоћници и слуге његове, и „света“ стража.

Он се зауставља пред гомилом народа и посматра из даљине. Све је видео; видео како су спустили ковчег код ногу Његових, видео је како је васкрсла девојчица; и лице се његово намргодило и натуштило. Мршти седе густе обрве своје, а поглед му сева злослутним огњем. Пружа прст, заповеда стражарима да Га ухвате.

И гле, таква је његова сила, и толико је већ научен тај покорни и трепетно послушни народ, да се гомила света онога часа склања испред стражара, а ови, посред гробовског ћутања које наједаред наступи, међу руке на Њега, хватају Га и одводе Га. Гомила, у тренутку, сва као један човек, сагиба се главом до земље пред старцем – инквизитором; овај ћутке благосиља народ и пролази даље.

Стража доводи Заробљеника у тесну и мрачну тамницу са сводовима, у стародревној згради Светога Судилишта, и затвара Га у њу. Пролази дан, настаје тамна, врела и мртва Севилска ноћ. Ваздух „на ловор и на лимун мирише“. Посред дубоког мрака наједаред се отварају гвоздена тамничка врата, и старац, велики инквизитор, са светилком у руци улази у тамницу. Он је сам, врата се за њим одмах затварају. Застаје на улазу, и дуго се, читав минут или два, загледа у лице Његово. Најзад тихо приђе, метну светилник на сто и рече Му:

„Јеси ли то Ти? Јеси ли Ти? – Али, не добивши одговора, брзо додаје: „Не одговарај, ћути! А и шта би Ти могао казати? И сувише добро знам шта ћеш Ти казати. Но Ти немаш ни права да што додајеш ономе што си већ казао пре. Што си сад дошао, да нам сметаш? Јер Ти си дошао да нам сметаш, то и сам знаш. А знаш ли шта ће бити сутра? Ја не знам ко си Ти, нити хоћу да знам: да ли си то баш Ти, или само слика Његова; али ја ћу Те већ сутра осудити и спалити на ломачи као најгорег јеретика; а овај исти народ који је данас љубио Твоје ноге, већ сутра ће, само на један знак моје руке, полетети да згрће жеравицу око Твоје ломаче.

Нико никада није тако смело говорио Христу као Иванов велики инквизитор. По схоластичкој логици и казуистичкој етици великог инквизитора, за стварно еванђелског Христа нема више места на овој планети. Све што Он заслужује јесте смрт на ломачи. Идеолог и апологет инквизиције, велики инквизитор уствари врши страшни суд над Христом. Ако би род људски, из ма којих разлога, икада зажеleo да измисли страшни суд за Христа, могао би, мирне душе, узети Ивановог великог инквизитора као свог незаменљивог експонента. Јер он, страшније но ико, немилосрдније но ико, логичније но ико, осуђује Христа и његов план спасења света.

У свету који на апсурдима почива не може се остварити Христов идеални план о спасењу света. То би могао бити први тезис инквизиторове критике Христа и његовог плана о спасењу света. А други би био као и први. И могао би гласити: људска природа је далеко нижа, прљавија, несавршенија, но што је мислио сањалица Христос предлажући свој фантастични план за спасење човека. Иступајући са тако занесењачким планом о спасењу света, Христос се показао „најгори јеретик“ у односу према људској природи, јеретик кога треба неизоставно спалити.

По мишљењу великог инквизитора, Христос је изнео свој идеалистички план о спасењу света у одговорима које је дао Кушачу у пустињи. А у својим питањима Кушач је изложио своје схватање света и његових проблема. Три Кушачева питања претстављају највеће громовско чудо које се десило на земљи, јер изражавају сву историју рода људског. У њима се сусрећу све неразрешиве историјске противречности људске природе; њима се ништа не може додати ни одузети.

Нема сумње, и Кушач и Кушани изражавају своје философије о свету и своје планове о уређењу света; први кроз питања, други кроз своје одговоре. У своја три питања Кушач је генијално изразио себе, открио своју суштину, казао своју биографију, дефинисао своје биће. Да би саблазнио Кушаног, он је сабрао сва зла, мобилисао све тамне силе, и јавио се као дух паметни и страшни, као оличење космичког зла. Он је кушао Христа сваким искушењем, и тиме открио план и метод свога рада у свету. Јер сва искушења помоћу којих Кушач куша људе свих времена, нису ништа друго него подробно разрађена три искушења помоћу којих је он кушао Христа у пустињи.

Када би могућно било помислити, вели инквизитор Христу, само за пробу

и као пример, да су та три питања страшнога духа без трага изгубљена у књигама, и да их треба наново васпоставити, наново измислити и сачинити, да се опет унесу у свете књиге, па због тога скупити све мудраце земаљске – управљаче, првосвештенике, научнике, философе, песнике, и дати им задатак: смислите, створите три питања, али таква која не само да би одговарала величини догађаја, него би осим тога, у три речи, само у три реченице човечанске, изражавала сву будућу историју света и човечанства – мислиш ли Ти да би сва премудрост земаљска, кад би се на једно место скупила, могла измислити ма шта слично по сили и дубини оним трима питањима, која Ти је тада дао јаки и праведни дух у пустињи. Већ само по тим питањима, по самој чудноватости њихове појаве, могао си разумети да имаш посла не са текућим, обичним човечанским умом, него са вековечним и апсолутним. Јер у та три питања, као да је скупљена у једну целину, и претсказана, сва потоња историја човечанства; у њима као да су јављена три обличја у којима ће се саставити све неразрешиве историјске противречности човечанске природе на целој земљи. Тада се то још није могло тако видети, није било тако јасно, јер је будућност била непозната, али сад, кад је прошло петнаест векова, ми видимо да је у та три питања све у толикој мери погођено и претсказано, и тако се показало као истинито, да се питањима више не може додати нити што од њих одузети.

Велики инквизитор је несумњиво у праву када истиче изузетну важност Христовог кушања у пустињи. Он вешто упоређује оба плана о спасењу света: и план Кушача и план Кушаног; испитује њихову остварљивост у оваквом свету, мери њихову корисност по људе, и долази до поражавајућег закључка: да би само савети великог и страшног духа могли колико толико, у неком сношљивом поретку, обезбедити слабачке бунтовнике, људе, та „недовршена створења, која су створена тек као на пробу, и за потсмех“.

Велики инквизитор окривљује Христа што је одбацио савете „паметног и страшног духа“. На тај начин, говори он Христу, Ти си сам положио темељ за разорење Свог рођеног царства, и не криви за то никога више. Међутим, Теби је било нуђено нешто много више и боље; зар не? Постоје три силе, једине три силе на земљи које могу заувек победити и заробити савест тих немоћних бунтовника, и то ради среће њихове. Те су силе: чудо, тајна, ауторитет. Ти си одбацио и једно и друго и треће, и сам си дао пример за то.

У критиковању Христа дијалектика великог инквизитора је заводнички неодољива. У име човека инквизитор се бунује против Богочовека. То је главни мотив његовог непримања Христа. Љубав према човеку нагони инквизитора да одбаци Богочовека. Инквизитор стаје уз Кушача, а устаје против Кушаног. Јер кроз први свој савет Кушач предлаже Христу да камење претвори у хлебова, то јест да најпре реши економско питање, па онда да крене међу људе са проповеђу Еванђеља. Христос одлучно одбија овај савет, нагласивши да човек не живи само о хлебу него и о свакој речи која излази из уста Божијих.

Ко има право: Христос или Кушач? Кушач, одговара велики инквизитор. Јер он нуди човеку, том слабачком и бунтовном створењу, оно што одговара потребама његове природе. А Христос? – Сувише идеализира човека. Он не жели да послушност и љубав људи према Њему купи хлебом, већ представља њиховој слободи да се сами опредељују за вечне вредности које им Он нуди. Кроз први савет Кушач као да говори Христу: Ти хоћеш да идеш у свет, и идеш голих шака, са некаквим заветом слободе, који људи, у својој простоти и у својој урођеној тупости, не могу схватити, и којег се они боје и страше – јер ништа и никада није било за човека и човечанско друштво несносније од слободе! А видиш ли ово

камење у овој голој и врелој пустињи? Претвори га у хлебова, и за тобом ће потрчати човечанство као стадо, благодарно и послушно, премда вечно у страху да ћеш повући руку своју од њих и да ће им нестати Твојих хлебова. Али Ти не хтеде лишити човека слободе и одбио си предлог, јер каква би то била слобода – пресудио си Ти, – кад би послушност била купљена хлебовима? Ти си одговорио да човек не живи само од хлеба. Али знаш ли Ти да ће се баш у име тог истог хлеба земаљског дићи на Тебе дух земаљски, и судариће се с Тобом, и победиће Те, и сви ће поћи за њим, кличући: „Ко је сличан овоме зверу? Он нам даде огањ с неба!“.

Инквизитор сужава димензије човекова бића, а самим тим и потребе његове природе. Човек, чије биће тежи телом, мучи се слободом савести коју му је Творац уметнуо у душу. Све муке човекове долазе од слободе, јер човек не уме да се снађе с њом у овом загонетном и проклетом свету. Није ли боље свести човека на тело, и све његове потребе на потребе телесне! Тако би се лакше могло бити човек. Паралише ли се савест у човеку, и слобода његовог опредељивања, онда за њега неће постојати ни добро ни зло, ни грех ни злочин. Таквом човеку биће лако бити човек у овом трагичном свету.

Понесен том муком, инквизитор говори Христу: знаш ли Ти, проћи ће векови, и човечанство ће прогласити устима своје премудрости и науке: да злочина нема, па према томе ни греха нема, него има само – гладних. „Нахрани, па тада можеш захтевати од људи врлину и честитост!“ – ето шта ће бити записано на застави која ће се подићи против Тебе, и којом ће се разрушити храм Твој. На месту храма Твога подићи се нова зграда, подићи ће се наново страшна Вавилонска кула; и премда се ни она неће довршити, као ни некадашња, али Ти би ипак могао избећи ту нову кулу, и за хиљаду година смањити патње људске; – јер они ће и тако доћи к нама, пошто се најпре хиљаду година напате и намуче са својом кулом! Они ће нас тада опет пронаћи под земљом, у катакомбама, где се скривамо, (јер ћемо наново бити гоњени и мучени), наћи ће нас и завапиће: „Нахраните нас, јер они што нам обећаше огањ с неба, не дадоше нам га“. И тада ћемо ми дозидати њихову кулу, јер ће је дозидати онај, ко њих нахрани, а нахранићемо их ми у Твоје име, а слагаћемо их да је у Твоје име... О, никада, никада они неће себе без нас нахранити! Никаква им наука неће дати хлеба, догод буду остајали слободни; него ће се свршити тиме што ће донети своју слободу пред наше ноге, па ће нам казати: „Нахраните нас, па макар нас и заробили!“ Разумеће најзад и сами, да се не да ни замислити: да слободе и хлеба буде довољно за све у исто време, јер никада, никада они неће бити кадри правично међу собом поделити оно што имају! А увериће се и о том: да не могу никад ни бити слободни, зато што су слабачки, порочни, ништавни и бунтовни.

Слобода је најзагонетнији и најстрашнији дар човеку од Творца. Да употреби, али не и злоупотреби, слободу своје савести, ето то је најпроклетнија мука човекова живота на земљи. Христос је слободу ставио изнад свега, јер слобода чини човека човеком. Зато је Он у име слободе одбацио први Кушачев предлог. Међутим, по мишљењу великог инквизитора, у том се предлогу садржала велика тајна овога света. Да је Христос пристао и примио „хлебова“, Он би тиме одговорио свеопштем и вековечитом душевном терету и муци човековој – како сваког појединог бића, тако и васцелог човечанства скупа: терету због неизвесности: „коме да се поклонити?“ јер нема непрекидније и мучније бриге за човека него, кад остане слободан, да што пре пронађе онога коме ће се поклонити.

У име слободе и хлеба небеског Христос је одбацио једино сигурно средство помоћу кога би могао покорити себи све људе. То средство је земаљски хлеб. Са тугом инквизитор кори Христа: Ти си одбацио једину

апсолутну заставу која Ти се нудила, да њоме доведеш све људе дотле да Ти се поклоне без поговора: – заставу хлеба земаљског; а одбацио си је у име слободе и хлеба небеског. И погледај шта си даље учинио. И све опет у име слободе! Кажем Ти, да човек нема мучније бриге него да нађе онога коме би што пре могао предати тај дар слободе, с којим се несрећно биће, човек, рађа. Али слободом људском овлађује само онај, ко умири њихову савест. Са хлебом Ти се давала неоспорна застава: даш хлеб, а човек ти се поклони, јер нема ничега неоспорнијег од хлеба. Али ако у исти мах ма ко овлада његовом савешћу појмимо Тебе, – о, тада ће он бацити чак и хлебац Твој, и поћи ће за оним ко му превари и збуни савест. У том си Ти имао право. Јер тајна бића човечијега није у томе да се само живи, него у томе: зашто се живи. Док не утврди и не одреди себи претставу: зашто живи, човек неће пристати да живи, и пре ће уништити сам себе, него што ће остати на земљи, па макар сами хлебови били око њега. То је истина, али где како је испало: место да овладаш слободом људском. Ти си је још умножио, и оптеретио за навек њеним мукама духовно царство човека. Ти си пожелео слободну љубав човекову, да слободно пође за Тобом, занет и плењен Тобом. Место чврстог стародревног закона, човек је имао сад слободним срцем да решава сам: шта је добро и шта је зло, имајући за руководство само твој лик пред собом; – али зар је могуће да се Ти ниси сетио и помислио: да ће он одбацити најзад, и оспорити чак и твој лик и твоју истину, ако га пригњечи тако страшан терет као што је слобода избора? Људи ће ускликнути, најзад, да истина није у Теби, јер би немогућно било већма их оставити у забуну и мучењу, него што си учинио Ти оставивши им толико брига и неразрешивих задатака.

Инквизиторов бунт против Христа уствари је бунт против Творца што је створио оваквог човека у оваквом свету. Зашто је човек овако створен, са оваквим својствима и недостацима? Зашто је човеку дата слобода када је са свих страна затворен неопходношћу природних закона који људождерски управљају овим светом, најгорим од свих могућих светова? У слободи, с којом се човек рађа, скрива се главни узрок свих његових невоља и патњи.

Инквизиторова критика овако устројеног човека у многоструку личи на учење о човеку модерне позитивистичке науке. По томе учењу, човек је неминовна резултанта свих стваралачких сила које делују у овом свету по законима неке неумитне неопходности. Слобода човекова је или илузија, или привид, или необјашњиви изузетак, који у царству неопходности нема нарочити значај. По логици позитивистичке науке, слобода је немогућна ствар у свету неопходности. Постојање слободе у царству свеопште неопходности претставља неразрешив проблем за научну позитивистичку мисао. Лакше је за науку снаћи се са човеком у коме нема слободе. Човек без слободе је несравњено простије, једноставније и објашњивије биће него човек са слободом. У томе упрошћавању човека дошло се најзад до механичког човека: робота. Неопходност влада целокупним механизмом света; човек је само делић тога механизма; све што се у њему збива – збива се по неопходности; све што он чини – чини по неопходности: слобода је не само незамислива него и непотребна, јер је неопходност све и сва. Ако се ово преведе на језик етике, гласило би: нема злочина, нема греха, нема зла; има ли злочина, има ли греха, има ли зла, онда су злочини и грехи и зло неопходни; човек није крив ни за шта. Велики инквизитор и модерна позитивистичка наука обрели су се у страсном загрљају, док нам њихова кобна логика у бунилу прича: све бива по неопходности: и патње, и радости, и смрт, и живот, и зло, и добро, и грех, и злочин. Али баш зато што све бива по неопходности – живот и јесте неиздрживи ужас, а човек – непоправима погрешка мироздања.

Великог инквизитора мучи мисао и гуши осећање: човек је погрешно створен, јер је створен слободним. Ко увећава човекову слободу, непријатељ је човеку. Христос заснива све на слободи човекове воље, зато велики инквизитор устаје против Њега. Циљ другог предлога Кушачевог је да Христа наговори да чудо озакони као једино средство за остварење Свога искупитељског плана. Другим речима: он предлаже Христу да људе привуче себи не љубављу него страшном силом чудотворства, силом која би својом огромношћу приморавала мајушно људско сазнање да Христа прими не из љубави и не по слободном опредељењу, већ из запрепашћености, из страха, из неопходности. У самој ствари, Кушач посредно предлаже Христу да у човеку уништи слободу воље и савести, и на тај начин покаже Творцу да је Он погрешио створивши човека слободним. А та Творчева погрешка је извор свих човекових патњи и мука. У њој је и узрок свих Творчевих неуспеха са човеком и светом.

Као заљубљени двојник Кушачев, инквизитор говори Христу: Када Те је страшни и премудри дух одвео на врх храма, и казао ти: „Ако хоћеш да дознаш јеси ли Ти Син Божји, скочи доле, јер је речено за Онога: да ће Га анђели прихватити и понети, и неће пасти нити ће се угрувати, па ћеш дознати тада да ли си Ти Син Божји, и доказаћеш каква је вера Твоја у Оца твога; – Ти си саслушао то, и одбацио си понуду; ниси се подао, нити си скочио доле. О, разуме се, Ти си поступио поносито и великолепно, као Бог; али људи, али то слабо и бунтовничко племе, јесу ли они богови? ... Понављам, колико има таквих као што си Ти? И зар си Ти збиља могао помислити, макар само за један тренутак, да ће и људи бити кадри издржавати такво искушење? Зар је природа људска тако створена, да одбаци чудо, и да у тако страшним животним моментима, у моментима најстрашнијих, основних и мучних душевних питања својих, остане само са слободним решењем срца? ... Ти ниси знао да човек, чим одбаци чудо, одмах ће одбаци и Бога; јер човек тражи не толико Бога, колико чуда. Па пошто човек није кадар да остане без чуда, он ће понаставити себи мноштво нових чудеса, својих рођених чудеса, и поклонити се врачарском духу, бапским враџбинама, макар стопута био бунтовник, јеретик и безбожник.

Човек је несрећни делић несрећне евклидовске бесмислице што се зове свет. Христос је сувише високо мислио о човеку. Он није желео да чудом поработи и зароби човека; жудео је за слободном вером, а не за „чудом“. Жудео је за слободном љубављу, а не за ропским усхићењима једног заробљеника пред силом која га је за навек ужаснула. Људи су робови, иако су створени као бунтовници. Кунем Ти се, вели инквизитор Христу, човек је створен слабији и нижи него што си Ти о њему мислио! Може ли он извршити оно што и Ти? Тиме што си га тако много ценио и уважавао, тиме баш као да си га престао волети, јер си и сувише много од њега захтевао; – и то ко? – Онај који је човека волео већма него самога себе! Да си га мање уважавао, Ти би мање од њега и тражио, а то би било ближе и сличније љубави, јер би његов терет био лакши. Човек је слаб и низак.

Људи су бунтовници, и то немоћни бунтовници, који ни свој сопствени бунт не могу да издрже. Купајући се у глупим сузама својим, они ће, најзад, признати да онај, који их је створио као бунтовнике, мора бити да се исмевао с њима. Они ће то казати у очајању, и што буду казали, биће хула на Бога, од које ће они постати још несрећнији, јер природа човечанска не може да поднесе хуљење на Бога, и, на крају крајева, сама се себи свагда свети за то хуљење.

Својом личношћу, радом и учењем, Христос је створио невиђену пометњу у савестима људским. Мали је, врло мали број оних који могу да иду за Њим. А неизбежно мноштво пати и пропада у својој урођеној немоћи,

невољној искварености и беспомоћној ништавности. Шта остаје друго инквизиторовом „човекољубљу“ него да исправи дело Христово, подвиг Христов. То он и чини, скидајући са срца људских страшни дар слободе, и на тај начин ослобађајући људе одговорности за грехе, зло и злочине.

Запаљен својом идејом, инквизитор говори Христу: Немир, забуна и несрећа – ето то је данашња баштина људи, пошто си Ти онолико страдао за њихову слободу! Велики пророк Твој, у виђењу и слици говори: да је видео све који ће бити учесници првога васкрсења, и да их је било из сваког покољења по дванаест хиљада. Али ако их је било само толико, то као да нису људи, него богови. Они су издржали и отрпели крст Твој, они су отрпели десетине година глади и голоотиње у пустињи, хранећи се скакавцима и корењем, и, наравна ствар, Ти сад са поносом можеш указати на ту децу слободе, слободне љубави, слободне великолепне жртве њихове у име твоје. Али, имај на уму да је њих било свега неколико хиљада, па и то богова, а остали? И чиме су криви ти остали слаби људи, што нису могли да издрже што и они јаки? Шта је крива слаба душа, што није кадра да смести толико страшних дарова? И зар си Ти збиља долазио само изабранима и за изабране? А ако је тајна, онда смо и ми били у праву проповедати тајну, и учити људе: да није важна слободна одлука њихових срдаца, нити љубав, него тајна, којој се они морају покоравати слепо, чак и против своје савести. Тако смо и учинили. Исправили смо велики подвиг твој, и засновали смо га на „чуду, на тајни и на ауторитету“. И људи се обрадоваше што су их наново повели као стадо, и што је, напоследку, са њихових срдаца скинут страшни дар који им је донео толике муке.

Ако у инквизитора има туге, оне бескрајне човечанске туге, онда се она сва сабрала у трагично сазнање и болно осећање: Христос није довољно знао човека; Он је сувише много од њега тражио, сувише му много вечних вредности нудио, и тиме себе и потхват свој осудио на пораз.

Потајни циљ трећег предлога Кушачевог Христу састоји се у Кушачевој пламеној жељи да наведе Христа да прими „сва царства овога света“ као средство помоћу кога би остварио свој план о спасењу рода људског, то јест да Царство небеско заснује на трулим темељима земаљских царстава. Христос је одбацио Кушачев предлог и метод у име Божјег метода, у име заснивања свог Небеског царства на Богу као на темељу.

Велики инквизитор осуђује Христа што је одбио трећи, последњи Кушачев предлог, јер је тиме осудио своје Царство на потпуни неуспех и уништавање. Зашто си одбацио тај последњи дар? Пита инквизитор Христа. Да си примио тај трећи савет моћнога духа, Ти би створио био све што човек на земљи тражи: дао би му био: пред ким да се клања, коме савест своју да открије, и на који начин да се најзад сви људи уједине у један општи и једнодушни мравињак – јер, потреба свеопштег уједињења је трећа и последња мука човечанства. Човечанство је одувек у целини својој тежило да свој живот удеси неизоставно васионски, свесветски. Много је било великих народа са великом историјом; али, што су виши били ти народи, тим су били и несрећнији, јер су јаче од других осећали потребу свеопштег сједињења људи. Велики завојевачи, Тимури и Џингисхани, пролетали су као вихор по земљи тражећи да освоје васиону; али и они су, премда несвесно, изражавали ону исту велику потребу човечанства – потребу васионског и свеопштег уједињења. Да си примио мач и ћесарски плашт, Ти би основао светско царство и светски мир.

Пошто је Христос одбацио сва три Кушачева савета, помоћу којих би се човечанство, по мишљењу великог инквизитора, могло једино усрећити; и пошто је инквизиторов Рим примио Кушачеве савете и на њима изграђује зграду човечанске среће, то Христу нема више места у инквизиторовом

царству. Његово присуство је не само непотребно него и опасно. Инквизитор говори Христу: И што си Ти сад дошао, да нам сметаш? И што ћутке и тако продирући гледаш у мене кротким очима Својим? Ражљути се! ја нећу твоје љубави, с тога што и ја Тебе не волим! И шта имам та кријем од Тебе? Зар не знам с ким говорим? Оно што имам да Ти кажем, све ти је већ познато, ја то читам у очима твојим. И зар ћу ја сакрити од Тебе тајну нашу? Можда Ти баш хоћеш да је чујеш из мојих уста? Е па ево Ти, чуј је: ми нисмо с Тобом, него с **њим** (тј. с Кушачем), ето ти наше тајне! Ми већ одавно нисмо с Тобом, него с **њим**. Ми смо узели од њега оно што си Ти с негодовањем одбацио, онај последњи дар који ти је он нудио кад Ти је оно показао сва царства земаљска: ми смо узели од њега Рим и мач ћесарев, и објавили смо себе за цареве једине, премда нам све досад није пошло за руком да доведемо наше дело до пуног завршетка... О, дело наше је непрестано само у почетку, али је бар почето. Дуго ће се још чекати на довршетак тог дела, и много ће земља за то време препатити, али ми ћемо свој циљ постићи, и бићемо ћесари, и онда ћемо мислити о свеопштој срећи људској ... То што говорим Теби, збиће се, и царство ће се наше саздати. Понављам Ти, већ сутра ћеш угледати послушно стадо које ће, на први знак моје руке, полетети да згрће жеравицу око ломаче на којој ћу Те спалити зато што си дошао да нам сметаш. Јер ако постоји ико, ко је већма од свих заслужио нашу ломачу, онда си то – Ти! Сутра ћу те спалити! Dixi!

*

**

Евклидовски ум људски не прима свет, не прима ни Христа, јер је овако створен и овако скројен свет – бесмислица која се не може ни оправдати ни искупити. Христов искупитељски план и спасилачки подвиг претставља „безумље“. Свирепа неопходност је суштина немилосрдних природних закона. Они не допуштају да ишта божанско уђе у овај свет. Они крволочно уништавају не само све што је људско, већ и све што је Божје. „Слушај велику идеју: Беше на земљи један дан, а у средини земље стајала су три крста. Један на крсту веровао је толико да рече другоме: „Данас ћеш бити са мном у рају“. Сврши се дан, оба умреше, одоше, и не нађоше нити рај, нити васкрсење. Не обистини се казано обећање. Слушај: Овај човек био је већи од свију на земљи, сачињавао је оно ради чега она треба да живи. Цела планета и све што је на њој, без тога човека – лудило је само. Таквога човека није било ни пре ни после њега никада, а чудо је било. У томе и јесте чудо, што није било и неће бити таквога, никада. А кад је тако, када закони природни нису пожалили ни Овога, чак ни чудо своје нису пожалили, него и њега натерали да живи усред лажи и да умре за лаж, – онда је, дакле, и цела планета лаж, и почива на лажи и глупом потсмеху. Мора да су и сами закони планете лаж и ђаволов водвиљ. Па чега ради онда живети? Одговори, ако си човек!

Свет, са свима својим језовитим стварностима; човек, са свима својим свирепим одликама, не само не доказују да постоји Бог него Га потпуно одричу. у оваквом свету, и иза оваквог света, не могућно је пронаћи Бога. Тако звани космолошки доказ постојања Бога, само је наивна лудорија. „И стварно, човек је измислио Бога, вели Иван. И не би било необично, нити би било чудновато да Бог заиста постоји, него је чудновато што је таква мисао – мисао о неопходности Бога – могла залутати у главу тако дивље и зле животиње као што је човек: толико је та мисао света, толико је дирљива, толико је премудра, и толико она служи на част човеку!

Измучен решавањем вековечних проблема о постојању Бога и бесмртности душе, слабак евклидовски ум људски даје најзад једино

могућно решење: нема Бога, нема ни бесмртности.

– Иване, говори: има ли Бога, или га нема?

– Не, нема Бога.

– Иване, а постоји ли бесмртност; ну, знаш, каква било, макар мала, мајушна?

– Нема ни бесмртности.

– Баш никакве?

– Никакве.

– То јест најсавршенија нула, или бар нешто. Можда има какво било нешто? Ваљда баш није сасвим ништа!

– Потпуна нула.

– Ко се то тако потсмева човеку, Иване? Последњи пут и то одлучно те питам: има ли Бога или нема? Последњи пут те питам!

– И последњи пут: нема.

– А ко се то смеје људима, Иване?

– Ваљда, ђаво, осмехну се Иван.

– А има ли ђавола?

– Не, ни ђавола нема.

ИДЕОЛОЗИ И ТВОРЦИ НОВОГ ЧОВЕКА

Нема Бога, нема бесмртности, нема ђавола, али има проклетих природних закона, има свирепих страдања, има језивих ужаса. Шта да ради са њима бедан евклидовски ум људски? Не постоји Бог, али постоји бол, постоји болно, несрећно, исмејано биће што се човек зове, биће обдарено атомски малим умом. Сва се природа његовог ума исцрпљује сазнањем да је овај свет неиздржљива бесмислица, која на апсурдима почива.

Човеку као да је намерно дат ум који не може ни свет да прими, ни Бога да схвати. Он не налази у себи силе које би га прилагодила оваквом свету и помирила са Богом над оваквим светом. У њему тако мајушном и слабачком само је нешто бескрајно и безмерно. То је: страдање од људождерског чудовишта што се свет зове. Његова је дилема очигледна и кобна: он или мора победити свет или бити побеђен од света, трећега нема.

Аветињска ужасност овако створеног света доводи јадан ум људски до очајања, које поступно прелази у лудило. Човек се мора или потпуно изменити физички и духовно, или примити свет овакав какав је. А све дотле, његова је судбина тужна и трагична: непрестано подносити неподношљиву тиранију свемоћног чудовишта и свесно робовати одвратном насилнику. Да би овладао физисом света, човек мора изменити свој сопствени физис. А да би овладао идејом и планом света, човек мора изменити свој евклидовски ум.

Овакав какав је, човек је роб бесмислене трагике и дрске комике. Неки ћудљиви ужас мрви све што је људско. И кукавни човек има толико сазнања да се у овом свету непрекидно осећа као беспомоћни човекороб. Али, у таквом случају, сазнање је најпроклетиви дар. Јер на што ми сазнање

које се састоји у томе да ме учини свесним кобне чињенице, чињенице: да сам роб некаквог одвратног, али свемоћног, чудовишта? Да би се спасао гнусног ропства, човек мора или престати да буде човекороб и да постане човекобог, или – другог излаза нема.

Између човекороба и човекобога постоји огромно растојање. Да би постао човекобог, јадни човекороб мора најпре *de idea* и *de facto* да уништи све друге богове. Но не само то. Он мора да обоготвори себе, да би собом заменио све богове и њихове законе. Само на гробљу свих претходних богова човек може да прогласи себе човекобогом. У новом пантеону човек има да буде једино божанство, једини идол, коме ће се сва твар клањати и њему јединоме служити.

Људски ум не може другачије да мисли него: ако Бог постоји, мора бити Апсолут. Али и када човек жели да постане бог, он уствари жели да постане други Апсолут. Два Апсолута не могу да опстану један поред другог у овом свету, јер се међусобно искључују. Да би постао апсолутни господар овога света, човекобог мора да уништи сваки други Апсолут. Пошто је Бог, ако постоји, једини Апсолут, то је главна дужност човекобога да уништи Бога и да идеју о Богу искорени у људској души. Са уништењем идеје о Богу уједно се уништава и идеја о бесмртности човечије душе. Пред кандидатом за човекобога стоји двоструки задатак: уништење идеје о Богу и бесмртности, и управљање светом по својој самодржавној вољи и свемоћи.

ИВАН КАРАМАЗОВ

По моме схватању, резонује Иван Карамазов, нема шта да се руши, треба само уништити у човечанству идеју о Богу, ето с чим треба почети! Чим се цело човечанство одрече Бога, (а ја верујем да ће се тај период, паралела геолошким периодима, испунити), онда ће сами од себе, без људождерства, пасти и сви пређашњи погледи на свет, и, што је главно, сав пређашњи морал, и настаће све ново. Људи ће се удружити да узму од живота све што им он може дати, али неизоставно за срећу и за радост једино у овом овдашњем свету. Човек ће се увеличати духом божанске, титанске гордости, и појавиће се као човекобог. Сваког часа безгранично побеђујући природу својом вољом и науком, човек ће самим тим сваког тренутка осећати уживање толико високо, да ће му оно заменити све пређашње наде на уживања небеска. Сваки ће дознати да је он цео смртан, без васкрсења, и примиће смрт гордо и спокојно, као бог. Он ће из саме гордости појмити да не треба да ропће на то што је живот тренутак, и заволеће брата свога без икакве награде. Љубав ће задовољавати само тренутак живота, али баш та свесност о тренутности њеној појачаће њен огањ за онолико колико се пре расипао и топио у надама на љубав с ону страну гроба и бесконачну.

У човековој гордости има неке тамне бесконачности. Понесен њоме, човек сматра да све може, јер контрола савести престаје чим боговање гордости настане. На недоличан начин гордост потисне из душе човечије сва здравија мерила истине и наметне себе за врховно мерило. Иванова философија човекобоштва претстављала би само теориску вредност, ако човек и човечанство не располажу стваралачком силом, која је у стању да основну замисао ове философије оствари. Али, ако човек и човечанство располажу *in puse* том силом, питање је, да ли може икада наступити период, у коме ће идеја човекобоштва овладати целим човечанством и оваплотити се у њему потпуно и апсолутно.

Може ли човек, може ли човечанство икада успети да у својој души потпуно уништи идеју о Богу? Може ли икада настати такав период? Ако

настане, онда је све решено, мисли Иван, и човечанство ће коначно удесити свој живот. Али пошто се то, због укорењене глупости човечанске, јамачно још ни за хиљаду година неће удесити, то је свакоме ономе који већ сад сазнаје истину, дозвољено да свој живот удеси потпуно онако како се њему свиђа, на новим начелима. У том смислу њему је „све дозвољено“. Па не само то: ако тај период и никад не настане, то, пошто Бога и бесмртности нема, новом је човеку слободно да постане човекобог, макар један у целом свету, а тада, наравно, у новом чину, он ће лака срца прескочити сваку ранију моралну преграду пређашњег роба-човека, ако затреба. За Бога закон не постоји! Где стане Бог – тамо је већ место Божје! Где станем ја – ту ће одмах бити прво место... „све је дозвољено“, и свршена ствар!

Атеизам се неминовно извија у анархизам. Мортализам је близанац атеизма. Без-божје је по самој својој природи без-закоње. Иван је несумњиво у праву када по свим логичким законима анархизам изводи из атеизма и мортализма. Али анархизам је само један вид аморализма. Иван захвата у свету човечанских вредности дубље и шире. Његова смела мисао виртуозно анализира атеизам и мортализам и очигледно показује да је аморализам њихово рођено чедо. Ако нема Бога и бесмртности, онда нема ни добра ни зла. Човек је врховна вредност и једини творац свих закона и мерила.

Уништи ли се у човечанству вера у Бога и бесмртност душе, човек ће се обрести с оне стране добра и зла, и за њега ништа неће бити неморално. Шта више, њему ће бити све дозвољено, па и људождерство. Али, Иван је човек који воли завршене и довршене мисли. И у овом случају он своју мисао доводи до краја. Он тврди: за сваког човека, који не верује ни у Бога ни у своју бесмртност, мора се морални природни закон одмах изменити у потпуну противност пређашњем религиозном закону; и таквоме човеку, не само да се мора дозволити себичност која иде до злочина, него се она чак мора признати као неопходан, најплеменитији и најблагороднији излаз из његовог положаја. „Злочин не само да се мора дозволити, него се чак мора признати као најнеопходнији и најпааметнији излаз из положаја свакога безбожника“.

Човекобогу и кандидату за човекобога „све је дозвољено“. Али, против таквог схватања протестује људска савест. „Савест! Шта је савест? Пита Иван. Ја је сам правим. Што се ја мучим? Из навике. По општој човечанској навици, за седам хиљада година. Па кад је тако – одвикнимо се од савести и бићемо богови!“

КИРИЛОВ

Идеја о човекобогу разједа Кирилова. Она му је из ума сишла у срце, разлила се по крви, упила у тело, претворила у душу. Он не само има ту идеју, већ она има њега, влада њиме, јер се оваплотила у њега. Силом своје воље он ју је унео у своје инстинкте, и од ње начинио свој главни инстинкт. Свесно и несвесно, вољно и инстинктивно он се мучи једном непрекидном муком: како идеју о човекобогу учинити схватљивом, приступачном и усвојљивом за све људе. Али, да би човек постао бог, треба раскртити са старим Богом, протерати Га из људске природе и из света. МА како приступао себи и свету око себе, Кирилов свуда наилази на проблем Бога. „Ја не могу о другом, вели он, ја целога живота мислим само једно. Мене је Бог целога живота мучио“.

Истражујући порекло идеје о Богу, Кирилов налази да не само што човек има ту идеју у себи него болује њоме. Она је његов главни бол, чији је узрок – страх од смрти. „Бог је бол, у страху од смрти. Ко победи бол и

страх, тај ће сам постати бог. Тада ће бити нов живот, и нов човек, све ново. Тада ће се историја делити на два дела: од горила до уништења Бога, и од уништења Бога до ...

– До горила.

– до физичке промене земље и човека. Биће човек богом, и промениће се физички. И свет ће се променити, и рад ће се променити, и мисли, и сва осећања“.

Као осећање, бол је нешто дубље и природније од страха. Више има човека у болу него у страху. Болна осећања несравњено више везују човека са горњим светом и Богом него осећања страха. Зато је Кирилов у праву када идеју Бога спаја тако присно са осећањем бола. Ако треба уништити идеју Бога у човеку и човечанству, онда претходно треба уништити осећање бола. Страх је створио прве богове, тврдио је Лукреције. То је површна и скучена мисао. Кирилов је много дубље заронио у психолошко порекло идеје о Богу. Ако би се макар за тренутак допустила хипотеза да је неко психичко својство створило богове, онда би то својство пре било бол него страх. У том случају, ослободити човека од бола значи ослободити га од богова. А убити богове није друго до убити обману. Кирилов је сав у том мутном осећању и туробном сазнању.

– Сваки ко хоће што је прво и главно, слободу, тај мора смети да убије себе. Ко сме себе убити, тај сазнаје тајну обмане. Даље нема слободе; ту је све, а даље нема ништа. Ко сме себе убити, тај је бог. Сада сваки може учинити да Бога не буде, и ништа не буде. Али нико још ни једанпут није учинио.

– Било је самоубица на милионе.

– Но сви не због тога, него сви са страхом, а не ради тога. Не ради тога да убију страх. Ко се убије само ради тога да страх убије, тај ће одмах постати бог.

Слобода, ма каква била, претставља човеково величанство, било у позитивном или у негативном смислу. Слободом човек највише личи на свога таоца, ма ко он био и ма какав био. Она га највише везује са Апсолутним. Ако у човеку има нечег апсолутног, онда је то слобода. Бићем својим човек је највише присутан у слободи својој. Врхунац је слободе – учинити оно што је изнад свих закона и против свих закона. А то је: слободно и свесно лишити себе слободе, у којој је човекова личност и самосвест. Све то значи: извршити самоубиство.

По дијалектичкој аритметици Кирилова, врховна дужност првог човекобога јесте: извршити самоубиство, и кроз самоубиство – богоубиство. Грчевито и упорно тражећи својство које би изразило суштину новог божанства, Кирилов га налази у слободној вољи, неограниченој и апсолутној. „Ако Бога има, вели он, онда је сва воља Његова, и ја не могу изван Његове воље. Ако Бога нема, онда је сва воља моја, и дужан сам обзнанити своју вољу.

– Слободну вољу? А зашто да сте то дужни?

– Зато што је сва воља постала моја. Зар нико на читавој планети, кад сврши с Богом и увери се о својој вољи, неће смети, без страха, у главној тачки, показати слободну вољу? То је као кад сиромашак добије наслеђе, и уплаши се, и не сме да приђе кеси, сматра себе немоћним да то има. Ја хоћу да обзнаним слободну вољу. Нека сам један, али учинићу.

– И учините.

– Ја сам дужан да се убијем, јер најглавнија тачка моје слободне воље јесте: убити сам себе.

– Додуше, нисте ви једини што се убијате, има много самоубица.

– Са узроком. Али без икаква узрока, него једино од своје слободне воље – само ја.

Поред апсолутно слободног Бога не може постојати апсолутно слободан човекобог. Када човек расте, Бог мора да се смањује, док Га човек не сатера у небиће. Апсолутна свевласт и савршенство човекобога може настати само на гробу убијеног Бога и уништене вере у Њега.

– Ја сам дужан објавити неверовање у Бога, изјављује Кирилов. За мене узвишеније идеје нема до да Бога нема. Уз мене је сва људска историја. Човек је само то и радио што је измишљао Бога, да би живео не убијајући себе; у томе је цела светска историја до данас. Ја једини у светској историји нисам хтео измишљати Бога. Нека сазнаду једном за свагда.

Нема Бога. „Ако нема Бога, онда сам ја бог“, објављује Кирилов. Цела лаж долази отуда, што је досадашњи Бог постојао. Цело спасење за свакога јесте: доказати ту мисао. Но ко ће то доказати? Ја! Ја не разумем како је атеист досад могао знати да нема Бога, па се опет убио? Сазнати да нема Бога, а не сазнати да се у тај исти час постаје бог – то је апсурд, иначе човек мора убити себе; никако друкчије! Ако ти то сазнаш, ти си цар; и нећеш се убити; него ћеш живети у слави најславнијој. Али један, онај ко је сазнао први, мора се убити, одмах, никако друкчије; иначе ко ће да почне и да докаже? Ја ћу се убити неминовно, да бих почео и доказао. Ја сам још само по невољи бог, и ја сам несрећан, јер имам дужност да објавим свима своју слободну вољу. Сви су несрећни, зато што сви страхују да објаве своју слободну вољу. Човек је досад зато и био несрећан и кукаван, што се бојао да објави најглавнију тачку своје воље, и показује своју вољу из прикрајка, као ђак. Ја сам страшно несрећан, јер се страшно бојим. Страх је проклетство човеково... Али ја објављујем слободну вољу, и дужан сам поверовати да не верујем. Ја ћу почети и довршити, и отворити врата. И спашићу. Спас ће бити за људе само то, то једино за све људе, и будући нараштаји биће већ физички препорођени; јер у садашњем физичком облику, колико сам ја мислио, човек не може да буде без досадашњег Бога никако. Ја сам три године тражио атрибут мога божанства, то је: Слободна воља! То је све чиме ја у главној тачки могу показати непокорност, и нову страшну слободу своју. Јер је она веома страшна. Ја се убијам, да покажем непокорност, и нову страшну слободу своју.

Критериологија подземног филозофа налази у Кирилову свог новог апологета. Слободна воља постаје апсолутна вредност и непогрешив критеријум свега људског и божанског. Мерећи њоме све што сачињава човека и што долази од човека, Кирилов изводи закључак да је све у свету и у човеку – добро. Он, први човекобог, не прави разлику између добра и зла. На висинама његових небеса добро и зло се преливају једно у друго. Он није с оне стране добра и зла него изједначаје добро са злом. За Ивана – све је дозвољено; за Кирилова – све је добро. И крајњи рационализам и крајњи волунтаризам, у својој завршној форми, негирају сваку могућност и сваку реалност етике.

- Све је добро, све, вели Кирилов. Све је лепо, све. Човек је несрећан, јер не зна да је срећан; само зато. То је све, све! Ко то увиди, одмах постане срећан, одмах ... Све је добро. Најједном сам пронашао.

– И ко умре од глади, и ко девојку увреди и обешчисти, је ли и то добро?

– Добро. И ко размрска главу за дете, и то је добро, и ко не размрска, и то је добро. Све је добро, све. Свима је добро који знају да је све добро. Кад би они знали да им је добро, онда би им и било добро; али док не знају да им је добро, биће им рђаво. То је цела мисао, сва, сем те друге нема! ... Ко буде људе научио да су сви добри, тај ће довршити свет.

– Ко их је учио, Тога су распели.

– Он ће доћи, и његово ће име бити човекобог.

– Богочовек?

– Човекобог; у томе је разлика.

СТАВРОГИН

Ставрогин је, изгледа ми, најјезовитија личност у светској литератури. Ни свирепијег ума, ни леденијег срца. По дрскости мисли и циничности поступака, нико му није сличан, чак ни Ничеов надчовек. Бодлерово „цвеће зла“, та то је слатки миомир раја према сатански уметничком злу Ставрогиновом. Свака му је мисао, и свако осећање, као пупољак, пун смрдљивог гноја. Сам бог зла могао би се у њега учити разноврсности, дубини и вештини зла.

Ставрогин је „горд као бог“, и живи као бог. За њега нема закона; он гордо и хладно потире све. За њега не значи ништа да жртвује туђ живот или свој. Он се одликује необичном способношћу за зло, способношћу која иде до генијалности. Његово биће не може да усхити и занесе никаква људска страст. Ни при најгнуснијем злочину он не може да изгуби здрав разум. И најгоре ствари он чини са планом, потпуно свестан до краја.

Никакав бол и ничија патња не могу да узбуди Ставрогина, нити га ишта може да баци у очајање. У њему је утрнуло осећање за разлику између зла и добра. Он не зна зашто је зло – рђаво, а добро – лепо. Он не зна за разлику у лепоти између какве сладострасне зверске подлости и ма каквог великог подвига, чак и давања живота за човечанство. Обе крајности су му подједнако лепе, подједнако слатке.

Тајна зла као да се оваплотила у Ставрогину. Он дише и одише њоме. Он не зна ни за какве препоне, ни за какав страх. На дуелу он уме хладно да отстоји испред противникова метка, а сам да гађа и да убија скоро дивље спокојно. Да га неко удари по образу, он не би увредиоца ни позвао на дуел, него би га сместа, одмах, убио: наиме, такав какав је, убио би га с потпуном присебношћу, а никако не тако као да је изгубио главу. Изгледа да он никада није знао за слепе наступе гнева у којима се не да ништа мислити. У бескрајној злоби, која га покадкад обузме, он је увек умео потпуно собом да влада.

Ставрогин је атеист и чудотворац у злу. Као оличење крајњег атеизма и аморализма, он је нов тип човека. Најекстремнији испади атеизма и аморализма њему су своји, лични, обични. За њега не постоји изненађење, он не пада у разочарење. И дух и тело су му залеђени у неком страховитом ужасу. Нема сунца оптимизма које може растопити тај лед.

Све је туђе Ставрогину, и он је туђ свему. Између њега, смрзнутог од животног ужаса, и света не постоји ни један нерв љубави. Он не може да се саживи са оваквим светом. Нешто бескрајно кобно и тамно не да му да између себе и васељене установи мисаону или осећајну везу. Он је „чикање здравог смисла – визов здравом смислу“. У њему су срам и бесмисао дошли до генијалности. Он не броди кајањем, него смело стрмоглавце лети доле.

Ставрогин је ледено и језиво Nicht-Sagung овоме свету; из њега се једино одрицање еманира. Злоћа је његова хладна, мирна, и, ако се тако може рећи, **разумна**, дакле најодвратнија и најстрашнија злоћа што може бити. Он је као неки оваплоћени демон ироније који сав свет третира на нечувено ироничан начин. Понекад се његов демон ироније пројави тако нагло, тако цинички, тако одвратно, да се од ужаса следи све у човеку, нарочито оно што се зове ум и разум.

Неки Ставрогинови познаници успели су да донекле дефинишу његову личност када су га назвали „мудра змија“, лукава змија. Он је врло паметан, али може бити и умно поремећен. Лице његово је бледо и суморно, али сасвим хладно и непомично; обрве мало скупљене и натуштене, просто личи на мртву воштану фигуру. Коса му је много црна, сјајне очи некако врло спокојне и ведре, боја лица врло бела и нежна, руменило сувише живахно и чисто, зуби као од бисера, усне од корала – рекло би се лепота као уписана, а у исти мах све то некако одбија. Лице његово потсећа на маску.

Ставрогин је безгранично горд; он или не говори или врло мало говори, али о њему говоре сви. Он као да се с највећим презрењем односи према свима људима речима и изразима, јер нису у стању да изразе његову загонетну личност. Иако необјашњиво ћутљив, он је ипак инспиратор и идеолог свих бесова. Он собом носи атмосферу која је препуна неког мистичког и ужасног експлозива. Његове идеје се као заразни микроби увлаче у душе његових познаника и тамо изазивају чудна и необична врења и обољења. У самој ствари, Ставрогинови пријатељи друго и не раде него до крајњих граница развијају његове идеје. Он живи кроз њих животом правог човекобога.

Покајани атеист Шатов, некада ученик Ставрогинов, овако говори Ставрогину: Ја сам у Америци три месеца спавао на слами поред једног ... несрећника, и од њега сам дознао да сте ви, у оно време, кад сте у мене осуђивали веру у Бога и отаџбину, у то исто време, можда у исте дане, тровали срце тога несрећника, тога манијака, Кирилова ... Ви сте утврђивали у њему лаж и клевету, а његов разум довели сте до манитости, до лудила. Идите, погледајте га сада, то је ваше дело.

Али, немилосрдно искрен, Шатов и о себи говори као о Ставрогиновом саздању. Ставрогине, узвикује он, зашто сам ја осуђен да вечито верујем у вас? Да ли бих могао с другим овако говорити? Ја имам чедности, али се своје наготе нисам побојао, јер сам Ставрогину говорио. Нисам се побојао да велику мисао својим додиром искарикирам, јер ме је Ставрогин слушао... И, кад ви одете, зар нећу љубити трагове ногу ваших? Ја вас не могу из свог срца истргнути, Николаје Ставрогине!

Ставрогине, ви сте лепота од човека! – узвикује готово у заносу Петар Верховенски; – знате ли да сте дивни! Лепотан! А најлепше је што ви покатак као да не знате за то! О, ја сам вас проучио! ... Ја волим лепоту. Ја сам нихилист, али волим лепоту. Зар нихилисти лепоту не воле? Они само идоле не воле; е, а ја волим идола! Ви сте мој идол! Ви никога не вређате, а сви вас мрзе; ви на свакога подједнако гледате, а сви вас се ипак боје, и то је добро. Нико вам не сме прићи да вас потапка по рамену. Ви сте велики аристократ. Кад аристократ силази у демократију, заносан је! За вас ништа није: жртвовати живот, и свој и туђ. Ви сте управо такви какви треба да сте. Мени, мени је баш такав човек потребан какав сте ви. Ја не знам ни за ког другог осим за вас. Ви сте вођ, ви сте сунце, а ја ваш црвић ... Ви, ви сте мени потребни, без вас сам ја нула. Без вас, ја сам мува, идеја у стакленцету, Колумбо без Америке.

Запаљен идејом о преображају света, Верховенски изјављује Ставрогину да је он личност од које зависи остварење њиховог плана за реорганизацију света. Један реформатор, Шигаљев, чију разуздану машту пустоши злодух насилног преображаја света, створио је нови план света и Верховенски саопштава Ставрогину да његово остварење зависи једино од њега, Ставрогина. Слушајте! – узвикује Верховенски, папа ће бити на западу, а код нас, код нас бићете ви!

По плану Шигаљева, сваки члан друштва мотри другога, и мора да потказује. Свако припада свима, а сви свакоме. Сви су робови, и у ропству једнаки. Главна је једнакост. На првом месту, спушта се ниво образованости, науке и дара. Велике способности свакад су заузимале власт и биле деспоти. Велике способности не могу не бити деспоти, и свакад су више кварили него што су користиле; њих прогањају или кажњавају. Цицерону се отсеца језик, Копернику се очи сагоревају, Шекспир се каменује – ето то је Шигаљевштина! Робови морају бити једнаки: без деспотизма још није било ни слободе ни једнакости; а у стаду мора бити једнакости, – и ето Шигаљевштине.

Слушајте Ставрогине, узвикује Верховенски, ја сам за Шигаљева! Образовање није потребно, доста је науке. И без науке имаће материјала за хиљаду година, али ваља се припремити за послушност! У свету недостаје само једно: послушност. Жеља за образовањем већ је аристократска жеља. Мало породице или љубави – већ је жеља за својином. Ми ћемо убити жељу: пустићемо пијанство, сплетке, потказивање; даћемо маха нечувеном разврату; свакога генија ћемо угасити још од раног детињства. Све ћемо свести на исти именитељ – потпуна једнакост! Само, неопходно је неопходно – то је отада девиза земаљске лепоте ... Али данас је потребно имати један или два нараштаја разврата; разврата нечувеног, гадног, када се човек претвара у гнусну, плашљиву, сурову, саможиву гадост – то нама треба! ... Ми ћемо прогласити рушење ... зашто, зашто је та идеја тако чаробна! Али треба, треба кошчице мало пригњечити. Ми ћемо пустити пожаре... Пустићемо легенде... И почеће пометња! Настаће такво љуљање какво свет још није запамтио! ... Замаглиће се Русија, заплакаће земља за старим боговима ... И ми ћемо баш тада извести ... Кога?

– Кога?

– Царевића Ивана.

– Кога-а?

– Царевића Ивана; вас, вас!

Има у човеку неке дубинске таме и праисконског мрака. У ту таму и у тај мрак Достојевски је зашао дубље но ико од људи. И открио тамо неке језиве силе које човеков дух неосетно претвара у злодух и човеково биће потапају у небиће. Тамо, у тим недогледним дубинама, човекова тама се тајанствено прелива у неку метафизичку таму која има све одлике апсолутног и бесконачног. Ти тамни понори и јесу лабораторије у којој злодуси, ти љубоморни идеолози човекобоштва, неуморно проналазе средства помоћу којих ће остварити свој план на нашој планети. Основно правило њихове целокупне делатности јесте: све је дозвољено када је у питању остварење циља. Смело као богови они прекорачују све границе и прескачу све препоне. За све и сва они су себи и највиша вредност и врховно мерило. Употребљавајући сва средства, њима није потребна ничија дозвола и санкција. Сам злочин, за њих „није више лудило, него прави и здрави смисао, готово дужност, у крајњем случају – племенити протест“.

Ради остварења свога плана о преуређењу света, они полазе од безграничне слободе а завршавају неограниченим деспотизмом. Као завршно решење питања они предлажу: поделу човечанства на два неједнака дела. Једна десетина добија слободу личности и неограничено право над девет осталих делова. А ови морају изгубити личност, и претворити се у неку врсту стада које мора живети и радити у неограниченој послушности.

За све творце човекобога постоји само једна врховна стваралачка сила, свемоћна, неограничена и незаменљива. То је: слободна воља. Очарани њоме као јединим божанством, они јој приносе на жртву све и сва. Они се свим силама труде да помоћу ње постигну врхунац развића личности. Зато безобзирно стресају са себе све окове моралних, религиозних, културних схватања и традиција. Они су у томе верни своје прародитељу – подземном антихероју: изграђују себе на слободној вољи као темељу. За њих је слободна воља синоним човека, синоним личности. Ако би се реч човек, као име специфичне врсте бића, могла адекватно заменити којом другом речи, онда би та реч била: воља. У том смислу, могло би се с подједнаким правом рећи и: човек је воља, и: воља је човек. Сваки творац човекобога јесте човек као воља, не „свет као воља“, јер би ово последње значило потпуну негацију човека као слободног бића.

РАСКОЉНИКОВ

Раскољников је – човек као воља. Он је прави и први одговор на питање подземног антихероја: шта је воља, од чега зависи? Смело, дубоко и широко је Раскољников ушао у решавање постављеног проблема. Он је први озбиљно и мученички покушао да проблем реши лично и експериментално. Воља се привиђа као неки неодговорни лончар који по својој слободној нахођењу меси и уобличава ово црно блато што се зове свет. Ако има вредности, воља је највиша вредност; ако има мерила, воља је највеће мерило. Свако биће и свака ствар се имају посматрати са гледишта воље, *sub specie voluntaris*.

„Све је у рукама човека“, то је Раскољниковљева врховна и руководна аксиома. Она значи: човек је у овом свету свој једини и апсолутни господар. Ако то није, сам је крив. Јер је оградио себе бауцима и бајкама, законима и дужностима. Ухваћен у своје властите мреже, човек се плаши сваког новог корака, нове речи, новог дела. Такав човек је обичан човек; такви људи су обични људи. Али осим њих постоје нови људи, необични људи.

Све људе Раскољников дели на „обичне“ и на „необичне“. Обични људи мора да живе у покорности, и немају права прекорачивати закон, стога што су они обични. А необични имају права чинити свакојаке злочине и на све могуће начине газити закон, зато што су они необични. Сви законодавци и установљачи човечанства, почињући од најстаријих, па настављајући Ликурзима, Солонима, Мухамедима, Наполеонима итд., сви су они до једног били злочинци. И то тиме што, дајући нове законе, тим самим су нарушавали ствари, који је друштво као светињу поштовало и од отаца наслеђивало. Они се, разуме се, нису задржавали ни пред крвљу, ако им је крв, неки пут сасвим невини и јуначки проливена за стари закон, могла што помоћи. Значајно је, да су већином ти добротвори и установљачи човечанства били нарочито страшни крволоци. Једном речју, ја изводим закључак, вели Раскољников, да и сви други, не само велики, него и такви људи који макар најмање излазе из општег колосека – то јест такви који су тек-тек у стању казати шта било ново, – да сви они неизоставно морају, по природи својој, бити злочинци, – наравно, више или мање.

Што се тиче деобе људи на обичне и на необичне, Раскољников изјављује: Ја само у своју главну мисао верујем. А она се састоји у томе, да се људи, по природном закону, деле **уопште** на две класе: на нижу (на обичне), то јест, тако рећи, на материјал који служи једино за заматак и рађање себи сличних; и – на људе у правом смислу речи, то јест на такве који имају дар или талент да кажу у својој средини **нову реч**. Ту, наравно, има бесконачно много подврста, али особене црте обеју класа су доста опште: прва класа, то јест, материјал, говорећи уопште, то су људи по природи својој конзервативни, пристojни, живе у послушности и воле бити послушни. Они су и дужни бити послушни, јер им је то позив, и ту савршено нема ничега што би их понижавало. Друга класа – ту сви газе закон, то су рушиоци, или су наклоњени томе, према способностима. Злочини тих људи су наравно релативни и много различити; они већином захтевају, у веома разноликим изјавама, обарање онога што већ постоји, у име нечега бољег. Али ако је таквом једном потребно да, због своје идеје, прекорачи макар и преко мртвог тела, преко крви, он, сам у себи, по чистој савести, може дати себи дозволу да прекорачи преко крви.

Генијални дијалектичар Раскољников смело развија своју главну мисао. Људи са новом мишљу, чак и таквих који су тек-тек способни да кажу шта било **ново**, таквих људи се рађа необично мало, чудновато мало. Само је једно јасно: поредак рађања људи – свих тих класа и подврста, – мора да је веома поуздано и тачно одређен каквим било природним законом. Закон је тај, разуме се, сада непознат, али ја верујем да он постоји, и да доцније може постати познат. Огромне масе људи, материјал, само зато постоји на свету, да се, напослетку, услед неког напрезања, неким све до данас тајанственим процесом, посредством некаквог укрштања родова и раса, – напрегне, и да роди најзад на свет, но ... макар из хиљаде једног колико-толико самосталног човека. Са још широм самосталношћу рађа се, можда, из десет хиљада један. А са још широм – из сто хиљада један. Генијални људи из милиона, а велики генији, завршиоци човечанства, можда тек пошто много хиљада милиона људи проживе свој век и нестане их са земље.

Необичном човеку „све се дозвољава – всјо разрешається“, тврди Раскољников. Идејни наследник Раскољникова, Иван Карамазов генијално разрађује овај Раскољниковљев етички принцип и претвара га у категорички императив који гласи: „све је дозвољено“. Али страшна оригиналност Раскољникова састоји се у томе, што он **„по чистој савести“** дозвољава проливање крви.

До овог принципа Раскољников долази сам, понесен дражима своје сопствене дијалектике. Он се као паук завлачи у угао и натанане испреда своју философију и етику. Лежећи у мраку, он решава свој мучни проблем, који обухвата сву његову личност. Он до последњих ситница анализира себе, у мислима прелази сав пут своје главне идеје од њеног зачећа до расцвата, упорно се препире сам са собом, све са циљем да дозна: да ли је и он вашка као што су остали људи или је човек који власт има; да ли може погазити све законе и прескочити све моралне препоне, или не; да ли је он обично дрхтеће бојажљиво створење или има право да власт има.

Свака Раскољниковљева мисао претвара се неприметно у жељу, а све мисли скупа спајају се у једну огромну, заводничку, неодрживу жељу: да постане необичан човек, да постане Наполеон. А за то: „Сила, сила је потребна; без силе ништа нећеш извојевати; а силу треба добијати опет силом“. Ако томе стоје сметње на путу, треба их на сваки начин уклонити. „Даље са привиђењима, узвикује Раскољников, даље са измишљеним страхом, даље са аветима! ... Сад – царство разума и светлости! И ... и воље,

и силе!“ Ко је јак и сиљан умом и духом, тај је господар! Ко се много усуди, ко много сме, тај је у праву. Ко највише може плунути, тај је законодавац, а ко се највише усуди, ко највише сме, тај је од свију већма у праву! Тако је дојакно било, тако ће увек бити! Власт се даје само ономе, ко се усуди да се сагне па је узме. Ту је потребно само једно, једно: треба само смети! „Узети слободу и власт, кличе Раскољников, а што је главно: власт! Над свим слабиим дрхтећим створењима и над читавим овим мравињаком: то је циљ!“

Да би остварио овај циљ, Раскољников мобилише све своје силе, и све своје биће ставља у судбинску зависност од основне аксиоме своје философије живота: „све је у рукама човека“. За Раскољникова има нечег опијумског у овој аксиоми. Својом суптилном дијалектиком он успева да тај опијум разлије по целом свом бићу. Зато он упорно одриче сваку апсолутну вредност и одлучно релативизира све. По њему, за необичног човека: „све је условно, све је релативно“.

Сав под неодољивим утицајем основног начела свога бића: „све је у рукама човека“, Раскољников извлачи неизбежан логички закључак да, убити једну бабу, „није злочин“, ако неко жели да помоћу тога постане необичан човек. До овог закључка он је дошао пошто је сву анализу, у смислу моралног питања, већ био довршио: његова се казуистика, вештина доказивања, беше изоптрила као бријач, и он сам у себи већ није налазио свесних разлога против донесене одлуке... И Раскољников убија бабу...

Али, уместо да постане необичан човек, да се испуни титанском силом и венча влашћу великих генија, он у ужасу бунца: „Господе! Да ли ја ово силазим с ума?“ Мучна, мрачна мисао нарастала је у њему, мисао, да је полудео, и да у овај мах није кадар ни размислити, ни себе заштитити. Сав као у бунилу, он не може да сабере своје мисли, своја осећања, да буде свој и влада собом. Стога у очајању вапије: „Господе, шта да радим!“ „Боже мој, шта је ово мени? Очигледно, мене разум оставља“.

Убијајући бабу, Раскољников као да је ударцима секире размрскао своју душу а не бабу: све је у њему почело да се тресе, распада, расипа, дроби. Моћ мишљења му је ослабљена и раздробљена, ум му је помрачен. Он свим силама опомиње себе, да се прибере и охрабри. Њему недостаје снага за интегралну мисао; све су му мисли у неким отпацама, крајичцима, мрвицама. У целом бићу свом он осећа страхан неред. С њим се дешава нешто њему сасвим непознато, ново, изненадно, скроз необично. Још никад до овог тренутка није имао такво чудно и страшно осећање. И, што је најмучније, то је било више осећање него свесност, него појам; то је било непосредно осећање; најмучније осећање од свих осећања што их је досад животом преживео.

То ново, катастрофално осећање болом својим раставља кост од кости, откида нерв од нерва, удаљује мисао од мисли, раздваја душу од тела. У Раскољникова се то осећање постепено претвара у пожар, у коме сав Раскољников гори али не сагорева. Све се у њему осипа и расипа у неке атомске ситне делиће, као да се цело његово биће претворило у живи песак који мира нема нити за мир зна. Његова је личност изгубила свој центар, и он не може ни на чему да се концентрише, нити да сабере себе око ма чега.

Распадање Раскољниковљеве личности врши се постепено, али незаустављиво. Његова душа је разбијена у легион душица, његов дух у легион духов, његово ја у легион ја. Једном речју: Раскољников је постао легион. Стога је свака његова мисао: легион-мисао, свако његово осећање: легион-осећање, свака његова реч: легион-реч, јер иза себе имају безброј

значања. Ни у једној мисли, ни у једном осећању, ни у једној речи он није присутан сав без остатка, него је свим бићем разбијен, расут, дезинтегриран. То је разлог што су критичари у великој недоумици, да ли се Раскољников заиста покајао или није. А истина је у овоме: он се делимично покајао, а делимично није. На дну свога бића, у свом основном самоосећању он се стварно покајао, али рационално и логички то није учинио.

Ова раздвојеност личности је центар Раскољниковљеве трагедије. Док с једне стране својом казуистичком аргументацијом он упорно уверава себе да убиство бабе није злочин него природан поступак необичног човека, дотле с друге стране нешто праосновно у његовом бићу силно протествује против такве аргументације и руши му темеље душе. То нешто, то праосновно разрасло се брзо у свима димензијама и уобличио у једно одређено, свеобухватно и доминантно осећање, у једну живу, непобитну и неуклонљиву психолошку силу. И то осећање и та сила сведочили су Раскољникову непобитно и јасно: убиство је злочин, убиство је неприродан поступак, убиство је грех за који се човек мора покајати, јер људска природа не може да издржи злочин и поднесе грех као нешто природно и логично. Нити их оправдати као неопходност човекова живота у оваквом свету.

Рањена и измучена злочином, Раскољниковљева душа није могла да издржи огњене муке свога греха. Оно што је богочежњиво и божанско у њој потстицало је, наговарало и вукло Раскољникова да исповеди свој грех, свој злочин. И заиста, ношен неком неодрљивом унутрашњом силом, он одлази судији, признаје свој злочин, исповеда свој грех.

Из целокупне Раскољниковљеве драме намеће се као доминантна стварност ова чињеница: основна аксиома Раскољниковљеве философије живота: „све је у рукама човека“ – потпуно је крахирала и банкротирала. Не само то, него је она као руководни принцип живота и мишљења – убијена. И то убијена од самог Раскољникова. Он изјављује: „Ја нисам човека убио, ја сам принцип убио“. Али и то није све; Раскољников је убиством бабе убио себе. Он се Соњи исповеда: „Зар сам ја бабу убио? Ја сам себе убио, а не старицу! Просто сам узео и себе на веки уцмекао!“

У Раскољникову је доживео потпун пораз и сасвим банкротирао „човек као воља“. Показало се очигледно да у човеку и у свету око човека постоји нешто несравњено јаче од људске воље. Раскољников је сам убио свој принцип и принцип свог духовног претече, подземног антихероја, по коме је слободна воља *prima causa* и темељ човечје личности.

Кирилов је учинио то исто, само на начин који доликује њему. Он, први човекобог, убио је себе да би експериментално и очигледно показао и доказао: да је слободна воља најпотпунија манифестација човечје личности, а самоубиство највиши ступањ човечје слободне воље. Али, по свима закључцима нормалног људског мишљења, самоубиство није ништа друго до бесмислена дезинтеграција човечје личности.

Ставрогин, оличена тајна безакоња и посувраћене слободне воље, обесио се, и тиме уништио принцип свога живота. Заводничким чарима своје оригиналне дијалектике он је убио многе душе, разорио многа срца, помрачио многе умове. Али је својим самоубиством показао да ко друге душе убија мора најзад убити своју сопствену душу, и тако претрпети потпун распад своје личности.

Иван, генијални творац и чудесни апологет човекобога, није могао да издржи бунтовне антиномије свога евклидовског ума, и – полудео је. Страшна стварност која је настала када је примењено у животу руководно

начело његове философије и етике: „све је дозвољено“, потресла је до дна његов духовни свет, и он је полудео. Полудео је када је открио да је Смерђаков убио његовог оца Фјодора Карамазова, потстакнут и охрабрен његовим начелом. „Ви сте га убили, вели Смерђаков Ивану, ви сте главни убица, а ја сам само ваш помоћник био, верни слуга Личард, и по вашој сам речи ту ствар извршио ... Ви сте говорили: све је дозвољено ... Према самим тим вашим речима то је било учињено на најприроднији начин“.

Потресна је судбина свих идеолога и твораца човекобога. Сви се потхвати њихови завршавају крахом и поразом. Њихове мисли завршавају или тиме што се изгубе у прашуми свирепих противречности или тиме што изумиру у пустињи очајних немоћи. А душе њихове једна до друге, као леш до леша и мртац до мртаца. Где ли је пуноћа њихова бића и свемоћ њиховог човекобога? Тамо – у потпуној дезинтеграцији њихових личности и у језивом паклу њихових савести.

ТАЈНА АТЕИСТИЧКЕ ФИЛОСОФИЈЕ И АНАРХИСТИЧКЕ ЕТИКЕ

Не постоји мера којом се трагика човека може измерити у овом свету. Али та трагика неосетно прелази у неиздржљиву комику, када бедни човек покуша да безброј бескрајних загонетки света сведе на неколико ситних проблема и у њиховом решењу види решење целокупног проблема живота. Уморан од трагике, човек прибегава разноврсним бајкама: религиозним, философским, научним. Али нигде не налази покоја свом узнемиренем срцу и пометеном уму. А одасвуд одјекује иронични кикот и разлеже се саркастични потсмех. То као да се неко потсмева човеку и исмева све његове напоре и потхвате.

Човек не може, и неће, да без протеста и бунта поднесе тај потсмех. Ако ништа друго, он одговара на њега бар – шкргутом зуба. И то је нешто, зар не? Да ли је то стварна утеха, нека кажу неутешни. Безочно увређени и одвратно понижени свирепом загонетношћу света, многи људи протестују на разне начине. Али је страшно, ако је њихов протест – протест глувонемих.

Да би се колико-толико осветио, европски човек је покушавао да загонетност света и човека сузи до извесне сношљиве мере. У нервозној надметљивости и свет и човек сужени су толико, да су од неких сведени на цигло „седам загонетки“. Свет и човек су на тај начин упрошћени до неподношљиве комике. Но и поред свега тога, иоле пробуђено сазнање и узнемирено срце осећа како се над човеком и даље пролама грмљавина небеских тајни, како га и даље шибају муње космичких загонетки, како и даље нема громобрана који би га заштитио од њих. Ако ни у чему другом, живот увек изобилује у загонеткама и изненађењима. Мисао човекову поражава вазда нова чињеница: граница живота је у немању никаквих граница, крај живота је – бескрајност, а граница – безграничност.

Творци човекобога су покушали да упросте и сузе човека, да би могли упростити и језиву загонетност света. Да би могао поднети увредљиву трагику света, човек треба да буде прерађен из сложеног у просто биће, из дубоког у плитко, из широког у уско. Али, упркос свима напорима, они нису успели у томе. Штавише, досадашњој загонетности света и човека они су додали још једну велику тајну, још једну страшну загонетку: своју тајну и своју загонетку. Можда нам нико никада не би могао објаснити ову њихову тајну и одгонетнути ову њихову загонетку, да то није учинио видовити Достојевски у роману Браћа Карамазови, у поглављу које носи наслов: Ђаво. Кошмар Ивана Карамазова.

Ту нам Достојевски отвара најскривенију одају Иванове душе, у којој се скрива главна стваралачка сила човекобога. Иако необично индивидуалан и завидно самосталан, Иван у исто време претставља својеврсну колективну личност, у којој су идејно заступљени и подземни антихерој, и Раскољников, и Ставрогин, и Кирилов, и Иполит, и Смерђаков. Тајна њихове мисли је у Ивановој мисли. Иванова философија света и човека је и њихова философија, само разрађена до генијалног савршенства. Ко открије тајну Иванове личности, истовремено открива и тајну њихове личности.

У поменутом поглављу Достојевски нам пророчки видовито открива и показује колико је Иван био самосвојан и самосталан при изграђивању своје философије и етике: непримању света и Христа, и стварању човекобога. До убиства Фјодора Карамазова Иван је мање-више теоријски и апстрактно живео троструком догмом атеизма: нема Бога, нема бесмртности, нема ђавола, и категоричким императивом анархизма: све је дозвољено. Али када је Смерђаков, одушевљен његовом философијом, применио у животу његов категорички императив, у Ивану се десио страшан унутрашњи земљотрес, који је испретурао сав његов духовни свет и разбудио на нову јаву и нову стварност сва његова осећања, све његове мисли, сву његову личност.

Из несагледних и за евклидовски ум недосежних дубина Иванове душе, кроз рушевине и пукотине његовог разореног унутрашњег света, покуљала су нека неслућена нова осећања и поплавила његов разбијени, немоћни ум. Основни принцип анархизма, пренесен из области идеја у област земаљских реалности и остварен у кругу људског живота, изазвао је поражавајућу анархију и у Ивановом срцу, и у Ивановом уму, и у Ивановој вољи. И он никако не може да угуши у себи анархични бунт против себе; никако не може да овлада својим срцем, својим умом, својом вољом, својим бићем. Све се у њему разбудило и узбудило, и насумице кренуло некуд, неким новим путевима, који ко зна куда воде и одводе; све је код њега у неком дивљем покрету и делиријуму, као и код Раскољникова после убиства старице. Укаљана светост личности и повређена неприкосновеност њених моралних основа протестује и усплахирује целокупно Иваново биће, доводи његов евклидовски ум до кошмарног бунила, до халуцинације, до страшног унутрашњег пожара у коме сагорева сва његова атеистичка философија и анархистичка етика, и он, као некад Раскољников, одлази да изда и преда себе, и да пред судом изјави како је он стварно убио Фјодора Карамазова.

У страшним часовима живота, када претрне ум и премре срце, човек скоро и не осећа физичке границе своје личности, не осећа тело на себи. Тада на неки необјашњив начин сав човек постаје духовнији; па и оно што је највештаственије у њему, тело његово, губи од своје физичке сировости и суровости и постаје нека врста духовног тела. У таквим часовима човек је најспособнији да дође у додир са оним што је духовно у свету око њега и у световима изнад њега, да се ослободи робовања временском и просторном и да се косне вечности и вечнога. У тим часовима човек експериментално сазнаје да је његово биће шире но што ум његов зна и дубље но што срце његово слуги, и да он има не само додирних тачака него и несумњивих веза са нечим што превазилази простор и време. Језивост тајне човековог бића баш и долази отуда што људи не знају ко све и шта све, и у коликој мери, учествује у њиховом животу и сарађује при стварању и уобличавању њихових мисли, осећања, планова, жеља.

У најстрашнијем часу свога живота Иван је сазнао на најубедљивији начин да је у стварању његове философије и етике учествовала надчовечанска, надвременска и натпросторна сила, која постаје кошмар чим покуша да

уђе у круг људских временско-просторних збивања. Иван осећа присуство те нежељене силе, која своју реалност показује на тајанствен па ипак скоро чулно опипљив начин. Одлика је те тајанствене силе да се постепено објективира и поступно конкретизира. Када се већ довољно објективирала, она силом своје неуклонљиве конкретности приморава измученог Ивана да је призна за објективну реалност. Чак су и Иванова чула принуђена да је приме за реалност. На Иванове очи та се невидљива сила постепено претвара у видљиву; од једва приметне тачке она се разраста у нешто веће и стварније, у неко полу-реално биће, у неку полу-реалну личност, и то полу-реалну у физичком, али непобитно реалну у духовном, метафизичком смислу.

Иванова мука над мукама и ужас над ужасима састоји се нарочито у томе што он свим бићем осећа своје присно психичко сродство са овом кошмарном личношћу у којој се на његове очи врши тајанствен прелаз из оностраног у онострано, из физичког у метафизичко, из временског у вечно. Он, зилотски поклоник евклидовског ума људског, огорчено протестује свим бићем својим против ове кошмарне личности. Друго му ништа и не остаје, јер је свега себе оградио и обзидао законима земаљске људске логике, која не допушта да ишта надземаљско, надвременско, надчовечанско уђе у царство људских евклидовских идеја и стварности.

Ивану је доста мука које му својим загонеткама и тајнама задају простор и време, и нико нема права да му намеће некакве вредности са њиховим вечним тајнама и загонеткама. Иван има свој евклидовски свет; он хоће да његов свет буде херметички затворен одасвуд, без икаквих прозора који би гледали у некакве вечности и њихове бесконачности. Али његов тајанствени кошмарни посетилац не обраћа пажњу на његове жеље, нити тражи од њега дозволу да у његов евклидовски свет убаци штошта онострано, натприродно и бесконачно. На необјашњив, али очигледан, начин он учествује у Ивановом духовном животу: мисли његовим мислима, сарађује на његовим идејама. Штавише, он се толико саоваполђује Ивановом духу, да довршава мисли које Иван почиње, даје дефинитивне облике Ивановом хаотичном психичком стању, облачи у речи Иванове проблеске мисли, удваја Иваново сазнање, философира Ивановом философијом, дошаптава Ивану нове мисли, нове идеје, нове теорије, генијално брани Иванову атеистичку философију и анархистичку етику.

Успитате ли: ко је тај кошмарни, па ипак стварни, посетилац Иванов, може ли се окарактерисати и окатегорисати? – Иван одговара право и просто: ђаво. А Достојевски одговара: кошмар-ђаво. И још додаје: сва се тајна Иванове философије и етике састоји у Ивановом интелектуалном савезу са кошмар-ђаволом. Њихови су се интелекти толико зближили и сродили, да су им и философија и етика заједнички. У једном од најинтересантнијих дијалога за које свет зна, Достојевски излаже ту њихову философију и етику. Кошмар-ђаво је експонент те философије. Она има четири основна догмата: 1) непримање овог Божјег света, 2) непримање Христа, Божјег Логоса, 3) све је дозвољено и 4) стварање човекобога.

Први догмат своје философије, непримање света, кошмар-ђаво образлаже и брани на виртуозно лукав и логичан начин. Он претставља овај свет као нешто начињено од најгорег материјала. Својим наказним устројством овај свет изгони и уништава све што је добро, узвишено, анђелско, божанско. Обрете ли се у овом свету неко добро биће, оно не може да дуже остане добро, већ се раније или касније преобраћа у рђаво биће. Јер је овај свет толико рђав и зао, да у њему и сам анђеоски постаје ђаво. Опкољени ужасима, неправдама, насиљима, у овом страшном свету и

анђели се од очајања и по некој фаталној неопходности претварају у ђаволе.

Обично је међу људима примљено као аксиома, вели кошмарни посетилац Ивану, да сам ја пали анђео. Тако ми Бога, ја не могу да замислим, на који сам то начин могао икада бити анђео. Ако сам некада и био, то је било тако давно да не би био грех и заборавити. Сад се задовољавам и уживам кад ме сматрају за уредна и поштена човека, и живим како се може, трудећи се да будем пријатан. Ја људе волим искрено! – о, ја сам и сувише оклеветан! Овде, кад се на неко време међу вас доселим, мој живот протиче као нешто стварно, и то ми се највише допада. Јер ја, као и ти, страдам од фантастичнога, па стога и волим ваш земаљски реализам. Ту код вас је све оцртано, ту је формула, ту је геометрија, а код нас све некакве неодређене једначине.

Бескрајна пространства опкољавају земљу и зјапе неподношљивом празнином. Притом, у њима је такав мраз, да се тамо мора смрзнути и следити не само све што се човек зове већ и све што се дух зове. „У тим васионским просторствима, у том етру, у тој води „јаже бје над тврдију“ – такав је мраз... то јест какав мраз! То се ни мразом не може назвати; замисли само: сто педесет степени испод нуле! Позната је она забава сеоских девојака: на мразу од тридесет степени нуде неком, који то не зна, да лизне секиру; језик се у тренутку смрзне и прилепи за гвожђе, а онај звекан здере кожу и окрвави језик; и то је на тридесет степени, а оно је стопедесет! Та ту само прет ставити на секиру, па би га нестало као да га није ни било, кад би... само могла тамо да се деси секира...

– А зар се тамо може десити секира? Запита наједаред Иван Фјодоровић расејано и гадљиво. Он се отимао из све снаге: да не поверује своме бунилу и да не падне коначно у лудило.

– Секира?

– Па, да; шта би тамо било са секиром? Повика Иван Фјодоровић наједаред са некаквом свирепом и енергичном упорношћу.

– Шта ће бити у пространству са секиром? Каква идеја! Ако доспе некуд подаље, онда ће, мислим, заћи па летети око земље, као сапутник, ни сама не знајући зашто.

Секира – сателит, сапутник земљин! Није ли то најсатанскија идеја која се могла зачети и родити у нашем човечанском свету? Кружећи око земље, она би немилосрдно секла и уништавала свако људско биће које се усуди да узлети изнад земљине сфере и вине у царство небеских идеја и стварности. Човек је земљин заробљеник. У земљиној атмосфери он је затворен као у челичној лопти. Границе земљине атмосфере чува секира која неумољиво смрвљује све земљине бегунце.

Свет је тако глупо створен и тако одвратно устројен, да кошмар-ђаво не налази у своме уму никакве логичке разлоге за постојање оваквог света. Он налази у себи и довољно логике и довољно осетљивости, да овакав свет одбаци страсно и безусловно. Он би можда и могао поднети насиље које овај свет претставља својим постојањем, када би оно било само нека спољна, трансубјективна стварност. Али је његов најстрашнији ужас у томе што је самовољни Творац намерно учинио одрицање свега иманентним његовом самосазнању, што је учинио да за њега: одрицати значи бити, постојати, живети. Тако, да би кошмар-ђаво могао рећи за себе: Ја одричем, дакле – постојим. Са сетом, из које провирује нека неземаљска иронија, он говори Ивану: „Некаквим тамо праисконским, превременским наређењем, које ја никако не могу да схватим, ја сам

одређен да све „одричем“ „.

Одрицати све што је створено, све што постоји; не примати свет; увек осећати, увек сазнавати, увек тврдити да је свет „herzlich schlecht“, – то је срж Ивановог кошмара и Фаустовог Мефистофела, то је срж сваког демонизма уопште.

Ја сам дух који стално одриче!
И то са правом, јер све што постаје
Ваља да пропадне.
Стога би било боље, да ништа не постаје.

Главни позив и посао ђавола у свету јесте: критиковати Божју творевину и одрицати је. Уствари, ђаво је први критичар и оснивач критицизма. Овако како је створен и устројен, свет је вечна и неопростива увреда за ђавола и његово самосазнање. У томе он вешто апологира себе: он није ни крив ни одговоран за овакав свет, јер га он није ни створио ни уредио. Штавише, кошмар-ђаво тврди да је он од насилничког Творца одређен и предодређен за одрицање, јер без одрицања нема критике, а без „одељка за критику“ какав би то био часопис што се зове живот? Без критике било би само „осана!“ А за живот је мало „осана“; треба да „осана“ пролази кроз огањ сумње. „Елем, тада изабраше несретника на којем се кола ломе, натераше га да пише у критичком одељку часописа, и тако се ето доби живот. Ми ту комедију разумемо, продужава своју мисао кошмар-ђаво. Ја, на пример, отворено и просто захтевам своје уништење. Не, ти мораш живети, кажу они мени, јер без тебе ништа неће бити. Кад би на земљи било све благоразумно, онда се никад ништа не би догодило. Без тебе не би било никад никаквих догађаја, а треба да буде догађаја. Те тако ја, – како ми је, да ми је –, служим, стегнувши срце, да би могло бити догађаја, и чиним неразумне ствари – по заповести“.

Живот је комедија, – то је основна поставка ђаволове философије света. Трагедија људи састоји се у томе што ту комедију сматрају за нешто озбиљно. Кошмар-ђаво разуме потпуно бесмисленост света, зато и чезне за самоуништењем. Али њему не допуштају да уништи себе, јер је, такав какав је, неопходан животу оваквом какав је. И стога све што чини, чини „по заповести“. „Једино по службеној дужности, вели он Ивану, и по свом социјалном положају, приморан сам остати при пакостима. Сву част добра неко узима за себе, а мени су пале у део саме пакости“

Врло опрезно кошмар-ђаво прелази на главни разлог Ивановог бунта: страдање. Страдање и јесте живот, говори он Ивану. Какво би задовољство било без страдања? Све би се претворило у једну бесконачну молитву; било би свето, али и досадно. Но страдање би се могло и поднети, када би постојало само у границама овог нашег тродимензионалног света. Али је страхота у томе, што оно прелази границе овог видљивог света, и залази у онај свет, невидљиви, бесконачни, вечити.

Да би употпунио своју богоборачку космологију, кошмар-ђаво прича Ивану како и они у оном свету имају све што и ми у овом свету: празноверице, сплетке, потказивања, глупости, нарочито много страдања, мука, мучења. „Све што имате ви, вели он Ивану, имамо и ми, то ти из пријатељства одајем, ту нашу тајну, премда је забрањено“.

– А каквих мука још имате у оном свету, прекиде Иван, одједном чудно живнувши.

– Каквих мука? Ах, боље не питај. Пре је било и овако и онако, а сад узеле маха све неке моралне муке, „гриже савести“, и томе сличне бесмислице. А то се прво код вас завело, као „ублажење ваших нарави“. И ко је при томе у

добитку? У добитку су једино бесавесни, јер каквих они могу имати грижа савести, кад савести уопште немају. Зато страдају сад људи исправни, који још имају савест и част.

Иванов кошмарни посетилац говори о бесмртности и оностраном, загробном животу, као о нечем што је за њега очигледно, што он непрестано посматра и што је саставни део његовог самосазнања и самоосећања. За њега то није ствар логичких доказа и дијалектичких виспирности већ ствар непосредне очевидне реалности, коју он најконкретније доживљује, види, слика, описује. Тек нешто од свега тога он успева да утисне у уске чауре људских појмова и преведе на човечански језик. О тој вечној теми, „о нашој теми“, како он вели Ивану, он има једну анекдоту или, боље, легенду. Та легенда је легенда о рају.

Био једном на земљи, вели та легенда, један мислилац и философ, који је све одрицао: законе, савест, веру, а пре свега – будући живот. И он умре, мислећи да ће право у мрак и смрт, а оно пред њим – будући живот. Он се пренерази и поче да негодује. „То је у супротности с мојим убеђењима“ – рече. Е, зато му сташе судити, и он би осуђен. Би осуђен: да у помрчини прође један квадрилион километара, и тек кад тај квадрилион прође, отвориће му се врата раја и биће му све опроштено. Али осуђени постоја мало, погледа, па леже на пут попреко: „нећу да идем! Из начела нећу да идем!“ ... Одлежао је скоро хиљаду година, а затим устао и пошао, и прешао квадрилион километара. Онда су му се отворила рајска врата. И тек што је ушао у рај, а није провео ту ни два секунда, он је ускликнуо, да би за та два секунда вредило прећи не само квадрилион километара, него квадрилион квадрилиона километара, па још подигнут на квадрилионити степен.

У ову легенду кошмар-ђаво уплеће мисао о понављању земље, да би што јаче отровао измученог Ивана, као што је та мисао касније тровала несрећног Ничеа. Та данашња земља можда се сама билион пута понављала, вели кошмар Ивану; то јест, преживљавала се, ледила се, распрскавала се, распадала на саставне елементе, опет вода „јаке бје над тврдију“, затим опет комета, опет сунце, опет из сунца земља, – тај се развитак можда већ бесконачно много пута понавља, и све у једном истом виду, до најмањих ситница. Једна досада, да гора већ не може бити!

Али пошто је земља глупо саздана и трагично уређена, пошто је све сам ђаволски хаос, пошто свет на апсурдима почива, пошто је све и сва само безмерна и бескрајна бесмислица, то и вечито понављање света не би било ништа друго него вечито понављање свих бесмислица, свих хаоса, свих глупости, свих гадости.

Присуство кошмарног посетиоца страховито мучи Ивана. Њему би се хтело да логички схвати, објасни и дефинише то створење које тако смело философира о васиони и земљи, као да су то неке безначајне ситнице. Посетилац осећа то немо питање и покушава да дефинише себе на јаснији, човечанскији начин.

– Ја сам икс у неодређеној једначини, говори он Ивану. Ја сам некаква утвара, привиђење живота, које је изгубило све крајеве и почетке, па је напослетку заборавило како да назове само себе. Ти се смејеш... не, ти се не смејеш, ти се опет љутиш. Ти се вечно љутиш; ти би само да ти је ума и памети, а ја ти опет понављам: да бих дао сав овај надзвездани живот, све чинове и почасте, само зато да се оваплотим у душу неке бакалкиње, па да Богу свеће у цркви припаљујем.

– Па зар ти у Бога верујеш? Осмехну се Иван са мржњом.

– То јест, како да ти кажем, ако ти озбиљно...

– Има ли Бога, или нема? Викну Иван са енергичном упорношћу.

– А, па ти то баш озбиљно? Соколе мој, ја то, богами, не знам; велику си реч казао.

– Не знаш, а Бога видиш? Не, ти не постојиш сам по себи, ти си – **ја**, ти си **ја**, и више ништа! Ти си – трице, ти си моја фантазија!

– То јест, ако хоћеш, ја и ти се држимо једне философије, ето то ће бити истина. Је *pense donc je suis*. Мислим, дакле постојим – то знам поуздано, све пак остало што је око мене, сви ти светови, Бог, па чак и сам сатана, – све то за мене није доказано да ли постоји само по себи, или је само моја еманација, доследно развиће мога ја које постоји преисконски и једнолично...

„Ја и ти се држимо једне философије“, вели кошмар-ђаво Ивану, и тиме открива тајну целокупне Иванове философије. Сродност њихових интелектуалних сила пројављује се јасно у њиховом заједничком погледу на свет и живот. На несхватљиво тајанствен начин кошмарна демонска сила прожима Иваново биће и струји кроз његове мисли, осећања, жеље. Она се толико упила у његову душу, да се готово полу-оваплотила у њему, и он је потпуно неспособан да себе јасно разликује од ње. Између својих и кошмар-ђаволових мисли и речи он осећа не само сличност него и генетичку сродност.

– Слушај! Обраћа се Иван своме кошмарном посетиоцу. Ја сам као у бунилу... Ја те неки пут не видим, и гласа ти чак не чујем, али увек нагађам оно што ми ти мељеш, стога, што **то ја, ја сам говорим, а не ти!** Ти си лаж, ти си болест моја, ти си утвара! Ја само не знам чиме да те уништим, и видим да ћу се неко време морати мучити и трпети. Ти си моја халуцинација. Ти си оваплоћење мене самог – уосталом само једне моје стране... мојих мисли и осећања, и то само најгаднијих и најглупљих... Ти си – ја, овај исти ја, само са другим лицем. Ти говориш оно што ја мислим... Само узимаш моје гадне мисли, и што је главно – глупе. Ти си глуп и простак. Ти си страшно глуп. Не, нећу те моћи издржати! Шта да радим, шта да радим!

Интересантно је, значајно је и достојно сваке пажње: мисао о непримању света и Бога Иван убраја у своје најгнусније и најглупље мисли. То је сигнал да се у њему помаља нешто ново, нешто што потискује старе вредности и стара мерила. Из хаоса, у који је Иван увучен својим атеизмом и анархизмом, појављују се неке нове вредности и нова мерила; стара критериологија постепено уступа место новој. Али процес рађања нових вредности и нових мерила безмерно је мучан и болан за тако искрену и целовиту природу као што је Иван.

Кошмарно присуство демонске силе, које он осећа свим бићем, приморава и његов ум, и његово срце, и његова чула, да признају постојање нове реалности: постојање ђавола. За Ивана пак, признати постојање ђавола, које он није признавао нити желео да икада призна, неизрециво је мучно и тешко.

– Ни једног тренутка те не примам за реалну истину! Некако бесно довикује Иван свом кошмарном посетиоцу... Не, ти не постојиш сам по себи, ти си – **ја**, ти јеси **ја**, и више ништа!... Ти си глуп, ти си страшно глуп! ... Хоћеш да ме победиш реализмом, да ме увериш да ти постојиш, али ја нећу да верујем да ти постојиш! Нећу поверовати!

– Назадњачки је, одвраћа Ивану кошмарни посетилац, у наше време,

веровати у Бога, а ја сам ђаво, у мене се може веровати.

Иван се свим силама труди да не поверује у реалност полу-фантастичне и полу-реалне појаве свога посетиоца. Навикнут на људско дијалектички и људско емпијски метод доказивања земаљских истинитости, Иван не може да схвати и прими метод који његов посетилац употребљава да би доказао своју реалност. Али му посетилац притиче у помоћ и открива тајну свога метода.

– Ти си сан, и ти не постојиш довикује гневно Иван своје посетиоцу.

– По жестини, са којом ме одбацујеш, смејући се одговара посетилац Ивану, ја долазим до убеђења да ипак у мене верујеш.

– Нимало! Ни стотинити део не верујем!

– Али хиљадити верујеш. Та хомеопатски делови су можда најјачи. Признај да верујеш, но, макар на десетхиљадити део...

– Ни на тренутак! Јаросно узвикује Иван. Ја бих, уосталом, волео да могу да поверујем у тебе! Додаје он наједаред некако чудновато.

– Охо! Гле, па ти признајеш! Но ја сам добар, ја ћу ти помоћи. Чуј! Ја сам тебе ухватио, а не ти мене. Ја сам ти баш нарочито твоју причицу испричао, коју си ти заборавио, да се коначно у погледу мене разувериш.

– Лажеш! Циљ је твоје појаве да ме увериш да ти постојиш.

– То јесте. Али колебања, али борба вере и неверовања, – то је неки пут таква мука за осетљива и савесна човека, као ето ти, да је боље обесити се. Ја сам ти, знајући да малчице верујеш у мене, ја сам подметнуо потпуно неверовање, испричавши ти ону легенду. Водим те између вере и невере наизменце, и ту имам свој циљ. То је нов метод. Јер када се у погледу мене сасвим разувериш, ти ћеш ме у очи почети уверавати да нисам сан, него да у самој ствари постојим, ја тебе већ знам: и ето тада ћу постићи свој циљ, а циљ је мој благодан...

– Остави ме, удараш ми по мозгу као неотступна мора, болно јауче Иван, немоћан пред својим привиђењем. Досадно ми је с тобом, неиздржљиво и мучно. Много бих дао кад бих те могао отерати!

Немогућно је, онтолошки немогућно, да се човек ослободи своје самосвести. Али и када би успео у томе, он би престао бити човек, јер не би био у стању да осећа себе као себе. Ако би се међу ужасима овога света тражио највећи и најсвирепији, онда би такав ужас био овај: у својој самосвести гледати најстрашнију и најодвратнију реалност. Иван би се можда и могао ослободити кошмарног присуства свога посетиоца, када овај не би на један необјашњив начин прожимао његово самосазнање и био скоро полу-оваплоћен у његовом бићу.

Вијано трагиком света, раздражено ужасом живота, Иваново самосазнање се појачало до крајњих могућности и проширило до последњих граница, а кошмарни посетилац вешто и неприметно води Ивана кроз очајање у безумље: кроз непримање света у непримање Христа. Он то чини, јер је на то одређен и приморан самом природом свог несрећног христорског сазнања; крив је не он, кошмар-ђаво, већ свемоћни Творац који га је саздао злим! Уколико има слободе, он је добар и предобар!

Када се Мефистофел јавио Фаусту, вели он Ивану, засведочио је о себи да хоће зло, а чини само добро. Он, нека чини како хоће, а ја ћу сасвим противно. Ја сам можда једини човек у целој природи који воли истину и искрено жели добро. Ја сам био присутан када је, на крсту умрла, Реч

узлетала на небо, носећи на грудима својим душу с десне стране распетог разбојника; ја сам слушао радосну вриску херувима који певаху и клицаху: „осана“, и громогласно проламање усклика серафима, од кога се тресло небо и сва васиона. И ево, кунем ти се свим што је на свету, хтео сам да се придружим том хору па да кликнем са свима: „осана!“ Већ је слетало, већ ми се отимало из груди... Јер ја сам, ти знаш, врло осетљив и уметнички пријемчив. Но здрави смисао, – о, та најнесретнија особина моје природе, – задржа ме и ту у потребним границама, и ја пропустих тренутак! ... Јер шта би, – помислих у истом тренутку, – шта ли би изишло из мога „осана“? Оног часа би све утрнуло на свету и не би се збивали никакви догађаји. Те тако, једино по службеној дужности и по свом социјалном положају, био сам приморан угушити у себи добар моменат и остати при пакостима. Част добра узима неко сву за себе, а мени су пале у део саме пакости... Што ли сам од свих створења у свету само ја један осуђен на проклетство? ... Та ја знам да је ту посреди тајна, али ту тајну неће нипошто да ми открију, јер, кад бих ја видео у чему је ствар, ја бих гракнуо: „осана!“ и одмах би ишчезао потребни минус, те би у свем свету настала разборитост, а с њом, наравно, и крај свему... Знам да ћу се на крају крајева и ја помирити, доћи ћу и ја до мог квадрилиона, и дознаћу тајну. Не док се то не деси, ја гунђам, и, стежући срце, вршим своју задаћу: упропашћујем хиљаде, да би се спасао један. Колико се душа, на пример, морало упропастити, и колико поштених имена осрамотити, да би се добио само један праведни Јов, са којим су ме тако љуто насамарили во времена оно! Не, док се не обелодани тајна, за мене постоје две истине: једна тамошња, њихова, мени засад сасвим непозната, а друга моја. И још се не зна која ће бити лепша.

Ова чудна апологија и ово необично расположење непримања Христа има тако много Ивановог, да се човек мора питати: ама, где овде престаје кошмарни посетилац а настаје Иван; шта је у свему томе Иваново а шта посетиочево; може ли се повући јасна и одређена граница између онога што припада једноме и онога што припада другоме? Једно је несумњиво: све што кошмарни посетилац говори, може бити познато само ономе који је Иванову философију непримања Христа посматрао изнутра, из Ивановог самосазнања, и пратио је у њеном развићу од почетка до краја. И не само посматрао и пратио, него и сам активно у њој учествовао.

„Здрави смисао“, а то значи: здрав разум, евклидовски ум и јесте она несрећна особина која не да и Ивану и његовом кошмарном посетиоцу да приме Христа и поверују у Њега као Бога и Логоса света. Но Ивана нарочито узбуђује и боли то што се кошмарни посетилац безочно и дрско завлачи у најскривеније одаје његове душе. Стога са тугом он срдито и немоћно пребацује своје посетиоцу: „Свеколике глупости, колико их год има у мојој природи, и које сам ја већ одавна преживео и премлео у мом уму и одбацио као непотребну цркотину, – ти ми то сад подносиш као некакву новост!

Посреди је Иванова покајничка исповест: своје непримање Христа Иван назива глупошћу и давно одбаченом непотребном цркотином. Разуме се, он то чини посредно. Али то ниуколико не умањује карактер саме чињенице: Иван је свим бићем осетио и неким прозорљивијим видом сагледао сву катастрофалност и убитачност непримања Христа од стране људске природе. И када му ђаво објављује да је својом апологијом непримања Христа имао у виду писца поеме која носи назив „Велики инквизитор“, Иван, сав црвен од стида виче:

– Забрањујем ти да говориш о „Великом инквизитору“!... Ћути, или ћу те убити!

И не обраћајући пажњу на Иванове претње, кошмарни гост смело и подробно образлаже Ивану Иванов план о уништењу у човечанству идеје о Богу, о разорењу досадашњег морала, о смртности човека и његове душе, о преобраћању човека у човекобога, о новом моралу, заснованом на принципу: све је дозвољено. Све то гост говори заносећи се својом красноречивошћу, све већма подижући глас и подругљиво погледајући на Ивана. Али Иван, не могући више да издржи, нагло узима са стола чашу с чајем и баца је на говорника.

– Ма то је сасвим глупо! – узвикује овај, скачући са канабета и стресајући прстима просути чај са себе, – сетрио се човек Лутерове мастионице! Овамо ме сматра за сан, а баца се чашама на свој сан! То је сасвим женски!

У том часу долази Аљоша са вешћу да се Смерђаков обесио. – Ја сам знао да се он обесио, проговори замишљено Иван.

– А од кога си знао?

– Не знам од кога. Али сам знао. Да ли сам знао? Да, он ми је казао. Он ми је колико малочас говорио.

– Ко **он**? – запита Аљоша, и нехотице осврнувши се унаоколо.

– Стругнуо је... Од тебе се уплашио, од тебе, голуба. Ти си „чисти херувим“. Тебе Димитрије херувимом назива. Херувим... Громогласно проламање усхићења серафима! Шта је серафим? Можда читаво сазвежђе. А можда је читаво сазвежђе свега само какав мали хемиски молекил...

– Брате, седи! – проговори Аљоша у страху. – Седи, тако ти Бога, на канабе. Ти си у бунилу...

– Не, не, не! – повика наједаред Иван, – то није био сан! Он је био, он је ту седео, ето на том канабету. Кад си ти лупао у прозор, ја сам се бацио на њега чашом... ето том... Чекај, и пре сам ја спавао, али тај сан није сан. И пре је то бивало. Ја сад, Аљоша, имам снове... но то нису снови, него јава: ја идем, говорим и видим... а спавам. Он је ту седео, он је био ту, ето на том канабету... Он је страшно глуп, Аљоша, страшно глуп...

– Ко је глуп? О коме говориш, брате?

– Ђаво! Навадио се па ми долази. Двапут ми је долазио, управо трипут. Он ме једи тврдећи да се ја љутим што је он просто ђаво, а не сатана са опрљеним крилима, са грохотом, тутњавом, и сјајем. Он није сатана, он лаже. Он је самозванац. Он је просто ђаво, – један тричав, незнатан ђаво. Он и у купатило иде. Скини му хаљине па ћеш сигурно наћи реп, дугачак, гладак...

– И ти си чврсто уверен да је неко ту седео? – запита Аљоша Ивана.

– Ето на том канабету, у углу. Ти би га отерао. Па ти га и јеси отерао; ишчекао је чим си се ти појавио. Ја волим твоје лице, Аљоша. Јеси ли знао, да ја волим твоје лице? А **он** – то сам ја, Аљоша, ја сам. Све ниско, све подло и презрено што је у мени!... Он је страшно глуп, но он баш тим побеђује. Он је лукав, животињски лукав, он је знао чиме ће ме довести до помаме. Непрестано ме је једио: како ја у њега верујем, и тим ме је нагнао да га слушам. Подвалио ми је, као каквом детету. Он ми је уосталом рекао о мени много истине. Ја то никад не бих себи рекао. Знаш, Аљоша, знаш, ја бих врло волео кад би он у самој ствари био **он**, а не ја!

Иако бескрајно самопоуздан, Иван жеравично осећа и сазнаје да је ђаво на најинтимнији начин уткан у његово самосазнање. Он увиђа најзад да је ђаво главна стваралачка сила и његовог атеизма и његовог анархизма. Али

једно осећање саживе му душу и једна мисао сагорева му срце: осећање и мисао да његова природа није у стању дуго подносити такву интимну заједницу са ђаволом. Сва његова осрамоћена, понижена и увређена природа устаје против његове, и ђаволове, философије, против његове, и ђаволове, етике. И он, приморан неком унутрашњом неодољивом неопходношћу, одлази у суд где се врши ислеђење о убиству његовог оца Фјодора Карамазова. И пред свима објављује да је Смерђаков убица, а не Димитрије Карамазов.

– Нашег оца је убио Смерђаков, а не брат. Он је убио, а ја сам га научио да га убије, – вели Иван.

– Јесте ли ви при чистој свести? – пита га претседник са чуђењем.

– Та то баш и јесте, што сам при свести... при подлој свести, при таквој као и ви. ... Умирите се, ја нисам луд, ја сам само – убица!...

– Ко је ваш сведок?

– Онај с репом, ваше превасходство... *Le diable n'existe point!* Не обраћајте пажњу: тричав, сићушни ђаво...

Тајна Иванове личности је обелодањена. Састоји се у Ивановом интелектуалном савезу и интимном друговању са ђаволом. Као што ђаво вели Ивану: Сатана сам, и сматрам да ми ништа људско није туђе, – може и Иван са истим правом рећи ђаволу: Човек сам, и сматрам да ми ништа сатанско није туђе. Човек и ђаво као да су синонимна бића, те могу сарађивати један са другим и замењивати један другог у нашем човечанском свету, а можда и у још понеком од постојећих светова.

Обелоданивши тајну Иванове личности, Достојевски је у исто време обелоданио тајну и осталих својих негативних, атеистичких и анархистичких типова, јер је Иван њихов незаменљиви претставник и апологет. *Prima causa* њихових личности је пронађена: интелектуални савез и дрување са ђаволом. Тога је донекле свестан и Ставрогин. На речи Дарије Павловне: „Нека вас Бог сачува од вашег демона!“ он одговара: „О, какав мој демон! То је просто мало, гадно, скрофулозно ђаволче с кијавицом“. Раскољников је такође у извесној мери свестан ђаволовог учешћа у његовом злочину. Он са исповеда Соњи: „Соња, ја знам да је мене ђаво вукао... Соња, ја сам хтео само једно да ти докажем: да ме је тада ђаво навео, а тек после ми је објаснио да ја нисам имао права онамо ићи, јер сам и ја тачно онаква вашка као и сви. Он ме је исмејао, и ево ме дошао сам сад к теби!“

Тајна атеистичке философије и анархистичке етике је откривена и објављена: ђаво. Подземни човекомиш је завршио круг свога усавршавања, успео се на последњи врх својих чежњи, остварио пуноћу своје личности, постао је – човекобог. А то у свету наших земаљских стварности значи: постао је човекођаво.

Тако, на тајанственим границама човекова бића, где се видљиво расплињује у невидљиво и невидљиво згњушњава у видљиво, одигравају се најкомпликованије драме: неке невидљиве силе, жељене или нежељене, потајно се и вешто увлаче у свет човекових мисли, осећања, жеља, намера, суделују у њима на неосетан начин, сарађују човеку при стварању философије и етике, учествују у целокупном животу човековом и остављају видљиве и невидљиве трагове на свему што припада човеку. Достојевски је својом пророчком видовитошћу открио тајанствено учешће невидљивих сила у животу савременог човека, нарочито у изграђивању његове атеистичке философије и анархистичке етике. У томе је његово

генијално прозрење и пророчко откривење.

ДОСТОЈЕВСКИ – ЛЕГИОН

Ако би се хтела тачна дијагноза болести од које болује човечанство новијег доба, онда је већ имамо. Поставио ју је Достојевски, тачније и смелије него ико. Она гласи: вера у човека је најопаснија болест од које је европско човечанство смртно оболело.

Човек! Какве све неизвесности, и могућности, и хаосе садржи у себи то биће! ту тек настаје ројење све нових бескрајности и бесконачности: тужних, сивих, црних, златастих, плавих. А у њима и рај и пакао.

Вера у човека не само да прожима него и детерминише целокупно стваралаштво европског човека. Сва европска култура и цивилизација испилила се из те вере. И засновала на њој као на камену станцу. Тип европског човека развио се и формирао на тој вери. Природно је и логично што се вера у човека извила у обожавање човека које у човекоманији добија своју завршну форму. Прогласи ли се човек за центар света, он се ма кад мора прогласити за центар бића. Антропоцентризам се неминовно завршава антрополатријом. Вера у човека има своје законе. Основни је овај: човек је једино што треба уважавати, једино што треба обожавати, стога – немој имати других богова осим човека!

Свестрану примену вере у човека, и све што она изазива и ствара у човеку и у друштву око човека, Достојевски неподражљиво и беспримерно описује у својим негативним херојима, у својим смелим борцима за човека и његову личност, у својим одважним творцима човекобога. Пратећи видовитошћу пророка развиће те вере од зачећа до потпуног расцвета, он нам не само очигледно показује него и непобитно доказује, да човек као човек, у својој емпиријској датости, не поседује моћ која би га оспособила да буде једини творац, обрађивач и завршитељ своје личности. Сам по себи, човек није у стању да помоћу органа осећања и сазнања, којима располаже, осети и сазна себе у свима димензијама свога бића. Још мање је у стању да пронађе центар и периферију своје личности или да у њој издвоји човечје од надчовечјег, природно од натприродно и оностраног од ононостраног. Штавише, он је савршено неспособан да сам себи буде право мерило и да собом објасни и разуме себе. У том погледу, сви Достојевски антихероји, творци човекобога, могли би се сматрати као ванредно објашњење дубоке мисли апостола Павла: Они, мерећи себе собом и објашњавајући себе собом, не разумеју (себе).

Али главни и најглавнији проналазак Достојевскога, који има све одлике откривења, састоји се у томе што је он пронашао и открио основне психичке и метапсихичке узроке модерног атеизма, анархизма и нихилизма. Једном речју, што је пронашао натчулни, метафизички корен зла. Човек пророчких видика и дубоких сагледања, Достојевски се није могао, и није хтео, задржати на кори савременог индивидуалног и социјалног зла. Вођен пророчким нагоном, он је неустрашиво заронио у неиспитане дубине и прадубине свеколиког зла човечанског, и, на велико и нежељено изненађење многих, пронашао, открио и објавио: да је главни психолошки узрок модерног атеизма и анархизма – ђаво, који на необично вешт и загонетан начин употребљава евклидовски ум људски као свој медијум.

Човек, по самој ограничениости свога бића и својих моћи, није, нити може бити, самосталан и једини узрок свеколиког људског зла. Он јесте, и може бити, само саузрок тога зла. И када би свесрдно хтео, он не би могао наћи у себи тако неисцрпну и бескрајну моћ која би га оспособила да сам буде

једини узрок свеколиког зла. Људска природа је зла и нечиста, али зла и нечиста зато што је, свесно или несвесно, прожета метафизичким злом и метафизичком нечистотом: ђаволом. Натчулно и надумно, па ипак осетно и реално, ова метафизичка нечистота тајанствено прожима човечји дух. И када човек мисли мисао, онда и та нечистота учествује у томе као стваралачка сила. Онда: Je pense donc je suis = мислим, дакле – постојим, значи: Je pense donc je suis et le diable est = мислим, дакле постојим, и ђаво постоји. Јер утом случају људска мисао није ништа друго до психолошки доказ постојања ђавола. Штавише, сва творевина, сва васељена, постају космолошки доказ постојања ђавола, када се таквом људском мишљу изучавају, објашњавају и тумаче.

Проблем човекова зла неминовно се отискује у проблем космичког зла. Отуда се и проблем човека једном својом страном неизоставно извија у проблем ђавола. Овакво постављање и везивање проблема човека и ђавола може расрдити људе са кратким мислима. Јер они воле да безбрижно живе на мајушном острвцу свог егзистичког индивидуалног живота. Њихове кратке мисли не траже ни почетак ни крај таквим стварностима као што су човек и свет, и таквим појавама као што су атеизам, анархизам и нихилизам. Али када се ради о Достојевском, ради се о човеку који је сваку своју мисао доводио до краја и сваки свој проблем решавао интегрално. Његово се срце растапало у огњу вековечних проблема, и није се смирило док их није решило коначно и завршно.

Ако икоме, Достојевском се не може спорити безобзирна искреност и невиђена смелост у излагању и апологирању својих убеђења. Ако се ико може назвати великомучеником атеизма и анархизма, онда је то – Иван Карамазов. Нико никада није тако великомученички смело и искрено исповедао основне догме атеизма и анархизма: непримање света, непримање Христа, све је дозвољено, стварање човекобога. Али исто тако нико није као он имао толико ума да пронађе и толико смелости да призна и објави да су те догме, у ствари, основне догме ђаволове философије и етике, које он вешто и лукаво дошаптава човеку. Психолошка анализа Иванове личности то нам јасно показује. Сам се Достојевски експериментално и реално уверио у постојање ђавола. Зато он одлучно објављује: „Неверовање у ђавола је француска мисао, то је плитка мисао“.

Свирепа реалност физичке и метафизичке силе зла, својом безмерном дубином и несагледном висином, толико премаша све што се човек зове, да је лакомислено гледати у човеку њен почетни и завршни стваралачки узор. Човек је зао у своме емпириском животу, али није зао у суштини свога бића. Он је зао, јер узима учешћа у злој логици, у злој вољи, у злом уму ђаволовом. Његова се логика на неки необичан начин сједињује са логиком злог духа, и ум с његовим злоумљем. То чини да је за логику ођавољеног човека злочин не само нешто дозвољено и законито, него претставља „најнеопходнији и најпаметнији излаз“.

За ођавољени интелект људски, логичност и рационалност греха је природна и очигледна истина, јер је грех, по ненадмашној дефиницији светог Макарија Великог, „логика и суштина Сатане“. Отуда сви хероји зла у Достојевском роману **Зли дуси** виде у злочину и греху – логику и суштину свога живота, и сваког живота уопште. Отуда је аксиома: све је дозвољено – логична и неопходна за све идеологе и творце човекобога. Као што је логична и неопходна и за Ничеа, идеолога и творца надчовека, који објављује: alles ist erlaubt. Само и у овоме принципу Достојевски је претеча Ничеа. Исто тако је, за Фаустову логику, коју је Мефистофел опчинио, „erlaubt“ да упропасти простодушну Маргарету. Пошто је грех рационална и логична неопходност овако устројеног света, то Велики

инквизитор дозвољава сваки грех, учињен са његовом дозволом.

Добровољно потчињавање свога ума духу зла, одвлачи у ропство и вољу човекову, ферментирана је злом, те је дух зла често употребљава као своје оруђе. Отуда сви творци човекобога круже око самовоље и у њој виде стожер свога бића. А самовоља у њиховом издању није ништа друго до људска воља, прожета злом вољом духа зла. Ништа тако као ођавољена самовоља не затвара човечју личност у солистичком егоизму. А ђаво целокупним својим бићем претставља и јесте савршени солипсистички егоизам. Генијални аналитичар и даровити познавалац ђаволове психологије, Достојевски је нарочито подвукао ђаволову неспособност да се оваплоти, то јест да изиђе из уске и загушљиве чауре солипсистичког егоизма и да се самопрегорним подвигом љубави оваплоти. Корен греха, грех у својој метафизичкој суштини, састоји се у упорном тврђењу: Ја=Ја.

„Грех је у нехтењу да се изиђе из стања самоидентичности, из идентичности: Ја=Ја, или тачније из Ја. Основни грех, или корен свих грехова налази се у упорном неизлажењу из себе, у утврђивању себе као себе, без икаквог односа према другом, то јест према Богу и целокупној творевини... Другим речима, грех је она сила чувања себе као себе која чини личност „самоистуканом“, идолом себи, објашњава Ја помоћу Ја а не помоћу Бога, и заснива Ја на Ја а не на Богу. Грех је она коренита тежња којом Ја утврђује себе у својој издвојености и усамљености, и прави од себе једину тачку реалности. Грех је оно што скрива од Ја сву реалност, јер видети реалност управо и значи: изићи из себе и своје Ја пренети у не-Ја, у друго, у видљиво, то јест завољети, пољубић. Отуда је грех онај међузид који Ја ставља између себе и реалности... Грех је непровидност, мрак, магла, тама, због чега се и вели: тама му заслепила очи (1 Јн. 2, 11). Грех у своме беспримесном, крајњем развићу, то јест гејна јесте тама, без-светлост, мрак, skoto Светлост је манифестација реалности, напротив, тама је – усамљеност, расцепљеност реалности, не могућност манифестовања једнога другог, невидљивост једнога за другог. Сам назив Ада или Аида указује на такав гејенски прекид реалности, на издвајање реалности, на солипсизам, јер тамо сваки говори: Solus ispe sum! У самој ствари, Αἰδῆς, Αἰδῆς, – првобитно Αφιδῆς произилази од Fid (равно рускоме и српскоме вид), које образује глагол ιδ-ειν, вид-ети, и α privativum. Ад је оно место, оно стање, у коме нема видљивости, које је невидљиво и у коме је невидљиво“.

Анализирајући личности својих негативних хероја до последњих психофизичког праелемената, Достојевски је својом уметничком видовитошћу пронашао да су грех и зло она тајанствена сила која разара, расипа и дезинтегрира целостност и целисходност човечије личности, и подвргава је обезличењу. Најживљу, најреалнију и најгенијалнију слику тога Достојевски нам даје у Раскољникову. Он са беспримерним реализмом описује како се у Раскољникову зачиње грех, како се постепено развија, неприметно срођује са његовом душом, срцем, вољом и неодољиво шири по целокупном бићу његовом, док потпуно не овлада њиме и не претвори га у своје оруђе.

Упоредо са тим, Достојевски видовито прати и описује како разорна сила греха, постепено али сигурно, разара, дезинтегрира и ум, и срце, и душу, и вољу, и целокупно Раскољниковљево биће. Микроби греха се појудно размилели по целокупном бићу Раскољниковљевом, заразили га и потпуно огреховили. Од малог квасца греха ускисло је све тесто Раскољниковљеве личности.

У Раскољникову се доиста извршио страشان раскол. Узрок је томе његово драговољно и разумско подавање и потчињавање греху. Раскољников је

постео расколник, јер је грех кобна расколничка сила која у човечијем бићу ствара раскол, расцеп, распад, смрт. Ту расколничку силу греха Достојевски је раставио на њене саставне елементе, проанализирао до њене атомске сићушности и пронашао да је она – обдарена разумом и вољом. И као таква, она улази у човека, дела и одомаћује се у њему помоћу његовог разума и воље. И само помоћу њих она разара и човека и друштво. А њен је крајњи циљ: помоћу огреховљеног људског разума и воље потпуно разорити и уништити човека и човечанство, то јест довести их до лудила и смрти.

Раскољников се, после болести, сећао својих снова док је лежао у ватри и бунилу. У болести му се причињавало као да је цео свет осуђен на жртву некаквој чудноватој, нечувеној и невиђеној куги, која иде из дубине Азије на Европу. Као да сви морају пропасти, осим врло мало њих изабраних. Појавише се некакве нове трихине, некакви нови микроби, бића микроскопска, која су улазила у тела људска. Но та бића беху духови, обдарени умом и вољом. Људи који су их у себе примили, постајали би одмах бесни и луди. Али никад, никад људи нису сматрали себе за тако паметне и поуздане у истини, као што сматраху себе ти заражени. Никад није свет своје пресуде, своје научне закључке, своја морална убеђења и веровања сматрао за поузданија и непоколебљивија. Читава села, читаве вароши и народи су се заражавали и залуђивали. Сви беху неспокојни и не разумеваху један другог, сваки мишљаше да само у њему једином борави истина, и мучио се је, гледајући друге, ударао је себе у груди, плакао и кршио руке. Нису знали кога и како да суде, нити су се могли сложити: шта сматрају за зло, а шта за добро. Нису знали кога да окриве, кога ли да сматрају за правог. Људи су убијали један другог у некаквој бесмисленој срџби. Скупљали су се једни на друге читавим армијама, али те армије, већ на путу за бојно поље, наједаред су почињале саме себе растрзати, редови су се растројавали, војници јуришали један на другог, клали се и убијали, уједали и јели један другог. По варошима се по ваздан звонило на узбуну, позивали су све, али ко зове и зашто зове – то нико није знао, а сви су били узнемирани. Поостављали су најобичније занате, јер је сваки предлагао своје мисли, своје поправке, и нису могли да се сложе на једном; заостала је земљорадња. Овде-онде људи су се скупљали у гомиле, сложили би се заједнички на некакав рад, клели би се да се неће растајати, – али би одмах почињали нешто сасвим друкчије од онога што су још малочас сами намеравали; почињали би се међусобно окривљавати, тукли су се и секли. Почели су пожари, настала глад. Све и сва је пропадало. Болештина је расла и ширила се даље и даље...

Ово Раскољниковљево привиђење има све одлике видиљачког предвиђања. Стога се с правом може сматрати као пророчки пролог Достојевсковог романа **Зли дуси**. У овом роману Достојевски са драматичном потресношћу приказује и са поражавајућом убедљивошћу показује како атеизам и анархизам, као микроби беснила, смрти и уништавања, заражују људску природу, овлађују њоме, доводе ум до безумља, душу до лудила, личност до уништења. Једном речју, како од људи стварају зле духове, бесове, и од хероја антихероје. Сви злодуси раде на социјализацији зла анархистички безначелно и атеистички неустрашиво. Као да је њихов позив и њихова мисија: бити зао до беснила и ширити зло док све и сва не захвати и завитла свеопште беснило. Да се то оствари, средстава има доста. То су сваковрсни злочини које злодуси оштроумно измишљају и даровито апологирају својим огреховљеним умом и ођавољеном вољом. Штавише, може се рећи да је овај Достојевсков роман ванредно психолошки разрађена и генијално реалистички обрађена модерна биографија старог еванђелског легиона. Нема сумње, Достојевски је са нарочитом намером и ставио на чело овог

романа као мото еванђелски догађај о легиону.

Читајући овај роман, човек има осећање као да се еванђелски легион уселио у Достојевскове хероје, те живе његовим животом. Задахнути легионом, њихови се умови расипају, бесне и легионизирају боравећи у гробовима солипсистичко-егоистичког рационализма. Њихове воље, поседнуте легионом, бесне, легионизирају се, ослабљују и руше, хранећи се собом, својом безумном помамом и гордошћу. гледајући у свом легионизираним уму највећу вредност и њихово мерило свега, Кирилов изводи логички закључак да је самоубиство, то јест потпуно лудило и интегрална дезинтеграција личности, једини пут да човек постане човекобог. Стога он и убија себе „с разсудка“, а то значи: убија себе по диктату логичких, оправданих и неизбежних разлога здравог разума.

Ако је ико проследио индивидуално и социјално зло модерног човечанства до најтанијег пракорења, то је несумњиво Достојевски. Он је генијалном психолошком и онтолошком анализом показао и доказао: да је главни творац свеколиког зла – ђаво, који помоћу огреховљеног ума атеиста и огреховљене воље анархиста вешто ствара своју ђаводицеју. Јер је главни циљ врховног духа зла: показати да је постојање ђавола логичка и природна потреба људског живота, и доказати да је грех нешто неопходно и нормално у сфери земаљских стварности и доживљаја.

Упоредо с тим, Достојевски је на један потпуно нов и савршено реалистичан начин доказао да је ђаво – окорели рационалист. То се нарочито показује у методу којим ђаво осваја човека и овлађује човеком. Тај метод је контрационализирање, то јест неприметно зближавање и срођавање ђаволовог ума са човечијим умом. А први, главни и постојани знак тога јесте интелектуална гордост. Интелектуални савез између човека и ђавола увек се пројављује као безмерна гордост у свима областима људског живота. Он нарочито врхуни у охолом бунту против Бога и анархистичком устанку против човека.

Чим човек умом узропће на Бога, знак је да се заразио сатанском гордошћу. о гордости сатанској, вели Достојевски, овако мислим: нама на земљи је тешко њу схватити, и стога је тако лако пасти у погрешку па се здружити с њом, и још притом држати да нешто велико и лепо радимо. Ако се човек зарази сатанском гордошћу и има удела у животу метафизичког злоумља, онда се из њега неизоставно еманира богоборачки бунт, који се обично завршава одрицањем Бога и његове творевине: света. Такав човек, вољно или невољно, свесно или несвесно, допушта да натприродна злоумна сила употреби његов ум и срце као оруђе свога богоборачког богословља, јер је богословље демона увек богоборство: $\theta\epsilon\omicron\lambda\omicron\gamma\iota\alpha\ \tau\omega\nu\ \delta\alpha\iota\mu\omicron\nu\omega\nu$ – $\theta\epsilon\omicron\mu\alpha\chi\iota\alpha$.

Захвати ли човека богоборачко расположење, оно му потресе сав унутрашњи свет, поремети устројство духа, ослаби јачину воље, изопачи ум и одведе потпуном безумљу. Без-божник је неминовно без-умник; без-божан мора бити без-уман. То Достојевски најубедљивије доказује судбином својих антихероја, посведочавајући непобитно истинитост псалмопевчеве мудре мисли: Рече безуман у срцу свом: нема Бога.

Људска природа је увек гладна и увек жедна бесконачности, ма какве бесконачности. Стога не подноси радо ни психичку ни физичку релативност. Ако је и подноси, она то чини пошто је прогласи за свој апсолут. Људи безбожничког погледа на свет, по неком неодољивом нагону за бесконачним и апсолутним, труде се свим силама да своје безбожно расположење обесконе, поапсолуте, што и чине претварајући га у своје божанство. Да, своје безбожно расположење претварају у своје

божанство, у свој идол, у свој кумир. Јер људска природа не може да издржи ни живот ни свет без божанства, без ма каквог божанства. То сведоче Достојевски негативни хероји. Њихово гордоумље, засновано на њиховом интелектуалном савезу са ђаволом, разраста се постепено у њихово божанство, коме они приносе на жртву све и сва.

Понеки људи иду у свом гордоумљу и безбожном расположењу до сатанске безмерности и безобзирности. Достојевски зна и такве људе, који намерно и свесно овековечују у себи сатанско расположење, потпуно се потчињавају Сатани, и добровољно одлазе у црну паклену вечност. „О, има неких који и у паклу остају горди и свирепи, крај свег неоспорног знања и посматрања неотклоњиве истине; има их страшних, који су се сасвим здружили са Сатаном и са гордим духом његовим. За њих је пакао нешто добровољно и ненаситно; то су добровољни мученици. Јер они су себе проклели, проклевши Бога и живот. Злобном се гордошћу својом хране, као кад би гладан у пустињи своју сопствену крв из тела сисати почео. Али вечно ненаситни, они и опроштај одбацују; Бога, који их зове, проклињу; Бога живог без мржње гледати не могу, и захтевају да не буде Бога живог, да Бог уништи себе и све створење своје. И они ће горети у огњу гнева свога вечно, жудећи за смрћу и небићем. Али неће добити смрти ...“.

Злобна, богоборачка гордост има своју вечност, солипсистичку и егоистичку вечност. Јер је немогућно бити човек а не етернизирати, а не учинити вечним макар једно својство своје природе. Хтео човек или не, нешто човечје се стално отима ка вечности и најзад постаје вечно. У гордој лакомислености својој човек може не признавати постојање вечности, али не може спречити себе да баш то само непризнавање вечности не постане вечно својство његовог самосазнања и самоосећања. Трагедија човека је несумњиво у томе, што не може да уништи своје самосазнање.

У тајанственој суштини људскога бића увек има нечег вечног. То вечно је разликовано по целом бићу човековом, прожимајући и његово сазнање до несагледних прадубина. Уствари, оно што је најглавније у човеку храни се вечним. Када Достојевски антихероји одлучно и озбиљно тврде: нема Бога, нема бесмртности, нема ђавола, – они дају израза нечем вечном у себи. Достојевски је најнеспорније доказао да то вечно јесте главна стваралачка сила њихове философије о свету и животу. Тој сили име је – ђаво.

Кад је у питању демонологија, Достојевски нема такмаца у светској литератури. Он је и писац и видилац. Његове очи виде у бићу овога света оно што ни најобдаренији људи не виде. Но изузетна заслуга његова састоји се у томе што је открио метод ђаволова делања у сфери људског живота. Тај је метод виртуозно савршен: ђаволска сила се потајно разлива по човековом бићу, неприметно уткива у ткива душе, постепено осваја једно психичко својство за другим. Најзад се дође догле да човек несвесно осећа ту силу као део себе, као садржину свога самосазнања. И када мисли, и када осећа, и када дела, та сила неопажено учествује стваралачки и у његовим мислима, и у његовим осећањима, и у његовим делима, иако он самопоуздано сматра да је аутохтон, аутономан и аутаркичан и у мислима, и у осећањима, и у поступцима. Све своје страшне моћи ђаво употребљава уметнички савршено, да би на неприметан начин постао иманентан човековом сазнању.

Као видилац, Достојевски је све то до танчина сагледао и потресно описао. Да ли му има равна у познавању ђаволове психологије и методике? Ђаво би био и сувише глуп, када би се јављао људима с грмљавином и хуком, као Мефистофел Фаусту. Има неке праисконске лукавости и грандиозне „рационалности“ у ђаволовом опхођењу са људима. Достојевски то и

снажно осећа и јасно зна. За њега би се с правом могло рећи: он зна „дубине Сатанине“. Најзаводљивије саблазни и најнеодољивија кушања којима Сатана куша, и може кушати, Сина Божијег и синове човечје, њему су добро позната. То сведочи његов **Велики инквизитор**. У њему се осећа кошмарно присуство Сатане. Он плени, поражава и запрепашћује нечувеном и невиђеном критиком Христа и ненадмашном апологијом греха и зла. Упоређен са Сатаном Достојевскога, Гетеов Мефистофел је пре библиотека него оличење апсолутног зла и неућутног бунта против Бога – Сатана. Гете говори о Сатани, у Достојевског се осећа присуство Сатане и сатанског. Отуда неки сматрају Достојевског за ђавоносца. Тако, В. Верјесајев вели да је Достојевски – „подвижник ђавола“. Ото Бирбаум пише да је Достојевски – „руског ђавола у телу имао! И још каквог ђавола! У колико облика! Легион ђавола! Зато су његова дела прави пандемониум“.

То је истина, тужна истина. Али је исто тако истина и то, да је само као такав, Достојевски могао онако савршено познати тајну ђаволове природе, његову психологију, логику и методику. Само као такав, Достојевски је могао пронаћи да је ђаво једина сила која разара, руши и обезличује човекову личност. Само као такав, Достојевски је могао помоћу својих антихероја и твораца човекобога написати ђаводицеју какву не виде свет.

Достојевски – неустрашиви борац за људску личност, Достојевски – бунтовни богоборац и непоштедни христорац, Достојевски – анархист и нихилист, Достојевски – руски легион, – само такав Достојевски могао је онако реално осетити и стварно сагледати сву одвратност, сву гадост, сву наказност физичко-метафизичког чудовишта: ђавола, и очајнички страшно потражити Онога који је једина нада свих очајника, једино уточиште свих проклетника и једина утеха човека и човечанства...

ПРАВОСЛАВНА ТЕОДИЦЕЈА

ЈЕДИНО РЕШЕЊЕ ВЕЧНИХ ПРОБЛЕМА

Достојевски је несумњиво и непобитно доказао једно: ђавола има. Али, не докаже ли са истом таквом несумњивошћу и непобитношћу да и Бога има, онда – тешко њему! Боље би му било да је из колевке однесен у гроб. И ми не бисмо знали за пакао страшнији од Дантеовог и за муке неподношљивије од Прометејевих. Овако, тешко њему, али још теже нама, јер се без Бога не може издржати језиво присуство страшног ђавола Достојевсковог.

Достојевски је од врха до дна загорчао људски живот неком чемерном метафизичком горчином, којој је изобилно додао отров убитачне скепсе. Из своје бурне душе, као из неугасивог вулкана, неустрашиви исповедник атеизма бљује лаву жеравичног очајања, и њоме затрпава сићушне умове немоћних бића, која се зову – људи. Словенски ђаводицејист има уза се снажне доказе: свет и човека. Постојањем оваквог света и оваквог човека он не само необориво доказује постојање ђавола, него и апологира грех, зло и ђавола, као нико пре њега. Овакав какав је, свет је или дело очајања, или дело безумља, или дело пакосне шале. А човек? Овакав какав је, човек је све то, и нешто горе од тога: он је прелаз и пролаз за неко злокобно очајање, које се на своме поамном путу облачи у њега као у своје тело. Рекло би се да је неко метафизичко очајање дошло у човеку до своје највеће туге и најпотреснијег лудила.

У оваквом свету једно је сигурно: ђавола има. Али, зар се може живети у свету у коме ђавола има а Бога нема? – Може, вели Достојевски. Само се такав живот неминовно завршава лудилом или самоубиством. Трећега

нема. То нам сведоче идеолози и творци човекобога. Да би се омогућила и осигурала бар минимална целисходност човековог постојања у оваквом свету, мора се претходно макар у извесној мери савладати црна, безумна трагика живота. То човек може постићи само тако, ако му се срце запали осећањем а дух сазнањем: да је немогућно живети у свету, у коме ђавола има а Бога нема.

Такво осећање пламти у Достојевском срцу и такво сазнање гори у његовом духу. Он не може да живи у свету у коме ђавола има а Бога нема. Овакав свет не да мира Достојевскоме. Све се у њему слило у један нагон: нагон тражења Бога. Он мора или промаћи Бога или њега неће бити. То је основна животна дилема Достојевскога. Све што је у њему, као неки неодољиви нагон, кренуло је у тражење Бога, Бога који би могао објаснити, осмислити и оправдати и овакав свет и оваквог човека. Ако над светом и у свету нема Бога, онда је свет лудница. Ако над човеком и у човеку нема бесмртности, онда је човек главни лудак у лудници што се зове свет.

Без Бога – свет је неиздржљива бесмислица; без бесмртности – човек је оваплоћење нечијег злурадог потсмеха. „Нема Бога, нема бесмртности, чега ради онда живети?“ вапије Достојевски. Нема смисла животу, ако се у свету и у човеку не пронађе ништа божанско и бесмртно. Стога се Достојевски пробија кроза све што је временско и пролазно у свету и човеку, рони у бездане тмине и дубине, тражећи искрице божанског и бесмртног. И после дугог и мучног тражења он их проналази. И на том личном искуству он формира своје непоколебљиво уверење које гласи: „Без вере у своју душу и њену бесмртност, живот човеков је неприродан, незамислив и неподношљив“.

У самој ствари, тек кад почне веровати у своју личну бесмртност, човек почиње бити човеком. Само у бесмртности човек открива бесмртни смисао свога живота; и само у Вечном налази своје потпуно решење вечни проблем човечије личности. „На крају, јасно је ово: самоубиство, после губитка идеје о бесмртности, постаје ствар савршено неизбежна, чак и неопходна, за свакога онога ко се мало уздигне над животињама. Напротив, бесмртност, обећавајући вечни живот, јаче везује човека са земљом. У томе, на изглед, лежи противречност: ако већ има тако много живота, то јест, осим земаљског још и бесмртни живот – чему онда ценити толико земаљски живот? Али излази баш напротив: само са вером у своју бесмртност човек схвата разумни циљ свој на земљи. Без убеђења у своју бесмртност кидају се везе човека са земљом, постају тање, трулије, а губитак вишег животног смисла (ма се он осећао у облику несвесне туге), несумњиво води у самоубиство... Ако је уверење у бесмртност толико потребно за човеков живот, онда је оно нормално стање човечанства; а кад је тако, онда бесмртност људске душе **несумњиво и постоји**“. Једном речју: идеја о бесмртности је живот, живи живот, његова крајња формула, и главни извор истине и правилног сазнања за човечанство.

Нема сумње, идеја бесмртности везује човека са свим оним што је бесмртно, трајно и узвишено у свима световима. Она проширује човека у многе бескрајности и потапа у чудне тајанствености. Што је главно, она га спаја са неисцрпним извором Свеживота, из кога струји живот кроз сва бића и све светове. Једино из вере у бесмртност душе, вели Достојевски, произилази сав виши смисао и значај живота, произилази жеља и воља за живот. Вера у бесмртност душе је једини на земљи извор живог живота, здравља, здравих идеја и здравих погледа и закључака.

Бесмртност не може постојати без Бесмртнога. У Бесмртном је њен извор и увор. Она претпоставља постојање Бога као најнужнију неопходност. Без

Бога она не би могла ни постати ни опстати, него би сва остала нереална и апстрактна. „Лична бесмртност и Бог су једна иста – истоветна идеја“, пише Достојевски. Без Бога личност је и онтолошки, и психолошки, и феноменолошки немогућна. У свима својим димензијама и одликама човекова личност је условљена Богом. Може се поставити необорив принцип: без Бога нема личности. Или: без Бога нема човека.

Бесмртности душе има, јер Бога има; Бога има, јер бесмртности душе има. Једно претпоставља друго, и једно се доказује другим. Ако Бога игде несумњиво има, има Га у бесмртности душе. Ако пак бесмртности игде има, има је у Богу. Једно се садржи у другом. Стварно, бесмртност је у Богу, али је и Бог у бесмртности. Јер је Бог на тајанствен начин иманентан бесмртној суштини човечије личности.

Присуство Бога у људској природи најбоље се пројављује у облику осећања личне бесмртности. Када се то осећање преобрази у сазнање, онда самопознање постаје најсигурнији пут у богопознање. Од душе људске нема бољег, јачег и убедљивијег доказа за постојање Бога. Ако постојање Бога треба доказивати, онда га постојање бесмртности душе најбоље доказује. Када бесмртност не би била иманентна бићу људском, лако би ураган Достојевсковог бунта одувао из човека идеју о Богу. Али, она је иманентна духу људском, зато и природна, и логична, и неуклоњива.

У свему што је човеково учествује Бог кроз бесмртност. Свако узвишеније осећање и свака бесмртнија мисао плод су тајанствене делатности Божје у бесмртном тајнику човечије личности. Божанствене силе се неприметно преливају у све што је човеково, те се човек све више и више обесмрћује, док напослетку бесмртност не постане душом његове душе и бићем његовог бића. Без Бога пак – све што је човеково тоне у смрт. „Ако Бога има, онда сам ја бесмртан“, с правом тврди Достојевски.

Осећање личне бесмртности савлађује у човеку све што је пролазно и трошно, разорава тамницу егоистичке усамљености, брише међе између коначног и бесконачног, везује човека са Бесмртним и сједињује његово мајушно ја са Вечним. Размишљајте о човечијем Ја, препоручује Достојевски у једном писму. Ако Ја може да обухвати идеју васионе и њених закона, онда то Ја стоји изнад и изван свих других бића и ствари, процењује их, испитује их. У том случају, Ја је не само слободно од земаљских закона, него има свој властити закон који превазилази све земаљско. Откуда, дакле, долази тај закон? Сигурно не од земље, где све има свој крај и неповратно ишчежава. Не указује ли **то** на личну бесмртност? Када не би било личне бесмртности, да ли би се ви Никола Лукићу, мучили око тога, тражили одговор, писали оваква писма? Видите дакле, ви не можете да се ослободите свога Ја. Ваше Ја неће да потчини себе земаљским законима, него тражи нешто што превазилази земљу и са чим осећа своју сродност.

У свему што човека чини изузетном врстом бића присутно је осећање бесмртности. Оно прожима човека од највиших врхова сазнања до најтамнијих дубина нагона. Хтео човек или не, оно располаже невероватном виталношћу. Истина, човек га може намерно и свесно парализати, али никада сасвим искоренити или потпуно уништити. Ни људи ни демони нису у стању да измисле смрт која би могла потпуно умртвити осећање бесмртности у човеку.

У том погледу, модеран европски човек, као својеврсни културни тип, претставља карактеристикум. У њега је парализа осећања бесмртности скоро потпуна. Ваљда се мисли: човек је сувише сложено, широко и бесконачно биће; треба га упростити, сузити и смањити. То ће се најлакше учинити, ако се у њему парализује осећање бесмртности. На то се дала

Европа својом културом и цивилизацијом.

Али ма како сузбијано и парализовано, осећање бесмртности се пројављује код европског човека или у облику космичке туге (Weltschmerz, мироваја скорб), или у облику досаде, душевног немира и разноврсних незадовољстава, или у облику чежње за бескрајним прогресом у ма ком правцу. На крају крајева, парализовано осећање бесмртности страховито се свети своме злотвору: лишава га вишег животног смисла и одводи у идолопоклонство. И човек неуморно ствара идоле и богове.

Језива је иронија живота: чим човек парализује своје осећање бесмртности и престане веровати да је бесмртан, одмах стане стварати нове богове и идоле. То нам Достојевски врло убедљиво показује у својим бунтовним антихеројима, одлучним моралистима. У њима присуствујемо банкротству свега човечјег, преживљујемо самртничку кризу свих богова и рушење свих идола, сазданих по слици и прилици европског човека.

Богови Европе не могу да отстоје своје божанство, нити да реше проклета питања Достојевскоме. То су сићушни богови за сићушне вернике; у њих верују лаковерни и маловерни. Али где је Бог у кога би могао веровати један Достојевски? Има ли таквог Бога? Ако га има, не би ли га Достојевски ставио на најсвирепију пробу, кушао најсаблажњивијим искушењима и, можда, саблазнио и победио? Лако је боговати лаковернима, али ко ће боговати Достојевскоме? Ко одговорити на његов страховити бунт? У раскошном пантеону Европе има много богова, али ни једног који би могао решити вечне проблеме и смирити бунтовну и бурну душу Достојевскога.

Витлан ураганом бесмислене трагике овога света, да не би полудео од ужаса и очајања, Достојевском је неопходан Бог, истинити Бог, неопходнији него Шекспиру или Канту, Толстоју или Његошу. Више него иком њему је неопходан Бог који је био у човеку, и био човек, а није од овосветовских ужаса заборавио да је Бог. Више него икоме њему је неопходан Бог који је гледао очима којима човек гледа и није се избеумио, Бог који је био закључан у пет чула и није полудео, Бог који је одболовао све људске болове, отстрадао сва људска страдања и није пао у очајање, Бог који је преживео смрт и није се препао, Бог који је живео у оваквом свету и није га проклео, Бог који је осмислио, оправдао, облаговестио, сазладио и свет, и човека, и смрт, и живот.

Гоњен очајањем, као неком немилосрдном аждајом, Достојевски се с криком и ридањем бацио пред ноге таквога Бога: кротнога и благога Господа Исуса. Ја сам из бунта, објављује он, извео и доказао неопходност вере у Христа.

Пресветли лик Богочовека Христа занео је и занавек освојио избеумљеног богоборца. Богоборац је постао богопримац. Благи поглед кротнога Исуса прошао је његову метежну душу: утишао буру, укротио дух, освојио срце, исцелио ране. Некада ђавоиман, Достојевски је постао Христоиман. Свршила се велика тајна, решен је проклети проблем: Богочовек је једино сигурно и непогрешиво решење свих вековечних проблема: проблема света, човека, добра, зла, живота, смрти. Он је једини смисао и циљ света и човека, Он – једини смисао и циљ историје, Он – једина блавест и оправдање живота. Бунтовни и беспримерни Христорац рањен је слатком стрелом Христове љубави; победио је „пресветли лик Богочовека, Његова морална недостижност, Његова чудесна и чудотворна красота“.

Сав Достојевски кренуо је новим путем. Осетио је свим бићем да је Христос нешто бескрајно ново и бесконачно драгоцено за све што човека

чини човеком. Загледане у лик Богочовека Христа, његове мисли су бујно расле у све божанске бесконачности, а жеље претварале у христочежњиве страсти. Понесена љубављу према Чудесноме, осећања су летела кроз бескрајну радост: пресветли лик Богочовека је у свима световима једина чар која стално и неодољиво све више и више очарава, и никад не разочарава. Очаран Њиме до неповратне заљубљености, и спасен од атеистичког очајања и анархистичког безумља, Достојевски апостолски непоколебљиво и исповеднички неустрашиво проповеда и исповеда истину: Богочовек је све и сва у свима човековим световима; Он је најнеопходнија неопходност наше планете; Он – једини спаситељ од безизлазног очајања и самоубилачке скепсе; Он – једини Просветитељ и Осветитељ у свима тамама; Он – једини Логос, једина Логика, једини Смисао, једини циљ живота у свима световима.

Веле: нема Бога. Али, откуда чудесна личност Христова? Зар је наша кукавна планета могла својом силом саздати тако чаробно биће? Зар су људи могли измислити, акамоли оживотворити тако свесавршеног човека? Иако у свему човечански реалан, Христос је по свему божански савршен и идеалан. Он не само доказује, већ стварно показује Бога у телесном облику. Сваким својим осећањем, сваком мишљу, сваком речју, сваким покретом, сваким делом Он показује да је истинити Бог и прави човек. У Њему нема ничег фантастичног, утопистичког, нереалног. Он је нешто „што чуство, што видесмо очима својим, што размотрисмо и руке наше опипаше: Логос живота“. Све је у Њему и божански живо и човечански реално. Свако божанско савршенство у Њему је постало човечанском стварношћу. Ако је реч о Истини: у Њему је божанска Истина постала човечанском стварношћу. Ако је реч о Правди, о Љубави, о Добру, о Лепоти, о Вечности, мора се рећи то исто: у Њему су и божанска Правда, и божанска Љубав, и божанско Добро, и божанска лепота, и божанска Вечност постали човечанском стварношћу. У сваком тренутку свога земаљског живота Он је и божански савршен и човечански реалан, и божански безгрешан и човечански приступачан.

Ко може пронаћи у Њему ма и најмање зло и оптужити Га ма и за најмањи грех, када то нису успели учинити ни најлукавији шпијуни срца људског – фарисеји и садукееји? Они, чије су очи, уперене на Њега, час разрастале у телескоп, час претварале у микроскоп, е да би на неки начин пронашле у Њему макар један молекул греха. Ако ичега има несумњивог у нашем човечанском свету, онда је то, на првом месту, безгрешност Христова. То мора осетити сваки ко се озбиљно загледа у Његову чудесну личност и замисли над њом. Својом безгрешношћу Он несумњиво доказује своје Божанство, а својом земаљском конкретносту – своје човечанство. Свим и свачим Он савршено показује и непобитно доказује да је Бог и човек: Богочовек.

Сва изузетна драж Христове личности састоји се у томе, што је Он у исто време и Бог и човек, а не само Бог или само човек. Достојевски је као ретко ко снажно осетио ту централну тајну Христове личности, стога и стоји за њу великомученички смело и апостолски мудро. Он одлучно изјављује: Највећа је бесмислица сматрати Христа само за човека; Христос = човек, као противност: Христос = Богочовек, не може бити ни Искупитељ ни Извор живота; сама наука никада неће моћи да оствари сав људски идеал; извор живота, умирење човека и спасење свих људи од сумње, и услов – *sine qua non* – бића целог света садржи се у овим речима: „Логос постаде тело, и обитаваше међу нама, пун благодати и истине, и ми гледасмо славу његову, славу као јединороднога од Оца“, – и у вери у ове речи.

Богочовек је не само *sine qua non* свега што постоји, него и Логос света и

Логика света. Као такав, Он је осовина света; сурва ли се са ње, свет се претвара у ђаволски хаос, у неиздржљиви ужас, у свирепу бесмислицу. Достојевски благовести: Све се састоји у томе да Логос заиста постаде тело. У томе лежи сва вера и сва утеха човечанства, утеха која се оно никада неће одрећи. У томе лежи и оправдање Бога пред људским сазнањем што је створио свет и човека у свету.

Ако је човек непошtedно искрен пред собом, мора признати да је Богочовек Христос једино логички усвојљиво оправдање Бога. У сваком погледу Он претставља савршену теодицију у свету човечанских мисли, осећања, доживљаја и стварности. Философске теодицеје, у крајњој линији, граниче апстрактним и фантастичним. Желећи да оправдају пред људским сазнањем трансцендентног Бога, оне се ломе, крхају и руше о гудуре несавладљивих противречности. Но трансцендентног Бога немогућно је оправдати, јер не постоје за то ни логички ни емпириски аргументи. И то је мало. Трансцендентног Бога не треба оправдавати, јер није заслужио. Бог, који није био у човеку, нема права да буде Бог измученом човечанству. Само Бог који је био у човеку, живео животом човека, отстрадао сва страдања, препатио све муке, савладао све смрти, осмислио свет и човека, а притом није изгубио ниједну од својих божанских особина, – само такав Бог може оправдати себе пред напаћеним човечанством што је створио свет и човека у свету.

Такав Бог био је, јесте, и биће само Христос. Он је својим човечанством оправдао Бога, и својим Божанством оправдао човека. Он је пре свега и изнад свега Богочовечанска личност. А то значи: жива, видљива, опипљива, оваплоћена и оваплотљива богочовечанска реалност. Реална како за Бога тако и за човека. Христос није нека апстрактна идеја или фантастична бајка, већ човечански жива и земаљски реална Богочовечанска личност. У Њему су Бог и човек тако зближени, да сачињавају недељиво лично јединство. Али, то јединство је не само потпуно, него претставља савршену равнотежу између Божјег и човечјег. У Богочовеку је тајанствено и дивно постигнут многожељени богочовечански монизам личности. „У Њему обитава сва пуноћа Божанства телесно“, али и сва пуноћа човечанства. Он је истинити Бог и истинити човек, једина личност у којој је постигнута и остварена савршена равнотежа између Бога и човека, у којој је човек постао Човек, достигао свесавршенство своје личности и постао Личност.

Богочовек Христос има општечовечански значај: све што је био, био је да бисмо и ми били; све што је чинио, чинио је да бисмо и ми чинили; све што је доживео, доживео је да бисмо и ми доживели. Он је живео богочовечанским животом, да би га учинио приступачним и остварљивим за свако људско биће. Кад је Бог постао човек, онда нема ничег Божјег што не би могло постати човечјим. Када се Бог оваплотио, онда је и све Божје постало оваплотљиво.

Све Христове речи и мисли остварљиве су и оваплотљиве у људском животу, јер су богочовечанске. За многе је то несхватљиво, зато говоре: Христос је велики човек, велики философ, али овако саздани људи не могу остварити ни половину његове философије. А други додају: Христос је занесењак и идеалист; његов идеализам није биљка за нашу планету.

И једни и други говоре неопростиву хулу, јер разоваплоћују Богочовека и тиме уништавају највећу драгоценост човечанског света. Али Достојевски, изузетно надахнути реалист, одлучно тврди да је Богочовеков идеализам достижан и остварљив за човека и човечанство. Немогућно је веровати, вели Достојевски, да „Логос постаде тело“, то јест да идеал беше присутан телесно, а не веровати да је достижан за цело човечанство. Заиста, може

ли човечанство истрајати без ове утехе? Али Христос је зато и дошао, да би човечанство сазнало да се и земаљска природа, дух човечији, може зацело овде телесно јавити у тако небеском сјају, а не само духовно, као идеал, и да је то и могућно и природно. Ученици Христови, који ово просветљено Тело обожаваху, под највећим мукама доказаше каква је то срећа ово Оваплоћење у себи носити, савршенство овог Лика подражавати и у Његово Оваплоћење веровати. А други, који посматраху какву срећу ово Оваплоћење даје чим човек почне да стварно има удела у његовој красоти, дивљаху се, чуђаху се, и најзад зажелеше да и сами уживају у овом блаженству: они постадоше хришћани и унапред се радоваху мучењу. Овде се све састоји у томе да Логос заиста постаде тело. У томе лежи сва вера и сва утеха човечанства, утеха које се оно никада неће одрећи.

По свему што даје човеку и човечанству, Христос је незаменљив за наш земаљски свет. Он једини уноси смисао у наш човечански живот и даје му божанску вредност. Јер кад је Он живео на овој планети, значи да вреди живети на њој, и да се има рашта живети. Човек, који као Достојевски снажно осети језиву трагику живота, мора или поверовати у Христа или извршити самоубиство. Трећег излаза нема.

Као искрен мученик мисли, Достојевски је поверовао смело и неустрашиво. Сва своја осећања, све своје мисли, он је повео новим путем, путем одлучне и бескомпромисне вере. И на том путу свим бићем осетио и личним искуством сазнао да је Богочовек Христос најпрешњија и најнужнија неопходност човека и човечанства и да се Он никим и ничим не може заменити. Зато подвижнички ревносно брани незаменљивог Бога и Господа. „Ви, господо, – обраћа се он христорцима, – који одричете Бога и Христа, нисте никада помислили, како без Христа наједаред све постаје гадно и грешно. Ви осуђујете Христа и исмевате Бога, али какве узоре ви дајете човечанству? Како сте ситни, како неваљали, како злобни, како славољубиви! Отстрањујући Христа, ви уништавате у роду људском недосежни идеал красоте и доброте. И шта ви од сличне вредности предлагате у замену?

У оваквом свету нема утехе човеку и човечанству мимо Христа. Одузети то роду људском значи: одузети му оно на чему стоји и ради чега постоји. „Уосталом, – изјављује Достојевски, – ви бисте могли одузети то човечанству, када бисте били у стању да пружите свету нешто боље од Христа. Питање је сада: имате ли ви тако што?“

Дајте ми други идеал и ја ћу поћи за вама, – вели Достојевски онима који желе да без Христа и мимо Христа усреће човечанство. – Уосталом, ви можете лишити вере у Божанство Христа ако само покажете нешто боље од Христа. Де, покажите! Руској интелигенцији, зараженој атеистичком идеологијом Европе и анархистичким моралом европске позитивистичке науке, Достојевски се обраћа са захтевом: „Господо, просвећени руски Европљани, покажите ми своје праведнике, које ћете ставити место Христа!

Достојевски зна у шта верује; он се клања Богу познатоме: Христу Богочовеку, који је силно и непобитно за Бога од толиких светих и праведних људи у току толиких векова. На себи самом Достојевски је лично осетио и опитно познао божанску моћ Христову, јер га је милостиви Човекољубац спасао скепсе, очајања и самоубиства. Да то нагласи, њему је мало речи у људском речнику. Па ипак, сведочанство његово о божанској сили Христовој је апостолски снажно и исповеднички неодољиво.

Достојевскова вера у Богочовека Христа је тако изузетно велика, да је скоро беспримерна у историји света. За њега је Богочовек Христос нешто

веће и више и од Истине, и од Правде, и од Љубави и од свега најузвишенијега што људи замислити могу. А када би се чак поставила дилема: Христос или Истина, – Достојевски би изабрао Христа а одбацио Истину. Таква је његова вера. Са њом се може такмичити само вера једнога апостола Павла. Таква вера сачињава Достојевсково Вјерују. Ево његових речи о томе: „Покаткад ми Бог даје часове савршеног мира; у тим часовима ја волим и верујем да и мене воле; у тим часовима ја сам формулисао своје Вјерују, у коме је све јасно и свето за мене. Ово Вјерују је сасвим просто; ево њега: ја верујем да не постоји ништа дивније, дубље, симпатичније, разумније, људскије и савршеније од Христа. Са суревњивом љубављу ја говорим себи, да не само нема Њему слична, него да и не може бити. Штавише, ја изјављујем: када би ми неко могао доказати да је Христос ван истине, и када би истина заиста искључивала Христа, ја бих претпоставио да останем са Христом а не са истином“.

Христос је више него истина, јер је отац истине, више него живот, јер је давалац живота, више него васиона, јер је творац васионе. У Њему су дате нашем човечанском свету све вечне вредности. Зато Он једини може дати, и даје вредности свему и свачему. Где је Он, ту је смисао и живот, ту вечност и бесмртност, ту свака вредност и свака радост. Он је мерило свега, ма да сам не подилази ни под какве мере људске. За Достојевског, који је доживео крах свих људских мерила, чудесни лик Христов је једино непогрешиво мерило свега видљивог и невидљивог.

„На земљи, збиља, као да лутамо, – учи Достојевски; и да нема драгоценог Христовог лика пред нама, ми бисмо пропали и залутали сасвим – као некада род људски пред потопом“. Ван богочовечанског лика Христовог не постоји ништа ни у свету ни у човеку, што би људима могло послужити као сигурно и непогрешиво мерило ма кога или ма чега у свету земаљских стварности, идеја и збивања.

Наивно је и плиткоумно сматрати савест, у њеној емпириској датости, за сигурно мерило добра и зла. Јер у својој емпириској стварности, савест је упрљана, огреховљена, болесна. Само када се очисти, освети, исцели и обогочовечи божанском силом Христовом она може бити сигурно и непогрешиво мерило добра и зла. При томе, постоји само једна провера савести. То је Христос. Зато Достојевски изјављује: „Савест без Бога је ужас. Она може заблудети у крајњем неморалу. Није довољно да се морал дефинише као верност својим убеђењима. Човек мора непрестано да ставља себи питање: јесу ли моја убеђења правилна? За њих постоји само једна провера; та провера је Христос“. „Ја не могу да признам, – наставља Достојевски, – да је моралан човек који спаљује јеретике, јер не признајем тезу да је моралност: сагласност са својим унутрашњим убеђењима. То је само часност, али не моралност. За мене је Христос морални образац и идеал. Ја питам: да ли би Христос спаљивао јеретике? – Не би. Онда значи да је спаљивање јеретика један неморалан поступак. Инквизитор је већ самим тим неморалан што допушта да се у свом срцу и савести помири са идејом спаљивања јеретика.

Бранећи тезу да је Богочовек Христос једини извор и мерило правог морала, Достојевски врло успешно обара гледиште свога опонента. „Ви велите да је моралност – радити по убеђењу... Проливање крви ви сматрате за неморално. Али проливање крви из убеђења ви сматрате за морално. Молим вас, реците ми, зашто је проливање крви неморално? Ако немамо ауторитет у вери и Христу, онда ћемо у свачему залутати. То су моралне идеје. Оне израстају из религиозног осећања, али се никада не могу оправдати само логиком... Језуит лаже пошто је убеђен да је лаж корисна за добар циљ. Ви га хвалите, јер је веран своје убеђењу, то јест он лаже, и то рђаво, али пошто то чини из убеђења, онда је то добро. У једном

случају његово лагање је добро, у другом – рђаво. Шта то значи? На земљишту на коме стојите, ви ћете увек бити тучени. Једино ако усвојите постојање моралних идеја, које израстају из осећања, из Христа, ви нећете претрпети пораз“.

Човек је мера свих ствари, – то је основно начело европске културе, начело, формулисано од софиста, а усвојено и систематски примењивано од европског човека. На њему, као на дијамантском темељу, зида себе европско човечанство, а не слуги да зида себе на динамиту. Достојевски је неустрашиво опробао то начело; оваплотио га је у многобројне личности; применио у животу својих хероја; провео кроз њихов крвоток; пронео кроз њихов ум и срце, и резултат је бивао увек исти: човек таквог начела, на крају свих крајева, завршавао је или лудилом или самоубиством. У свему томе Достојевски се много намучио, али је његова мука награђена тиме, што је експериментално и свеубедљиво доказао да начело: *metron pantwn* = човек је мера свих ствари, значи: *διαβολος* *μετρον* *παντων* = ђаво је мера свих ствари.

Запрепашћен тим ужасним открићем, он је одлучно одбацио човекобога и свесрдно пригрлио Богочовека, који је у свему и по свему потпуно супротан човекобогу. Богочовек значи: Бог је увек на првом месту, а човек на другом; Бог је творац, човек његово створење; Бог прожима човека, и остаје Богом, човек формира себе по Богу, и остаје човеком. Човекобог значи: човек је творац, бог његов створ; човек је све и сва, бог еманација човека.

За Достојевског, Богочовек Христос је једини неразорив темељ човека и човечанства. Назидају ли себе на Њему, назидали су се на вечном темељу, и са њега их не може оборити никакав ураган искушења и напад зла. У оваквом свету јадном човечанству мимо Христа нема спасења од ужаса смрти и греха, јер „у целој васељени нема имена осим Његовог, којим се човечанство може спасти“.

Љубав Достојевскога према Христу је изузетна и јединствена: он је свагда и у свему за Христа, па макар сва логика човечанства била против Христа. Је ли нешто Христово, самим тим мора бити савршено и идеално. Понека мисао Христова може уму људском изгледати немогућна и бесмислена, али шта је ум људски према пресветлом лику Христовом. шта је то атомски сићушно божанство према чудесном Богочовеку? Може ли то самозвано бедно божанство заменити Господа Христа? Може ли то мајушно створење сместити Несместивог, схватити Несхватљивог, измерити Неизмерљивог?

Не може, одговара Достојевски свим бићем својим. И наслоњен на искуство најбољих, најправеднијих, најсветијих, као и на своје лично, он пориче уму људском да буде врховни судија Христових идеја. Он тврди: „Све Христове идеје унаказио је људски ум, те сад изгледају неизводљиве. Окренути образ, волети друге више него себе, не зато што је то корисно већ зато што човек то више воли, воли пламеним осећањем, страшно. Христос је чинио погрешке, – то је доказано! Али пламено осећање говори: ја ћу претпоставити да останем са погрешком, са Христом, него са вама!“

Код павловски снажних личности, идеје са неком неодољивом силом претварају у страсти. То је случај и са Достојевским. Његова осећања за Христа и његове мисли о Христу сливају се у једну дивну и свепобедну страст, која влада и управља његовим бићем. То му даје дивовску снагу да лако одбаци све варљиве, чисто рационалистичке и човекобошке, идеје, вредности и мерила, и да чаробну личност Христову усвоји као

оваплоћење свих вечних вредности и непролазних драгоцености.

У нашем земаљском свету човека растржу релативне вредности: релативна доброта, релативна лепота, релативна истина, релативна правда. Али, иоле духовно пробуђен човек не задовољава се тиме, него тражи апсолутне вредности: апсолутну доброту, апсолутну лепоту, апсолутну истину, апсолутну правду. И не може их нигде наћи осим у Богочовеку Христу. Јер је човек једино у личности Христовој дошао до своје апсолутне доброте и лепоте, истине и правде. „Лепота је идеал, – пише Достојевски – Али, идеали су се давно поколебали код нас као и у цивилизованој Европи. У свету постоји само једна једина појава апсолутне лепоте: Христос. Та бескрајно дивна појава је, разуме се, бескрајно чудо. Цело Еванђеље св. Јована је испуњено овом мишљу: Јован види чудо Оваплоћења, видљиву појаву Лепота“.

„Господ Христос је у себи показао свакоме од нас њега самог у његовој непролазној првобитној лепоти. Он нам је дао да сваки од нас, као у чистом огледалу, види светлост свог сопственог лика Божјег. У „Човеку“ или „Сину Човечијем“ објављена је свакоме сва пуноћа његове сопствене личности... Код нас, у емпиријској људској датости, ништа није апсолутно, чак ни савест. Саму савест треба проверавати и исправљати према апсолутном обрасцу. Али потчинити је формули, ма и одозго датој, уништило би јединственост и незаменљивост личности, њену апсолутну вредност: светињу личности, која се и састоји у њеној живој слободи, у живљењу изнад сваке схеме. Личност може и треба да исправља себе, али не према некој спољашњој ма и најсавршенијој норми, него једино према себи самој, и то у своме идеалном виду. Пример за личност може бити једино она, и само она, јер би се иначе пружала могућност да јој се механички наметну и даду норме из нечега што јој је туђе и страно. Јединственост сваке личности, њена апсолутна незаменљивост ничим другим, захтева да сама личност буде пример себи. Но да би била пример себи, треба да достигне идеално стање... То је могућно у Христу, који у телу свом показује свакоме Божју идеју о њему; то јест, то је могућно само помоћу опита, помоћу личног општења, помоћу непрестаног загледања у лик Христов, помоћу тражења у Сину Човечијем свога оригинала, своје праосновне човечности... Само је Господ Исус Христос идеал свакога човека, то јест, не апстрактни појам, не празна норма човечности уопште, не схема сваке личности, него лик, идеја сваке личности са свом њеном животном садржином“.

„Проклети проблем“ човечје личности добија своје потпуно и завршно решење у личности Богочовека Христа. У њој су земаљски реално и човечански телесно присутни и Бог и бесмртност; ако игде, у њој су на најсавршенији начин показани и доказани и Бог и бесмртност, а тиме и вечни смисао и божански циљ сваке људске личности уопште. Идеално савршенство и апсолутну пуноћу личности човек постиже када се потпуно сједини са чудесном личношћу Богочовека Христа. Зато Достојевски тако пламено воли Господа Христа и тако страсно проповеда. Зато он огњеним мачем вере тако ревносно чува свој рај: пресветли лик Богочовека Христа. Ван тога лика нема излаза, нема утехе, нема спасења. Где је Он – тамо је радост, тамо блавест, тамо блаженство.

Али, где је тај Лик? Где се чува? – У православљу, једино у православљу, одлучно одговара Достојевски. Римокатолицизам је гори од атеизма, јер је унаказио лик Христов, јер унакаженог Христа проповеда, а протестантизам је његово законито дете. „Удубите се у православље, – препоручује Достојевски, – то није само црквеност и обредност, то је живо осећање... У самој ствари, у њему се налази само лик Христов“.

Да би познао православље, човек мора најпре постати православан. А да би постао православан, мора свим бићем, свом душом, свим срцем заронити у православље. А то значи: мора осећати православно, живети православно и мислити православно. Лични православни опит је једини пут који води пресветлом лику Христовом. Само личним опитом Достојевски је могао, и сваки човек може, дознати да се „лик Христов сачувао у свој светлости своје чистоте у православљу“.

Где је лик Христов, тамо су све вечне вредности и све непролазне драгоцености које људско срце пожелети може. узалуд се људи и богови муче да без лика Христовог осмисле и оправдају себе и свет око себе. Само у личности Богочовека потпуно је оправдан и Бог пред човеком и човек пред Богом. Зато Богочовек јесте, и занавек остаје, једина истинска теодицеја. У то се може уверити сваки ко се искрено мучи проблемом човека и света. Само се при томе мора испунити један услов: личним опитом усвојити богочовечански, православни метод живота и мишљења. То је свесрдно учинио Достојевски, и његов је мученички подвиг награђен решењем вековечних, „проклетих“ питања. Личним подвигом он је познао апсолутну Истину, и она га је спасла. А шта је Истина? – Богочовек Христос, његов чудесни и чудотворни Лик. Достојевски је свом душом својом упио у себе тај чаробни Лик, и Он му је дао сва блага која му нико ни од богова ни од људи није могао дати. Зато је он са апостолском ревношћу и жаром волео, чувао и проповедао Богочовека Христа, објављујући свакоме и свима: да је једино у Њему спасење, смисао и циљ човека и света. А кроз то и оправдање Бога пред човеком и човека пред Богом. Отуда се његова дела могу назвати: Одбрана православног лика Христовог, или: Православна теодицеја.

Своју бескрајну љубав према Христу Достојевски је оваплотио у својим позитивним херојима: Аљоши и Зосими, Макару и кнезу Мишкину. Лик Христов је главна стваралачка сила у њиховим душама. Он зрачи из њих, из њихових лица, мисли, осећања, речи, дела. Све што је њихово, у суштини је христолико. Сва неодољива драж њихових личности је у њиховој христоликости. Они су нов тип човека, правога човека, човека формираног по лику Богочовека. Ако би се хтела означити категорија њиховог целокупног живота и делатности, онда је то богочовечност. У својим христоликим душама они свесрдно и свето чувају чаробни лик Христов, живе Њиме, осећају Њиме, делају Њиме, и тако стварају православну теодицеју.

НАД ТАЈНОМ ПШЕНИЧНОГ ЗРНА

Човечија личност је у сваком тренутку свога постојања страховито сложена и језиво бескрајна. Стога је и величанствено и опасно бити човек. Има ту неке тајанствене и незасладиве, па ипак привлачне горчине. Човек је горка тајна, можда најгорча у свима световима. Многе је та тајна тровала, многе до лудила и самоубиства довела, многе у неизлечиве богоборце претворила. Она је и Достојевског тровала, али га није отровала; она је и Достојевског до самоубиства доводила, али га није убила; она је и Достојевског у невиђеног богоборца претворила, али га није осатанила.

Свирепо мучен тајном човекова бића, Достојевски је кроз своје антихероје покушавао на све могуће начине да је заслади и ублажи. Примењивао је сва људска средства, али је после сваког горка тајна постајала још горча и ужаснија. Када су, најзад, сва људска средства крахирала, када је све људско банкротирало, Достојевски је био приморан да остави човека и човекобога и потражи Богочовека. Тражио Га је свуда, али Га је нашао једино у православљу. И на своју највећу радост открио, да у чудесној

личности Богочовека горка тајна човека постаје слатка и блага.

У то своје радосно откриће Достојевски је унео сву душу своју. И она је свим бићем осетила и сазнала: да је у овом горком свету једина истинска и незагорчива благовест за човека – Богочовек. Та благовест зрачи из христочежњивих хероја Достојевских и струји из христоликих личности њихових. Сви они доживљују тајну човека као слатку божанску тајну, као јединствену Божју благовест. Сви они потврђују и објављују као важнију од свих истина ову истину: човек је слатка тајна Божја и дивна благовест Божја.

За њих је ова истина најнепосреднија и најсигурнија стварност. Они то показују и доказују на теориски, не рационалистички, не схоластички, него емпириски, експериментално, животно. Све што је њихово, дише и одише том истином. Они њоме постоје и на њој све строје. Нека слатка христочежњива сила излива се из њих и разлива на сва срца око њих. Ако сагледате суштину њихове душе, њиховог срца, њиховог ума, њихових дела, наћи ћете да је пресветли Лик Богочовека Христа њихова главна стваралачка сила. Ништа није тако очигледно као њихова христоликост. То баш и потстиче човека на питање: како су они дошли до те христоликости? Како су формирали себе ликом Христовим и постали Христолики?

Да би одговор на ово питање био објективан, и да се не бисмо огрешили о Достојевског, неизоставно је потребно да се Достојевски христолики хероји подвргну психолошкој анализи, да се пронађу њихове животворне силе и закони који владају њиховим бићем. Притом треба имати на уму, да су ове личности бескрајно сложене, те не подилазе ни под какву рационалистичку анализу. У њима се на неразмрсив начин испреплетало земаљско са небеским, природно са натприродним и човечје са Божјим. Душа им је сва изаткана од еванђелских врлина: вере и молитве, смерности и кротости, љубави и наде, доброте и милосрђа, братољубља и богољубља.

Свака од ових врлина, пре но што постане саставни део човекова бића, изазива у души врло сложен психички процес и подвиг. У томе подвигу учествује сав човек. Великим напором и истрајним трудом, он постепено претвара еванђелске врлине у саставне делове свога бића, док најзад не постану душа његове душе и срце његовог срца. Сва се личност таквога човека налази у непрекидном христочежњивом подвигу и полету, неуморно се усавршава по лику Христовом, постепено постајући христолика.

Посреди је читава наука, заснована на многовековном искуству најбољих следбеника Христових: православних подвижника и светитеља. Они су својим трудом створили и савршено обрадили нарочиту опитну науку, науку о моралном препорођају и духовном усавршавању човека. Центар је те науке чудесни лик Богочовека Христа: Њему се иде кроз све христочежњиве подвиге, Њему гравитирају све човекове мисли и сва осећања, Њему стреми човек свим својим бићем, док се најзад не сједини с Њим, и тако постигне свој прави циљ и вечни смисао.

У овој науци Достојевски је нашао оно што није могао наћи на путевима европског хуманизма и човекобоштва. Нашао је сигурна средства за правилно развијање човечје личности од њених зачетака до потпуног савршенства. Другим речима, нашао је решење „проклетом“ проблему човечије личности, а тиме и решење осталим главним проблемима људскога духа. Он изјављује: „Све тајне, како довести себе до савршенства и братства, дате су православљем и његовом дисциплином:

самоусавршавањем“.

Самоусавршавање Христом и по Христу јесте једини пут не само за правилно и беспрекорно решење проблема личности него и проблема заједнице, друштва, народа, братства. Достојевски тврди: самоусавршавање у Христовом духу јесте основ свему; лично усавршавање је не само **почетак** свега, него и наставак свега, и исход. То је пут Христа Богочовека и православља, пут старе хришћанске Цркве. Само тај пут не завршава прашумским беспућем. Идући њиме и човек и човечанство иду путем богочовечанске бесмртности и вечности. Зато се Достојевски држи тога богочовечанског пута. По њему: све моралне идеје и идеали, све социјалне идеје и идеали оснивају се на идеји личног апсолутног самоусавршавања. А та идеја моралног самоусавршавања исходила је увек, и исходи, из мистичких идеја, из убеђења да је човек вечан, да није просто земаљска животиња, него да је везан са другим световима и са вечношћу.

Усавршавајући себе силом Христовом, људи су преображавали себе из рђавих у добре, из добрих у боље, из бољих у најбоље. Све што је највеће, најбоље и најлепше у роду људском ишло је тим путем. Тај су пут прошли и најсавршенији људи: светитељи. Они су најочигледнији пример, како од грешника постају праведници и од несветих светитељи. Светитељи су прошли тај пут, да бисмо им и ми следовали. Стога Достојевски и вели: „Светитељи светле и осветљавају пут свима нама“. Они су „позитивни карактери неисказане лепоте и снаге“. Они су идеал за све; они су вођи који треба да нас воде као блудне синове“.

За Достојевског: светитељ је најпозитивнији и најбољи тип човека, најлепши и најсавршенији израз бића што се човек зове. Зато Достојевски још израна изучава психологију светитеља, истражује њене законе, понире у њене тајне. Он има изузетно поштовање, молитвено дивљење и нарочиту љубав према светом Тихону Задонском, руском светитељу из осамнаестог века. У њему он налази све што је потребно човеку широких видика и великих проблема. За њега је св. Тихон „позитиван руски тип који руска литература тражи“. Описати светог Тихона, увести га у руску литературу и учинити га њеним позитивним типом – постаје заветни идеал Достојевског. Смишљајући план за **Браћу Карамазове** Достојевски пише 1870 г. Мајкову: „Можда ћу успети да створим једног величанственог, правог светитеља... Разуме се, ја ни у ком случају нећу **створити**, него изнети, описати стварног Тихона, кога одавно носим у своме срцу. Штавише, сматраћу као велики успех ако будем дао макар тачан, веран нацрт“.

Да би што успешније остварио своју заветну мисао, Достојевски обилази руске манастире, посећује савремене подвижнике, духовне старце, међу њима и чувеног опћинског старца – духовника – Амвросија. И успева да на један беспримерно савршен начин да у лицу старца Зосиме правог, стварног светитеља, и на тај начин створи у руској литератури „позитиван руски тип“, тип човека неисказане красоте и чари. Старац Зосима много личи на светог Тихона Задонског и старца Амвросија Опћинског. То је природно, јер је старац Амвросије са другим опћинским старцем Макаријем послужио Достојевскоме као живи пример, живи оригинал за старца Зосиму.

Нема сумње, старац Зосима је позитиван тип Достојевскога. У њему он даје најсавршеније и најцелисходније решење проблема личности, решење богочовечанско и православно. За њега је старац Зосима „светитељ и човек виши од нас; он зна и има истину, он зна правду и ... чувар је правде Божије... Он је светитељ, у његовом је срцу тајна препорођаја свију нас, она моћ која ће напослетку васпоставити правду на земљи, и биће сви

свети, и волеће један другог, и неће бити више ни богатих, ни сиромашних, ни надмених, ни понижених, него ће бити сви као деца Божија, и настаће право царство Христово“.

Духовник, свети старац зна тајну човекова бића; ништа му људско није непознато: од најгнуснијег пада до најидеалнијег узлета. Зато и може водити сваког човека најсигурнијим путем моралног препорођаја и усавршавања. Излажући улогу светих, духовних старца у Православној Цркви, Достојевски одговара на питање, шта је то старац и вели: „Старац – то је човек који узима вашу душу и вашу вољу у своју душу и у своју вољу. Изабравши себи старца, ви се одричете своје воље и предајете је њему у потпуну послушност, са потпуним самоодрицањем. То искушење, ту страшну школу живота, онај, који се предаје, прима добровољно, у нади да ће после дугог искушења победити себе, овладати собом у толикој мери, да може, напослетку, послушношћу у току целог живота, постићи потпуну слободу, то јест слободу од самога себе, да избегне судбу оних који су цео век проживели а себе у себи нису нашли. Тај проналазак, то јест стараштво – није проналазак теоријски, него је изведен на Истоку из праксе данас већ хиљадугодишње. Обавезе према старцу нису то што обично „послушање“, искушеништво, које је одувек постојало и у нашим руским манастирима. У стараштву се признаје вечна исповест свих оних који се труде и врше подвиге код старца – и неразрушива свеза између онога који је свезао и свезаног... Стараштво је испитано и већ хиљадугодишње оруђе за морални препорођај човеков од ропства ка слободи и ка моралном усавршавању.

Омиљени херој Достојевскога, двадесетогодишњи Аљоша Карамазов, очаран христоликом личношћу старца Зосиме и понесен неком христочежњивом силом, оставља све, одлази старцу у манастир, и у њему благом, кротком и мудро налази идеалан излаз за своју младу душу, која се отимала из мрака светске злобе на светлост љубави. Он живи у самој ћелији старца Зосиме, и, предавши му потпуно своју душу, пролази подвиг апсолутног послушања. Старац Зосима васпитава Аљошу нежно и мудро. Испуњује му душу еванђелским врлинама, преображава срце христочежњивим осећањима и залива слатким Христовим тајнама. Кроза све зрачи препорођајна и преображајна, блага и тиха светлост чудесног лика Христовог. Том благом и свепродирном светлошћу старац Зосима обасјава свакога човека, открива у свакоме оно што је боголико и христочежњиво, бесмртно и вечно, и на томе заснива препорођај свачије личности. Ако се тражи непролазна суштина човечије личности, она је несумњиво у боголикој бесмртности душе. сјединити ту бесмртност са бесмртним Богом – смисао је и циљ човекова постојања на земљи. То се постиже христочежњивим подвизима, од којих је први – вера.

Са вером почиње прави живот човеков на земљи, живот бесмртне боголике душе. Вера изазива у целокупном бићу човековом потпун преображај и потпун промену свих вредности: све људско и смртно човек замењује Божјим и бесмртним; одбацује све што је дотле сматрао за смисао и циљ свога живота, а усваја Богочовека Христа као вечни смисао и циљ свога постојања у свима световима. Иако врло сложен, вера је ипак јасан и одређен христочежњив подвиг: она захвата целог човека, ставља га у покрет од смртог ка бесмртном, од пролазног ка вечном, и води еванђелским путем, са крајњим циљем: да га потпуно сједини са Богочовеком Христом. У свему томе доминира чудотворни лик Христов.

Такво је еванђелско схватање вере. Такво и Достојевсково. То он изражава и потврђује својом схемом вере. Он каже: „Схема вере: Православље садржи у себи лик Исуса Христа“. Ако ову скицу вере рашчланимо и проширимо, могли бисмо рећи: православно веровати значи: сматрати лик

Исуса Христа за вечни смисао и циљ свога бића, живети Њиме, мислити Њиме, осећати Њиме; све своје нормирати Њиме у свима световима и бити вечно Његов свом душом својом, свим срцем својим, свом снагом својом.

Само таква вера у Богочовека Христа је права вера, јер једино она може осмислити живот човеков у свима световима. Или таква вера у Богочовека или – треба спалити све, јер је без Њега све бесмислено, глупо и ужасно и на небу и на земљи и под земљом. До такве одлучне и мучне дилеме дошао је Достојевски, тражећи смисао и циљ човековом бићу у нашем земаљском свету.

Подвигом вере човек васкрсава себе из гроба егоизма. Христоцентризмом подвига вере он побеђује егоцентризам свога охолог разума, подивљале воље и огреховљеног срца. Људски разум, овакав какав је у својој емпиријској датости, ограничен, егоистичан, огреховљен, надмен, јесте нешто што треба савладати. Савладати и покорити Разуму безграничном, чистом, безгрешном, вечном и богочовечном. Једном речју: разуму Христовом. То је први захтев еванђелског, православног подвига вере.

По уверењу Достојевскога, није највиша ствар поседовање разума, сазнања, науке, него поседовање вере у Богочовека Христа и у загробни живот. Човеку је својствено неверје стога што ставља разум изнад свега. Али пошто је разум својствен само човечијем организму, то он не може и неће да разуме живот после смрти, и зато не верује да је тај живот виши. С друге стране, човеку је од саме природе својствено осећање сумње и проклетства, јер је људски разум тако удешен да не верује у себе непрекидно, нити задовољава себе сама, те је стога склон да своје постојање сматра за недовољно. Отуда долази тежња ка вери (Drang zum Glauben) у живот с оне стране гроба. Људи су, очигледно, прелазна бића, и њихово постојање на земљи, нема сумње, јесте процес или непрекидно битисање једне ларве која се претвара у лептира.

Човек је прелазно биће, али он постаје пролазно биће, ако подвигом вере не пробије чауру свога егоизма и не сједини се са непролазним и вечним Бићем. Другим речима, човек је као зрно, које само онда много рода роди, ако умре. Јер је Безгрешни рекао: „Заиста, заиста вам кажем: ако зрно пшенично павши у земљу не умре, једно остане; а ако умре, много рода роди“. – Тајна човекова бића је равна тајни пшеничног зрна: ако се човек увуче сав у чауру саможивог и себичног самољубља, и затвори се у њој, онда – остане један, остане сам и усамљен, због чега се сасуши и угине; ако пак зрно свога бића подвигом вере посеје у Христу, те оно умре у Њему, онда – оно живи, порасте и много рода роди. Јер је Безгрешни рекао и ово: „Који љуби душу своју, изгубиће је; а ко мрзи душу своју у овоме свету, сачуваће је за живот вечни“.

Тако свезнајући Богочовек објашњава тајну човечијег бића; тако је објашњава и Његов неустрашиви следбеник Достојевски. Јер његово главно дело „Браћа Карамазови“ и није друго него пророчки видовито објашњење горе наведених Христових речи из дванаесте главе Јовановог Еванђеља. Достојевски је то нарочито истакао, стављајући ове Спаситељеве речи као мото овог свог ремек-дела. Ако игде, у њима треба тражити Достојевсков кључ за објашњење тајне човечијег бића.

У подвигу вере умире сав човек ради Христа, да би у Њему оживео бесмртним и вечним животом. Човек умире да би оживео. Таква је антиномија вере. У подвигу вере умире и разум, али умире да би, препорођен и прерађен вером, нашао у Христу свој вечни смисао и своју бесмртну стваралачку силу. Први захтев вере је: човече, не веруј своме

ограниченом, огреховљеном, гордом разуму; мрзи разум свој, душу своју, јер док не омрзнеш себе, нећеш завољети Христа. И човек, мрзећи себе, душу своју, разум свој, у последњем очајању вапије свим бићем својим:

„Credo, quia absurdum est. Ништа, ништа своје нећу, нећу чак ни разум. Ти једини, само Ти! Dic animae meae: salus tua Ego sum! Уосталом, не моја него Твоја воља нека буде. Тројице јединице, помилуј ме! ... Верујем упркос јечању разума; верујем, јер у самом непријатељству разума према мојој вери ја видим залог нечег новог, нечег нечувеног и највишег. Ја се нећу спустити у дубодолине разума, ма ме он плашио најстрашнијим бауцима. Ја сам већ видео да, остајући са разумом, пропадам у ероч, сада хоћу да будем без-разуман.

Пошто сам се подигао на нову висину и осигурао да не склизнем у рационалистички плићак, ја говорим себи: сада верујем и надам се да ћу схватити оно у што верујем. Сада нећу да бесконачно и вечно претварах у коначно и временско... Сада видим да је моја вера извор вишег разумевања и да у њој разум добија своју дубину. И, одмарајући се од поднесених напора, спокојно понављам са Анселмом Кентербериским: Credo ut intelligam... Сада знам зато што верујем.

После тога прелазим на трећи степен. Ја разумем веру своју. Видим да је она клањање „Богу познатоме“, и да ја не само верујем него и знам. Границе знања и вере се стапају. Преграде разума се губе и ишчежавају; сав се разум претвара у нешто ново. И ја, радостан, кличем: Intelligo ut credam! Хвала Богу за све! „Сада видимо као кроз мутно стакло, нејасно, а онда ћемо лицем к лицу; сад знам нешто, а онда ћу познати као што сам самог себе познао“.

Подвигом вере човек предаје Богочовеку Христу сву своју личност. Пред Њим, свесветим и кротким, он смирава свој горди ум, дивљу вољу и бурно срце. Жеравично осећа да је његов дух бескрајно сиромашан према свебогатом Духу Христовом. Радосно ослобађа себе од робовања стварима и потчињава себе еванђелским идеалима. Трудољубиво и истрајно он христоликом смиреношћу потискује из себе богоборачку гордост и човекобошко безумље, док их најзад сасвим не потисне. У таквом подвигу смирене вере Достојевски види руско решење „проклетог проблема“ личности, зато у своме знаменитом **Говору о Пушкину** апостолски ватрено позива руску интелигенцију на овај подвиг: „Смири се, горди човече, и скрхај пре свега свој понос. Смири се, беспослени човече, и пре свега потруди на рођеној груди... Истина није ван тебе, него у теби; нађи себе у себи, потчини себе себи, овладај собом, и угледаћеш истину. Истина се не налази у стварима, није ван тебе, и није негде далеко преко мора, него је пре свега у твом сопственом раду над собом. Победиш ли себе, смириш ли себе, постаћеш слободан како никад ниси ни сањао, почећеш велико дело, ослободићеш и друге, видећеш срећу, јер ће ти се живот испунити; схватићеш најзад народ свој и његову велику истину“.

Подвиг вере има две стране: одречну и потврдну. Одречна се састоји у одрицању од себе, од душе своје, и у распињању себе на крсту Христовом; потврдна се састоји у проналажењу себе у Христу, и у васкрсењу своје богилике душе Христом. Јер је Свеистинити рекао: Ко хоће за мном да иде, нека се одрече себе и узме крст свој и иде за мном. Јер ко хоће да сачува душу своју, изгубиће је; а ко изгуби душу своју мене ради, наћи ће је.

Човек се одриче себе, када се одрекне свога гордог разума, своје грехочежњиве воље, своје огреховљене душе, свога самовољног ја. А узима крст свој, када распе своју вољу, своју душу, свој разум, своје ја. Само

такав човек може ићи за Христом, који својом божанском силом ослобађа свега греховног и смртног и душу човекову, и срце, и вољу, а испуњује их бесмртним и вечним. Погубљујући ради Христа и Христом све што је греховно, зло и смртно у души његовој, и вољи, и срцу, човек налази у Христу и душу своју, и вољу, и срце, само очишћене, обновљене и обесмрћене.

Живот христочежњивих хероја Достојевских је живот непрекидног самоодрицања и самораспињања и одлучног идења за Христом. Чим се Аљоша, размисливши се озбиљно, уверио да Бог и бесмртност постоје, одмах је рекао себи: „Хоћу да живим за бесмртност, а на половњачки компромис не пристајем“. Њему је изгледало чудновато и немогућно да живи као пре. Речено је: „Раздај све па пођи за Мном, ако хоћеш да будеш савршен“. Стога је Аљоша и рекао себи: „Не могу ја, место „свега“, дати две рубље, а место „иди за Мном“, одлазити само у цркву на службу“.

Старац Зосима је чаробно оваплоћење православног бескомпромисног и безрезервног идења за Христом и живљења ради Христа. И ноћи његове и дани његови испуњени су христочежњивим подвизима и човекољубивим напорима. Очаран прекрасним ликом Христовим и вођен Њиме кроз таму овога света, он као сунце светло и тихо проходи тајну свога живота, загревајући промрзле душе и одушевљавајући их за нови живот по Христовом Еванђељу.

Своју бескрајну веру у Богочовека и дирљиву љубав према Њему, кнез Мишкин је довео до еванђелске екстазе, до потпуног самозаборава, до „идиотства“. Он је толико одан Христу, толико живи Њиме, мисли Њиме, осећа Њиме, жели Њиме, да својој околини изгледа занесењак и идиот. И заиста он је идиот, али идиот у узвишеном, апостолском смислу, јер Христа воли више свега, уздиже изнад свега, па макар сав свет био против њега и сматрао га за ненормалног човека, за идиота. Он може мирне душе рећи са апостолом Павлом: „Ми смо будале Христа ради“.

Макару је душа изаткана од најфинијих еванђелских осећања. Његова кротост је неизмерна, његова благост бескрајна, његова жалостивост дирљива, његово човекољубље свемилостиво. Он иде по свету нежно и тихо као да је изграђен од материје од које и сан. А то само стога да не би неком нехотичном грубошћу ранио измучена срца људска или рањена озледио. Он нежношћу Најнежнијег лечи и вида болне и тужне душе и кротошћу Најкроткијег покрива туђе грехе.

За христочежњиве хероје Достојевскога веровати у Христа значи: љубити Христа свом душом својом и живети Њиме свим бићем својим. Јер Христос тражи целог човека, а не делић његове душе или парче његова бића. Вера на парче, вера условна – није вера. Ако се царство човечије личности раздели – пропада. За Христа и Православље не постоји „златна средина“. „Златна средина је, вели Достојевски, нешто кукавичко и безлично, и у исто време нешто надмено и чак изазивачко“. Човек истински верује у Христа, ако свом душом својом, свим срцем својим, свом вољом својом, свим бићем својим иде за Њим, па макар се његов разум немилосрдно бунио и бурно протествовао.

Само таква вера спасава човека од душегубне сумње и самоубиственог очајања. „А такозвана „разумна“, „рационална“ вера, вера „са доказима разума“, вера по Толстојевој формули: „Ја хоћу да тако разумем, да ми све оно што је необјашњиво изгледа као неопходност разума“, – таква вера је стврднут, opak, чврст и камени израштај у срцу, који не допушта срцу да приступи Богу; таква вера је бунт против Бога, чудовишни пород људског егоизма који жели да и Бога потчини себи. Има много врста

безбожништва, али је најгора међу њима такозвана „разумна“, „рационална“ вера. Најгора, јер осим тога што не признаје предмет вере („ствари невидљиве“), она је и дволучна: признаје Бога, да би одбацила саму суштину његову: „невидљивост“, то јест „надразумност“. Шта је „разумна вера“? „Разумна вера“ је гадост и смрад пред Богом. Нећеш поверовати док се не одречеш себе, свога закона. А „разумна вера“ управо и не жели да се одрекне егоизма, па још и тврди да зна Истину. Али, не одрекавши се себе, она може имати у себи само себе. Истина се познаје помоћу себе, не другачије. Да бисмо познали Истину треба да је имамо, а за то је неопходно да престанемо бити оно што смо и да се причестимо самом истином. „Разумна вера“ је начело ђаволске гордости, жеља да не примимо Бога у себе, него да издајемо себе за Бога, – самозваност и самовоља“.

Православним подвигом вере Достојевски је преобразио егоцентрични разум, савладао убитачну скепсу, победио самоубиствено очајање својих антихероја, и смирио своју бурну душу пред благим и кротким ликом Богочовека Христа. Разум је нешто што треба смирити и преобразити вером. Достојевски је то учинио одлучно и смело. И први знак тога је – смиреност пред страшном тајном Божјом и пред не мање страшном тајном овога света.

Вера и смиреност су близанци: заједно се зачињу, заједно расту, заједно живе, а ако умру – заједно умру. Подвигом вере човек преноси центар свога бића из временског у вечно, из смртног у бесмртно, из природног у натприродно, из људског у Божије. Ту све одише нечим бескрајним и вечним. На догледу тајанствене бескрајности и загонетне вечности човек се испуњује смиреношћу и страхом. И болно осећа да га ни његов ум, ни његова воља, ни његово срце не могу водити кроз неиспитана просторства нових реалности. Али по некој пријатној неопходности вера и смиреност се извијају у молитву која преузима вођство у новом животу. И човек се с тихом радошћу поверава молитви да га она води кроз тајанства бесмртних реалности.

Молитва царује и влада. Вођен молитвом, сићушни дух човеков наслеђује реалност вечне Истине. Он верује моливом и моли се вером. Молитва постаје за њега око којим он загледа у дубине вечности и у прадубине свога бића. Кроз страшно замршене тајне вечних и бескрајних стварности молива води и ум човеков, и срце, и вољу. И човек свом душом осећа да је молитва највидовитије око његовог бића, око којим може видети и познати што дотле ни слутио није. У православљу молитва је вођ, учитељ и васпитач. Својим православним срцем Достојевски је то осетио и сазнао. „Младићу, не заборављај молитву, саветује старац Зосима. Сваки пут у молитви твојој, ако је искрена, сине ново осећање, а у њему нова мисао, коју раније ниси знао, и која ће те изнова охрабрити, и разумећеш да је молитва васпитање“.

Достојевски је успео да да најкраћу и најсажетију дефиницију еванђелске, православне педагогике. Она гласи: молитва је васпитање. Ако има свемоћног средства којим човек може прерадити и преобразити себе из рђавог у доброг, из доброг у бољег, и из бољег у најбољег, онда је то молитва. Главни метод и главна сила еванђелског, православног васпитања јесте молитва. Њоме компонује своја расположења свака христочежњива личност. Ако је искрена, свесрдна и мудра, кроз њу се увек спушта у душу човекову понешто од Највишега, Најбољег и Најлепшега.

Молитва ствара нова осећања; нова осећања се извијају у нове мисли; а све се то слива у нова расположења, богољубива и човекољубива. Човек стално везује себе са Богом и људима на најбољи начин. молитвено

расположење постаје његовим сталним расположењем. Стална молитвеност непрестано ствара нова осећања и нове мисли, те је човек увек богат свежом љубављу према Богу и према људима. У самој ствари, молитвом се ствара еванђелска, православна философија живота. Ако би се хтелo, она би се с правом могла назвати молитвеном философијом.

Молитва је васпитање. А пошто је храм – „дом молитве“, онда је и дом васпитања. По убеђењу Достојевскога, истинско се васпитање и просвећење добија у храмовима. Божанска Истина хришћанства обавијена је божанским мистеријама. Њој се приступа само молитвом. Она се сазнаје, она се стиче, и њоме се живи опет само молитвом. Отуда се прави хришћански карактер може изградити, ако човек формира себе молитвом. Христолики хероји Достојевскога васпитавају се и изграђују молитвом. Молитва је атмосфера у којој се они стално крећу, живот у коме они стално живе. Они су молитвено расположени и према Богу и према људима. Сваког сусрећу са бескрајном молитвеном кротошћу и смиреностју. Они смиравају себе у црва, ниподаштавају до ништавила. Свети старац Зосима говори о себи: Ја сам гори од свих људи, од свих и од свакога на земљи. Господе, ја сам грђи од свију и свега.

То осећање и сазнање грешности постепено се развија и расте у човеку, док се не претвори у непрекидно осећање и сазнање своје личне свегрешности и свеодговорности. На тајанствен, али врло реалан начин, човек осећа да нечег његовог има у греху сваког грешника и да он учествује у свима гресима рода људског. Зато се и осећа лично одговоран за сваки грех и за свако зло у овом свету. То осећање и сазнање личне свегрешности и свеодговорности неопходно је свакоме човеку, не само подвижнику и монаху, за његово правилно оријентисање у овоме свету. „Оци, вели старац Зосима братији у манастиру, ми нисмо за то светији од световњака, што смо овамо дошли, и што смо се у овим зидовима затворили, него, напротив, сваки који је овамо дошао, тим самим што је дошао овамо, дознао је о себи да је он гори од свих световњака, и од свих и од свакога на земљи. И што монах дуже живи међу зидовима својим, тим осетљивије треба то да осећа. Јер, у противном случају није имао рашта долазити овамо. А када сазна да он не само да је гори од свих световњака, него да је и пред свима људима за све и за свакога крив, за све грехе људске, светске и личне, тек ће се тада постићи циљ наше монашке усамљености. Јер знајте, мили моји, да је сваки поједини од нас несумњиво крив за све и за свашта на земљи, не само услед опште светске кривице, него и лично сваки за све људе и за сваког човека на овој земљи.

Човек је тек онда потпун човек, када осети у себи тајанствену везу са свима људима свих времена и своју судбинску зависност од свију и свакога. Такав човек је врло осетљив за све што је људско: грехе свих људи преживљује као нешто своје и осећа се одговоран за све и сва. Зато и смирава себе смирењем које цело биће његово води еванђелским путем спасења. Спасења од човекобошког егоизма и сатанског солипсизма. „Једини је ту спас: узми и учини себе одговорним за сав грех људски. А то, брате, збиља и јесте тако: јер чим ти себе искрено начиниш одговорним за све и свакога, онога часа ћеш увидети да тако и јесте у самој ствари, и да ти и јеси одговоран за све и сва. А збацујући и товарићи своју рођену леност и своју немоћ на људе, свршићеш тим да ћеш се сатанском гордошћу опасати, и на Бога ћеш узроптати“.

У свему овоме потребан је лични опит, лично искуство, засновано на живом осећању и ведром сазнању. Тајну живота најбоље схвата и најрадије подноси човек који људе и свет прима кроз сазнање своје личне свегрешности и свеодговорности. Савршена је правда у оног судије који за све грехе људске осуђује највише себе. Најсавршенији је суд – не судити и

не осудити, него себе учинити одговорним за све грехе и злочине људске на овој земљи. Проклети проблем злочина и казне добија своје савршено решење у човековом смиренном осећању личне свегрешности и у неугасивом сазнању личне свеодговорности. У осећању и сазнању: да је сваки човек лично одговоран за све људске злочине и грехе.

„Нарочито имај на уму да не можеш никоме судија бити. Јер нико не може бити на земљи судија злочинцу, пре него што и он сам – судија – не позна да је и он исти онакав злочинац као и онај што стоји пред њим, и да је он можда више него ико други крив за злочинство тога што стоји пред њим. Кад постигне то, онда ће моћи постати и судија. Ма како да то изгледа безумно, истинито је. Јер кад бих ја био праведан, тада можда не би било ни злочинца што стоји преда мном. Ако будеш кадар примити на себе злочинство онога што стоји пред тобом, и којег твоје срце осуђује, прими одмах и пострадај ти за њега – њега пак без укора отпусти. И баш да те и сам закон постави за његовог судију, ти, колико ти само буде могућно, и тада поступи у том смислу; јер ће оптужени отићи и осудиће сам себе горе, но што би га твој суд осудио. Ако ли пак твој братски пољубац не дирне у срце, ако не изазове у њему добро осећање, и он оде од тебе смејући ти се, не дај се збунити ни тиме: значи, још му није рок дошао, али ће доћи у своје време; а ако не дође, свеједно: ако неће он, други ће место њега доћи до познања, и пострадаће, и осудиће и окривити себе сам, и правда ће бити задовољена. Веруј овоме, несумњиво веруј; јер баш у томе лежи све уздање и сва вера светитеља“.

Бездана тајна живота гнезди се у духу људском и премаша све човечије способности сазнања. Ниједна мисао људска није у стању да сагледа све до краја, нити осећање људско да осети све до дна. Достојевски пише у своме **Дневнику**: „Јасно је и разумљиво до очигледности да се зло скрива у човеку дубље него што претпостављају социјалисти који хоће да лече; да се зло ни у каквој друштвеној формацији не може избећи; да ће људска душа остати увек иста; да неморалност и грех проистичу из ње; и да су, најзад, закони људскога духа још толико непознати, толико још наука за њих не зна, толико су неодређени и толико тајанствени, да нема, нити засад може бити лекара, па ни судија **крајњих**. Него постоји Онај један, који каже: „Моја је освета, ја ћу одмаздити“. Само томе Једном позната је **сва** тајна овога света и крајња судбина човекова. И тако се човек не сме хватати да решава шта било са поносом у своју непогрешивост – још није дошло време нити час. Човек који суди другим људима треба зато да зна да он није судија крајњи, него да је и он грешник, да су теразије и мера света у његовим рукама апсурд, **ако** се и он сам, држећи у рукама ту меру и теразије, не приклања пред законом још неодгонетнуте тајне, и не прибегава једином излазу – милосрђа и љубави“.

Ово христовско схватање тајне човекова бића и завршног суда о њој имају христолики хероји Достојевскога. Њих потпуно прожима осећање и сазнање личне свегрешности и свеодговорности за све и сва. Они не суде, него љубе. Ако суде, суде љубављу и милосрђем. Молитвеном смиреностију они покривају грехе грешнима и злочине злочинцима. Они искрено сматрају себе одговорнима за грехе својих ближњих.

Старац Зосима с бескрајном љубављу сусреће сваког грешника; благо улази у његову душу, чини је својом, њене грехе осећа као своје, и нарочито приања срцем ономе ко је грешнији. Дивни Аљоша је оличена благост и смиреност. Сва његова личност сведочи и показује да он не жели да буде судија људима и на нипошто неће да осуди никога. То чак и сладострасни Фјодор Карамазов осећа, због чега и говори Аљоши с усхићењем: „Гле, ја осећам да си ти једини човек на земљи који ме није осудио, малишане мој мили, ја осећам то, и не могу не осећати то“.

Нежни и тужни кнез Мишкин врло снажно осећа бескрајну сложеност човекова бића и живота уопште. Он до самозаборава пати због грехова својих пријатеља и познаника, али их не осуђује. Он има разумевања за све; са свима се опходи смирено; све сматра да су бољи и виши од њега; врло дубоко и широко гледа живот и види његову чудесну тајанственост. И баш стога осећа да је и он сам некако крив за све грехе и патње људске. Тако се једном приликом и изражава: „Највероватније је да сам за све само ја крив! Ја још не знам због чега сам крив, али – крив сам... – Због такве еванђелске смирености и таквог осећања личне свеодговорности, људи ужих схватања сматрају Мишкина за идиота, и називају га идиотом. Али је Достојевски целим својим романом генијално показао и доказао: да је идиот не Мишкин него они који га сматрају за идиота.

Христочежњиви Макар сав одише неком благом и сетном смерношћу. Својом милом појавом он смирава бурне душе својих ближњих. Ако гордост нагриза срце других људи, или им гнев пустоши душу, он им приступа са толико нежности, доброте и самилости, да гордост неосетно ишчезне из њих и гнев се изгуби. Разнежен молитвеним расположењем према свима и свакоме, он искрено и радосно свима опрашта све. Њему је сасвим туђа свака гордост и охолост, јер је еванђелску смиреност и самилост учинио природом своје природе и душом своје душе.

Ако човек истински и озбиљно тражи прави смисао животу људском на земљи, не може га наћи док не зачне и не развије у себи осећање и сазнање своје личне свегрешности и свеодговорности. Достојевски то показује на један беспримерно уметнички начин, дајући тачан опис развића тог безмерно компликованог психичког процеса и подвига. Примера има много, потресно убедљивих и реалних.

Млади брат старца Зосиме Маркел, отворени атеист и богохулник, доживљује унутрашњу кризу, проходи подвиг вере и сав се душевно измењује и преображује. Некада осион и горд, сада се с умилењем и радошћу смирава чак и пред слугама својим, којима говори: „Мили моји и драги, што ви мене служите? И заслужујем ли ја, да ме служите! . . Сви треба једни другима да служе“. „Мамо, радости моја, вели он својој мајци, није могућно да не буде и господара и слугу, али нека и ја будем слуга мојих слугу, какви су они мени. И још да ти кажем, мајко, да је сваки од нас пред свима крив за све, а ја највише од свију“. Некада охол према Богу и људима, сада плачући тражи опроштај и од птица: „Птичице Божије, птичице радосне, опростите ми и ви, јер сам и пред вама згрешио... Мајчице, радости моја, ја то од радости, а не од жалости плачем; ја сам хоћу да сам пред свима крив, само не могу да ти протумачим, јер не знам како да их волим. Нека сам грешан свима, али зато ће ми сви и опростити, и ето ти раја! Зар ја сад нисам у рају?“

Старац Зосима је до монаштва био официр и имао површан поглед на свет и живот. Али за време једног двобоја у њему се догађа душевни преврат, и он свим бићем доживљује истинитост Маркелових речи о човековој одговорности за све и сва у свету. Нека нова и неслућена, али врло јака и јасна осећања, захватају му душу, и он личним опитом долази до сазнања велике и необориве истине: „Ваистину је сваки човек свима и за све крив; само што људи не знају, а кад би дознали – одмах би настао рај! ... Господе, ја сам можда збиља кривљи од свију за све, и гори сам од свих људи на свету!“ Колико јуче он је истукао свог слугу Атанасија, а данас се са ужасом пита: „Збиља, чиме ја заслужујем да ме служи други човек, човек исти као и ја – слика и прилика Божија?“ И он трчи Атанасију, и у мундиру и еполетама пада пред ноге његове, челом удара у земљу, плаче и моли га говорећи му: „Атанасије, ја сам тебе јуче ударио дваред по лицу, опрости ми, опрости ми!“

Пун радости и одушевљења због покајничког преврата који се десио у његовој души, он весело одлази на двобој, на који је уочи тог дана позван, и вели своме секунданту: „Јеси ли икада видео победитеља? – Ево га, пред тобом је!“ На уговореном месту, Зосима стоји на дванаест корака пред својим противником, весео, ни оком да трепне, са љубављу гледа у њега, знајући шта ће учинити. Противник први пуца на њега и промашује. Зосима узвикује: „Хвала Богу! Нисте убили човека!“ Затим, уместо да сам пуца, он баца свој пиштољ у шуму, довикујући му: „Срећан ти пут!“ Потом се обраћа своме противнику речима: „Поштовани господине, опростите ми, глупом и младом човеку, што сам вас својом кривицом увредио, и навео вас да на мене пучате. Ја сам и десет пута гори од вас, а можда још и више“. Ове речи изазивају офицере-секунданте – и они бурно протестују: „Какав је то начин! срамотити пук! На баријери стојати и молити за опроштај!“ Зосима на то одговара: „Господо моја! Зар је збиља у данашње време чудо: наићи на човека који би се покајао због своје глупости, и јавно признао своју кривицу?“

После овог догађаја Зосима подноси оставку на официрску службу и спрема се за манастир. Ама како је могуће, – смеје му се сваки у очи, – да сам ја за све крив? Ето, зар ја могу, на пример, бити крив за вас? – А откуд ћете и ви да дознате, одговара им Зосима, кад је цео свет већ одавно на други пут изашао, и кад праву лаж за истину сматрамо, па и од других људи такву лаж захтевамо. Ето, ја сам једанпут у животу поступио искрено, и шта се десило? За све сам вас испао баш као некаква луда.

Тајанствени посетилац Зосимин спасао је себе очајања и самоубиства тиме што је узео на себе подвиг покајања и смирености. Он је четрнаест година носио у себи страшну тајну свога злочина: убио је једну жену, и стога живео као у паклу. Покајнички подвиг Зосимин га је охрабрио; он долази Зосими, и после дугих колебања и страшних мука исповеда му свој злочин. Зосима му даје савет како да се спасе својих паклених мука: „Идите, па саопштите људима. Све ће проћи, само ће истина остати“. И Зосима отвара Нови Завет и чита му тајанствене речи Спаситељеве: Заиста, заиста вам кажем: ако зрно пшенично павши у земљу не умре, једно остане; а ако умре, много рода роди (Јов. 12, 24).

И тајанствени посетилац доноси судбоносну одлуку: да казни себе јавном исповешћу. И он, на свој рођендан, за обедом, у присуству својих многобројних пријатеља и познаника, устаје и објављује свој злочин, описујући га у свима појединостима. И своју исповест завршава речима: „Као изрода избацујем себе из средине људи; Бог ме је посетио; хоћу да пострадам!“ – Сви су запањени, али нико не верује његовим речима да је убио жену. Штавише, сви се слажу са лекарима да је услед растројства нерава полудео. А он, после тако потресног унутрашњег преврата и духовног напора, пада у постељу, и пред смрт говори Зосими: „Бог се сажалио на да мном и зове ме к Себи. Знам да умирем, али радост осећам, и мир – после толико година, први пут. Одједаред сам осетио у души рај, тек што сам учинио оно што је било потребно. Сад већ смем да волим своју децу, и да их љубим. Не верују ми, и нико није поверовао – ни жена, ни судије моје; ни деца никад неће поверовати. Милост Божију видим у томе према деци мојој. Умрећу, а име ће моје бити за њих неокаљано. А сада предосећам Бога, срце ми се као у рају радује... дужност сам извршио... Господ мој победио је ђавола у срцу мом“.

Осећање искрене смирености и свеодговорности је главна одлика и других Достојевских хероја који се или налазе на путу личног самоусавршавања или узнемирено траже виши смисао овом животу у свету. То видимо код Миће и Грушењеке, Раскољникова и Соње, Вање и Њеточке, Разумихина и Степана Трофимовича, Шатова и Версилова. То осећање пројављује се у

мањој мери скоро и код свих осталих личности у делима Достојевскога. Али то је тако несумњиво стога, што је то осећање било саставни део душе Достојевскове. Оно је било разливено по целом бићу његовом, оно – необично живо и неодољиво реално осећање личне свегрешности и свеодговорности. То осећање Достојевски је, због неке унутрашње нагонске потребе, развио у јасно и одређено сазнање своје личне свегрешности и свеодговорности. И то објавио као **Сан смешнога човека**. Ту он описује људе у земљи у њиховом безгрешном стању, какви су били пре но што су пали у грех и познали зло. Њихова срећа је бескрајна и дирљива. Али ту срећну и безгрешну земљу развратио је – он, сам он, Достојевски! „Знам да сам само узрок греха био – ја, изјављује он. Као гадна трихина, као бацил куге, који заражава читаве државе, тако сам и ја заразио собом ту срећну и до мог доласка безгрешну земљу“. И све је утонуло у сладострашће, у свирепост, у раздор, у немир, у тугу, у патњу. Безмерно страдање и језиво очајање постали су удео свих људи на земљи и свих твари.

Само су најређи изабраници рода људског, међу којима несумњиво спада Достојевски, могли тако дубоко осетити трагику човекова бића и у себи самима сагледати узрок те трагике. То је врхунац свечовечности. Ту се човек на тајанствен начин осећа стварно крив за сва страдања рода људског и стварно одговоран за све и сва на земљи. То Достојевски исповеда посредно и непосредно: посредно кроз своје хероје, непосредно – кроз **Сан смешнога човека**. Кад говори о себи лично, он то своје осећање и сазнање свегрешности и свеодговорности, које је за њега сурова стварност и очигледна јава, објављује као сан смешнога човека. Он то чини, ваљда, стога што, на првом месту, има у виду руску интелигенцију, која је већим делом васпитана и образована на европски начин. А то значи: на гордости као на темељу и на убеђењу да је човек мерило свега видљивог и невидљивог, свега познатог и непознатог, свега временског и вечног. За такву интелигенцију смирено осећање и сазнање личне свегрешности и свеодговорности је не само сан, него сан који може сањати једино смешан човек.

Али за људе еванђелски, православно васпитане и образоване, чије су душе изаткане од христалике смирености и кротости, вере и љубави, молитвености и милостивости, Достојевсково осећање личне свегрешности и свеодговорности је не сан, него стварна јава и очигледна стварност. То људи православног васпитања знају из искуства, јер човек не може бити истински православан а да у души не носи живо осећање и јасно сазнање своје личне свегрешности и свеодговорности. Ту нам је сведок многовековно православно искуство и опит, чија је главна одлика васељенскост, свеопшност. До познања тог васељенског православног искуства долази се личним опитом, личним погружавањем у молитвено искуство Православља.

Ову многозначајну истину Достојевски је сазнао својим личним православним опитом: освојен и очаран чудесним ликом Безгрешнога, он није могао а да се не осећа свегрешним пред Једино Безгрешним, није могао а да своје осећање смирености пред Христом не развије у сазнање своје личне свеодговорности за све и сва. Смиреност је неопходна души људској као зеница ока и крв срцу. Без смирености нема души живота као ни вида оку без зенице. Изузетну важност смирености и личне свеодговорности Достојевски је подвижнички осећао и апостолски проповедао. Оно, другачије и није могао чинити овај сјајни философ православни.

За еванђелску, православно-молитвену философију, смиреност је „темељ хришћанства“, „знак хришћанства“, и који год нема тај знак – „није

хришћанин“. „Немогуће је спасти се без смирености“. Спасење се постиже вером и смиреношћу. Смиреност је непогрешиви путовођ кроз необично загонетна и замршена тајанства живота на земљи. „Пред неком мишљу станеш у недоумици, нарочито гледајући грех људски, па се запиташ: „Да ли треба побеђивати силом, или смерном љубављу?“ Свагда одлучуј овако: „победићу смерном љубављу“. Одлучиш ли се тако једаред за свагда, цео свет ћеш моћи покорити. Љубавна смерност је страшна сила, од свих најјача, нема јој равне на свету!“ Смерност је једина сила која може победити сваку врсту сатанизма: сатанизам ума, сатанизам срца, сатанизам воље. „Смерност је једина врлина коју ђаволи не могу подражавати“.

Без смерности се не може бити хришћанин. У ствари, хришћанство почиње од смерности. Еванђелска смерност је врло сложен комплекс осећања и мисли. Ту се скрива огромно богатство духовних вредности, иако се у Еванђељу смерност назива сиромаштвом духа. Јер шта је то сиромаштво духом; и шта то значи бити сиромашан духом? Сиромашан је духом човек који свим својим бићем осећа да је његов човечански дух крајње сиромашан према Духу Божјем, да је његов човечански живот пуко сиромаштво према богатству живота Божијег, да је све људско у поређењу са Божјим – бескрајно убоштво. Сиромашан је духом човек који потпуно уништи у себи гордост, који гордоумље замени смиреноумљем и сав свет прими кроз категорију смерности. Као што су гордост и гордоумље почетак сваког греха и зла, тако су смерност и смиреноумље почетак сваке врлине и добра.

Али, ни то није све. Кроз сиромаштво духом човек се причешћује непролазним блаженством. Док је у човеку ма и најмања гордост, његову душу, ако не пустоши, а оно сигурно посећује или очајање, или туга, или сета, или чамотиња. А кад из себе смерношћу потисне гордост, у његову се душу усели и кротост, и радост, и умилење, и сажалење, и љубав, и молитва, и сва еванђелска блаженства редом. Јер, сиромаштво духом је прво блаженство, и оно уводи у сва остала еванђелска блаженства. Оно има такву силу, да и царство небеско своди на земљи и чини га човеку блиским, својим, реалним. Јер је Свеистинити рекао: Блажени сиромашни духом, јер је њихово царство небеско. Њихово је царство небеско још овде на земљи; они са земље на чудесан начин владају небом. Зато Свеистинити и није рекао: њихово ће бити, него: њихово је.

Само бескрајна смерност порађа у души човековој осећање личне свегрешности и свеодговорности. А у томе има много небеске истине, много небеског царства. Све је ту повезано: једно друго изазива, једно другим расте. Зато Достојевски одлучно заступа мисао: да је сваки човек крив, не само за своје грехе, него за све и сва што бива на свету. Када људи ту мисао схвате, вели он, онда ће за њих настати царство небеско, и то не у машти, него у самој ствари. „Ако човек нема крајњу смерност, смерност у целом срцу свом, у целом уму свом, у целом духу свом, у целој души и телу свом, не може наследити царство Божје“.

Смерност је своје врсте свевидеће око душе, којим човек непогрешиво разликује праве од лажних вредности у себи и у свету око себе. Човек истинске смерности осећа и јасно сазнаје своју човечанску сићушност и ништавност. И то пројављује кроз непрекидну самоосуду, кроз истрајно неповерење у свој човечански разум, кроз оправдану мржњу према својој човечанској вољи, једном речју: кроз одлучно одрицање од свега свог, људског, егоистичног, саможивог.

Дух смерне свегрешности и свеодговорности прожима све што је уистини еванђелско, уистини православно. Осећање и сазнање личне свегрешности и свеодговорности побуђивало је многе људе на необичне подвиге

смерности и покајања. То осећање и то сазнање потстакли су највећег руског подвижника св. Серафима Саровског (+ 1833) на ретко тежак подвиг: он је хиљаду дана и хиљаду ноћи провео непрестано се молећи Богу молитвом еванђелског цариника: Боже, милостив буди мени грешноме! Ноћ је проводио у шуми клечећи на камену, а дане у својој ћелији, опет клечећи на камену.

То осећање свегрешности, те покајничка туга, то сурово самобичевање, та немилосрдна самоосуда, по мишљењу Достојевскога, прожимају душу руског народа, карактеришу руску историју, одликују све што је православно. То осећање зрачило је из целог бића великог опћинског старца Амвросија кога је Достојевски походио. То осећање влада целокупном еванђелском делатношћу знаменитог руског духовника оца Јована Кронштатског (+ 1907). Он учи: „Сматрај себе за највећег од свих грешника, од оних који ти изгледају грешници или су у самој ствари такви. Сматрај да си гори и нижи од свих“.

Као и сви истински православни философи, и Достојевски је својим христочежњивим срцем осетио и схватио: да се човек једино самоодречним подвигом вере спасава отровног муља релативизма и излази на светао и широк пут, који кроз христолику смерност и кротост, молитву и милостивост, води у бесмртност и живот вечни, где чаробни лик Богочовека Христа царује и влада.

ФИЛОСОФИЈА ЉУБАВИ И САЗНАЊА

Чим човек поведе своје мисли еванђелским путем, одмах осети да је недовршено биће. Све што је у њему, отима се ка нечем бескрајном и бесконачном. Подвигом вере, молитве, смерности он обескрајњује и обесконачује себе. Нигде границе његовом напредовању, нигде међе његовом самоусавршавању. Он стално преноси себе из временског у вечно, из смртног у бесмртно, из природног у натприродно, из коначног у бесконачно. Вера и није друго него самоодречни *salto mortale*, скок из смртног у бесмртно. Ту се човек храбро и одлучно одриче себе, свога егоистичног закона: ја=ја, и предаје себе божанским бескрајностима, где Вечни царује и влада.

Подвигом вере човек баца зрно своје личности у неиспитане дубине Вечног и Невидљивог. Подвигом молитве то се зрно рашчиња, умире и узраста у срце Невидљивог. Подвигом смерности човек долази до пламеног осећања и жеравичног сазнања да је зрно његовог бића без стварне вредности и да непролазну вредност добија само ако се сједини са Богочовеком Христом, који у нашем земаљском свету претставља једину апсолутну и бескрајну Вредност. Но овај сложени подвиг којим човек преноси себе у богочовечанске бескрајности и сједињује себе са Богом Логосом, није ништа друго до рашчлањена и примењена „прва и највећа заповест“ Богочовека: Љуби Господа Бога свог свим срцем својим, свом душом својом, свим умом својим и свом снагом својом.

Вером, молитвом и смерношћу човек предаје Богу и преноси у Бога све срце своје, сву душу своју, сав ум свој и сву снагу своју. Целокупном садржином свога богочежњивог бића човек обитава у Богу, молитвено се сједињује с Њим до чудесне присности. Вођен вером, васпитаван молитвом, оплемењиван смерношћу, он постепено стиче све већа и већа богочовечанска искуства, све светије и светије врлине, док најзад не стекне највећу и најсветију врлину: љубав.

„Љубав је већа од молитве“, већа и од свих осталих врлина. И то утолико већа, уколико је Бог већи од свих врлина, јер „Бог је љубав“. Бог не само

има љубав као своје својство, него Он **јесте** љубав по бићу свом. „Јер љубав није име него Божанска суштина“. Љубав није само „res Dei“, него „substantia Dei“, Његово „esse“. Као љубав, Бог је апсолутан. Он не би био апсолутна љубав, када би био само љубав према другоме, према релативноме, према пролазноме, према свету. У том случају Божја би љубав зависила од релативних бића, и не би била апсолутна него случајна. Бог је апсолутно биће, јер је Он – супстанцијални акт љубави, акт – супстанција. Љубав је суштина Божја, Његова властита природа, а не само Његов атрибут.

Пошто је тако, човек не може осетити и познати Апсолутну Љубав, ако лично и опитно не доживи „прву и највећу заповест“, ако супстанцијалним актом христочежњиве љубави све биће своје не пренесе у Богочовека Христа. Суштина Божја иште суштину човечју; Бог иште човека. Истина је разливена по свима бескрајностима Божанске суштине, зато се до познања Истине не може доћи путем рационалистичким, феноменалистичким, аријанским. Само један пут води у познање Вечне Истине: то је љубав. Стичући љубав, која је суштина Божја, човек се реално сједињује са Богом и на тај начин долази до стварног познања Вечне Истине.

Љубав испуњује човека Богом. По мери испуњења себе Богом, човек и познаје Бога. Испуњујући се Богом, човек се осветљује, освећује, обожује, и на тај начин оспособљује за истинско познање Бога. Усвајањем и доживљавањем „прве и највеће заповести“, човек постаје „учесник у Божјој природи“. Божанска сила љубави увлачи васцелог човека у процес обожења: обожује му се срце, душа, ум и воља; и све што је човеково живи Богом, осећа Богом, мисли Богом, хоће Богом. При томе тајну Божанства људима открива Дух Свети, јер шта је у Богу нико не зна осим Духа Божјега.

Човек као човек, у својој психофизичкој ограничености, није способан да истински и стварно позна Бога. Али, као што је писано: што око не виде и ухо не чу и у срце људско не дође, то уготови Бог онима који Га љубе, – и само онима који Га љубе, јер су љубављу постали учесници у његовој природи. Љубав уводи човека у дубине Божје и оспособљује га да у Богу може познати оно што небогољубиви људи не могу никада и ни на који начин дознати.

Богочовек је донео свету ову истину: љубав је пут и метод истинског богопознања. Кроз веру, молитву и смерност човек казује себе Богу; кроз љубав – Бог казује себе човеку. Кроз веру, молитву и смерност човек предаје себе Богу; кроз љубав – Бог предаје себе човеку. Кроз веру, молитву и смерност човек верује у Бога; кроз љубав – Бог верује у човека. Кроз веру, молитву и смерност човек прима Бога; кроз љубав – Бог прима човека. Љубав је Божји одговор на човекову веру, молитву и смерност. У односу према Богу: човек је вера, молитва и смерност; у односу према човеку: Бог је љубав, милост и жалостивост. Човек може бити творац вере, али никада љубави; Бог је једини творац љубави. Вера је подвиг, љубав је дар. Кроз веру, молитву и смерност човек усваја Бога за садржину, смисао и циљ свога бића; кроз љубав – Бог усваја човека за садржину свога живота: постаје човек, да би човека обожио; сједињује се са човеком у богочовечанско јединство.

Љубав је суштина Бога, суштина Тројичног Божанства, суштина хришћанства. Та љубав је „прва и највећа заповест“. А друга је заповест као и прва: равна њој и по вредности и по значају. Она гласи: „Љуби ближњег свог као себе самог“. „О овим двома заповестима виси сав закон и пророци“. О овим двома заповестима виси целокупно Еванђеље Господа Христа; о овим двома заповестима виси сав живот и учење христоликих

јунака Достојевских, виси сав живот и учење и самог Достојевског.

Једна суштина и једна сила проходи ове две заповести; по свему су једносушне. прва је заповест увек прва и увек највећа; друга је увек друга и увек зависна од прве. Љубав према човеку је само видљива пројава и верна објективација човекове љубави према Богу. Стекне ли љубав према Богу, човек истовремено стиче и љубав према човеку. Љубав према људима је онтолошки условљена човековом љубављу према Богу. Без богољубља нема правог човекољубља. Волети човека а не љубити Бога, у ствари је самољубље. Љубити Бога а не волети човека, у ствари је самообмана. То је основна богочовечанска истина, силно посведочена и доказана Христом.

Ову Христову истину потпуно усваја и страсно проповеда Достојевски. За њега: врлина је не могућна без Бога; најмање је могућна суштина свих врлина: љубав. Његово је убеђење: само жутокљуни моралисти могу тврдити да је љубав према људима могућна без љубави према Богу. Љубити истинском и непролазном љубављу могућно је само када човек живи Богом и у Богу. Истинска љубав сједињује душу са душом, срце са срцем и вољу са вољом. Она сједињује све што је савршено у једном човеку са свим што је савршено у другом човеку. Зато апостол и вели да је љубав „свеза савршенства“.

Христолика љубав везује, спаја, сједињује суштину љубећег са суштином љубљеног и готово их претвара у једносушно биће. „Љуби ближњег свог као себе самог“. – Као себе самог? А ако ја из хришћанске смерности мрзим себе самог, шта онда? Не би ли онда: љубити ближњег свог као себе самог, значило: мрзети ближњег свог као себе самог? – Нема сумње, то би значило то, када љубав према ближњем не би била суштаствена еманација и пројекција човекове љубави према Богу. Али „као себе самог“ значи: као твоје „себе“, као твоје „ја“, које се свим срцем, свом душом својом, свим умом својим и свом снагом својом осветило и обожило, обитавајући у Богу и испуњујући „прву и највећу заповест“. „Љуби ближњег свог као себе самог“, значи: љуби ближњег свог као што љубиш своје очишћено, освећено и обожено ја; љуби ближњег свог Богом и у Богу.

Такав је смисао двеју највећих заповести Богочовекових у нашем човечанском свету. Зато што имају такав смисао, о њима виси, и од њих зависи, вечност сваког човека уопште, као и свих људи скупа. Један је пут ка човеку: Бог. Јер је без Бога не могућно ни прићи човеку, ни љубити човека, ни познати човека. Само Богом и у Богу човек постаје и диван, и силан, и вечан. Само Бог даје силе човеку да може љубити ближњег свог непролазном и вечном љубављу. „Љубити невидљивог Бога значи: пасивно откривати пред Њим своје срце и чекати његово активно откривење, чекати да у срце сиђе енергија Божанске љубави. Узрок љубави према Богу јесте Бог: *causa diligendi Deum Deus est*. Напротив, љубити видљиву твар значи: давати примљеној Божанској енергији да се пројављује кроз примаоца, да се пројављује око њега и ван њега онако како она чини у самом Троличном Божанству; значи: давати јој да прелази на другог, на брата. За чисто људске напоре љубав према брату је апсолутно немогућна. Та је љубав дело силе Божје. Љубећи, ми љубимо Богом и у Богу. Само онај који је познао Троједног Бога може љубити истинском љубављу. Ако ја нисам познао Бога, ако се нисам присајединио његовом Бићу, онда ја не љубим. И обратно: ако ја љубим, значи: ја сам се присајединио Богу, знам Бога; ако пак не љубим, значи: нисам Му се присајединио и не знам Га“.

Без Бога и ван Бога љубав је не могућна. Исто тако, без љубави и ван љубави немогућно је познати Бога. „Љубав је од Бога, и сваки који љуби, од Бога је рођен и зна Бога. А који не љуби, не зна Бога, јер је Бог љубав“.

Да би могао љубити људе истинском љубављу, човек се мора свим срцем својим, свом душом својом, свим умом својим и свом снагом својом родити од Бога, од Љубави. Ко је од Љубави, не може не љубити. Сједини ли се са Богом, човек добија силе да се духовно сједињује са људима. Удаљеност од Бога у исто време је и удаљеност од људи. Што је човек ближи Богу, ближи је и људима. А најближи је људима онај који је најближи Богу. То је богочовечанска истина, посведочена многовековним православним искуством.

Замислите један круг, вели свети филозоф Ава Доротеј, у средини круга центар и радијуси који излазе из центра. Претпоставите сада да је тај круг – свет, центар круга Бог, а радијуси који иду од центра периферији и од периферије центру – живот људи, путеви живота људских. Уколико светитељи, желећи да се приближе Богу, улазе у унутрашњост круга, утолико постају ближи Богу и један другоме. И уколико се приближују Богу, утолико се приближују један другоме; и уколико се приближују један другоме, утолико се приближују Богу. Тако треба схватити и удаљавање. Када се удаљују од Бога и окрећу спољашњости, периферији круга, јасно је да, уколико се удаљују од Бога, утолико се удаљују и један од другог, утолико се удаљују од Бога. Таква је природа љубави: уколико смо ван и не љубимо Бога, утолико је сваки удаљен и од ближњег. Ако пак љубимо Бога, онда уколико се приближујемо Богу помоћу љубави према Њему, утолико се љубављу сједињујемо са ближњима; уколико се сједињујемо са ближњима, утолико се сједињујемо са Богом.

Достојевскова философија љубави је сва у овој богочовечанској истини о љубави. Његови христолики хероји љубе све људе, љубе сву твар, јер љубе Христа Бога; његови христорборски хероји не љубе људе, не љубе свет, јер не љубе Бога у Христу. Права љубав је подвиг, и то богочовечански подвиг, у коме стваралачки учествује, с једне стране, сам Богочовек Христос, а с друге, сам човек целокупним својим бићем. Да би могао љубити људе непролазном љубављу, човек мора најпре учинити Христа душом своје душе, срцем свога срца, умом свога ума, вољом своје воље, животом свога живота, љубављу своје љубави. Без Бога љубави немогућно је љубити божански. У крајњој линији, љубав чини Бога Богом и човека човеком. Христос је зато једини истинити Бог у свима световима што је љубав. „Сунце љубави гори у његовом срцу; зраци Светлости, Просвећености и Силе бију Му из очију, и, изливајући се на људе, потресају њихова срца љубављу која се на све одазива“.

У нашем земаљском свету може се посумњати у све, само у једно не: у љубав Христову. По свему и свачему Он је Бог Љубављу, јер је Бог Љубави. Љубав је суштина његове људске личности уопште. Достојевскова љубав према човеку и свету само је пројекција и одраз његове љубави према Господу Христу. Сваки Достојевсков подвиг љубави, и осећање, и мисао, и реч, одишу миомирном душом Христовом. Достојевски зна основну тајну чаробне личности Богочовекове. Тајна је та – Љубав. Целокупним својим бићем Богочовек најочигледније показује и најубедљивије доказује да је Љубав основна тајна и Бога и човека. Ако бисмо допустили себи парадоксну жељу да дефинишемо Бога и човека, онда би највероватнија дефиниција Бога могла гласити: љубав је дефиниција Бога, и стил Бога. А за човека могло би се рећи: Богочовек је дефиниција човека, и стил човека.

Бог је љубав, зато је божанска љубав свемоћна, бескрајна, бесмртна и вечита. А када је Бог – Љубав, онда у срцу човечијем нема места за очајање, за скепсу, за мржњу. Свим бићем својим човек је отворен за бескрајну радост, за божанску мудрост, за вечну самилост, за безмерну љубав. Бог је љубав, зато „ничега се не бој, и никада се не бој, и не тугуј,

учи старац Зосима. Главно је да се кајеш, и Бог ће ти опростити све. Нема таквог греха који Господ не би опростио човеку који се истински каје. Та човек никада не може ни учинити тако велики грех, који би исцрпао бесконачну љубав Божју. Може ли бити такав грех који би превазишао љубав Божју! Старај се само о покајању, о непрестаном покајању, а бојазан отерај сасвим. Веруј да те Бог љуби тако, како ти ни замислити не можеш; Он те љуби са твојим грехом и у твојем греху... Не бој се! Не огорчуј се на људе; не срд се због увреда. Покајнику опрости у срцу све увреде које ти је нанео; помири се са њим истински. Како се кајеш, онако и љубиш. А љубиш ли, већ си Божји... Љубављу се све искупљује, све спасава... Љубав је тако огромно благо, да њоме можеш купити сав свет и искупити не само своје него и туђе грехе“.

У природи својој љубав има неодољиву центрипеталну силу, богоцентричну силу, којом привлачи Богу, том вечном центру велике тајне живота, сва бића и све твари. Оно што биће чини бићем и твар тварју јесте стваралачка сила мисли Божјих које су у њима. Јер је свака твар – оваплоћена мисао Божја. То и чини твар богочежњивом, јер оно што је у њој од Бога, чезне за својим творцем. Љубав има чудесну способност да у сваком човеку и у свакој твари пронађе оно што је Божје, што је савршено. „Љубав је свеза савршенства“, свеза свега онога што је савршено у људима и тварима. А у њима је савршено оно што је боголико и богоздано, оно што је од Савршеног. Љубав везује, спаја, сједињује боголике душе, расејане Богом по људима, и Божје мисли, расејане по тварима.

Очигледна је истина: љубав је суштина Бога. Но исто тако, очигледна је и ова истина: љубав је неминовно и суштина човека. Јер Бог не би био Љубав, да љубав није учинио суштином човека. Бог је љубав, – то је прва и главна новина хришћанства; а друга је као и ова: човек је љубав. Без љубави – Бог није Бог; без љубави – човек није човек. Љубав чини и Бога Богом и човека човеком. Без љубави – Бог је ништа; у сваком случају ништа за измучене житеље наше несрећне планете. Без љубави и – човек је ништа. Личност је могућна једино љубављу и у љубави. Јер је љубав суштина, садржина и детерминанта личности. Без љубави је човеково ја ништа; а ако је ишта, онда је то ишта: хаотична маса бесмислених сензација и непотребних болова. „Ако језике човечије и анђелске говорим, а љубави немам, онда сам као звоно које звони или прапорац који звечи. И ако имам пророштво и знам све тајне и знања, и ако имам сву веру да и горе премештам, а љубави немам, ништа сам“. Нека сам свезнајући, нека знам све, нека разумем све, нека верујем све, ако љубави божанске немам – ништа сам, не претстављам никакву вредност ни у овом ни у оном свету.

Кроз подвиг богочовечанске љубави човек прелази из небића у биће, васкрсава из смрти у живот, устаје из гроба безличног ништа, из гроба небића и улази у вечни живот Свебића. Љубављу се човек ослобађа робовања категоријама небића и смрти, и своју личност уводи у живот благе и кротке Вечности, те једине категорије љубави. Љубављу се човек спасава језовитог метафизичког ништа, осуштињује, обесконачује, обесмрћује и етернизира себе, и тако улази у раскошно царство божанских реалности и вечних вредности. Без љубави – нема личности.

У подвигу вере човек сувише осећа своју сићушност и ништавност, и у њима своју безличност; а у подвигу христолике љубави он сувише осећа Бога и назире његово лице, јер је у нашем човечанском свету љубав једина сила која открива лице Божје. Ништа тако не показује и не доказује постојање личног Бога, ништа тако не оспособљује човека за лично општење са Богом, за општење „лицем к лицу“, ништа тако не сједињује човека са Богом као љубав.

Човек који љуби богочовечанском љубављу – никад не престаје, никад не умире, јер ту љубав никакав бол не може разочарати и никаква смрт умртвити. Сједињујући човека са једино Бесмртним, она га обесмртљује, уништава у њему све што је пролазно и смртно и уводи у оно што је божанско и савршено, што никад не умире, што личност његову чини бесмртном и вечном. Бог је из љубави и љубављу постао човек, да би човек из љубави и љубављу постао бог, али не Бог по природи већ по благодати. Стичућу богочовечанску љубав, човек са њом стиче богочовечанске врлине, мисли и осећања.

Бог љубављу мисли; човек који има богочовечанску љубав – љубављу мисли; Бог љубављу осећа, љубављу зна, љубављу зна, љубављу живи, тако и човек божанске љубави – љубављу осећа, љубављу зна, љубављу живи. Из свега истински Божјег и истински човечјег зрачи љубав. Љубављу мислити, осећати, живети, знати – то је еванђелски, богочовечански, православни метод живота. Главно Христово дело састоји се у томе што је Он своју богочовечанску љубав учинио не атрибутом него суштином човечије личности. До Њега, љубав је била тангента на кругу људског живота; од Њега, она постаје центар живота, личности и људске заједнице.

Богочовек је учинио љубав суштином и методом богопознања и човекопознања. Љубав је не само осећање, него и суштина духа, душе и воље. Она је главна стваралачка сила којом новозаветна личност компоњује себе. Тајна чаробне личности Христове је у љубави; у љубави је и тајна новозаветне гносеологије. Богочовечанска љубав је нови пут познања. Њен категорички императив гласи: љуби, да би познао. Истинско знање у свему зависи од љубави: оно се зачиње у љубави, расте љубављу, достиже савршенство помоћу љубави. Ја љубим, значи: ја знам. Знање је еманација љубави. Сва философија сазнања садржи се у философији љубави. Љуби ли човек христоликом љубављу, он је истински философ, јер зна тајну живота и света. Бог љубављу богује; исто тако и човек љубављу човекује. Нема ли љубави, човек нема оно што га чини човеком, оно чиме човекује и бесмртљује. Љубав је једина сила која човека преображава у истинског философа и даје му моћ да реши најтеже проблеме живота и света.

Свирепо мучен основним проблемима људског духа, Достојевски је својим личним опитом пронашао и доказао: да је љубав једино средство којим се коначно могу решити вековечни проблеми, „проклетци проблеми“: проблем постојања Бога и проблем бесмртности душе. Он изјављује: „Лична бесмртност и Бог су једна и иста – идентична идеја“. Дискурзивним и дијалектичким путем ова се идеја не може доказати. Пред њеном страшном тајном у грозницу падају, престају и скоро нестају сва људска знања, људска пророштва, сва људска преимућства. Но у световима, који су отворени за људско сазнање, постоји само једна сила која коначно и завршно решава проблем Бога и душе. Та сила јесте љубав. Али она решава тај проблем не путем логичких доказа, него путем непосредног личног искуства, унутрашњег убеђења, које се стиче опитом активне љубави, доживљавањем божанске љубави као суштине свога бића и својих односа према свету и људима.

Свети философ Достојевсков, старац Зосима учи: постојање Бога, бесмртности душе и будућег живота не могуће је доказати, али је могуће – убедити се.

– Како? Чиме?

– Опитом стварне, делатне љубави. Постарајте се да волите своје ближње стварно, делатно, поступцима и неуморно. Према томе како будете

напредовали, и све јаче успевали у љубави, ви ћете се убеђивати и о постојању Бога и о бесмртности душе ваше. Дођете ли пак у љубави према људима до потпуног самопрегоревања, тада ћете несумњиво поверовати и никаква сумња неће моћи ни заћи у вашу душу. То је испитано, то је тачно.

Човек располаже једном необичном способношћу: он осећа и сазнаје своје постојање. То осећање и сазнање је толико загонетно, тајанствено и чудесно, да га сам човек није могао ни измислити ни створити. Његово порекло је, нема сумње, надчовечно, небеско, божанско. Њега је човеку могао дати само Бог. А дао га је зато што је Љубав. И ми, љубећи људе стварном божанском љубављу, долазимо до убеђења да постојимо као бесмртна бића. А наша љубав, својом неодољивом богоцентричном силом, носи наше цело биће Богу, сједињује га са Њим и ствара у нама непоколебљиво убеђење да постоји Бог, бесмртност душе и будући живот. Опитом христолике љубави човек стиче истинско самопознање и реално богопознање. Када човек учини богочовечанску љубав суштином своје личности, онда он осећа Богом, мисли Богом, живи Богом, сазнаје Богом; онда он осећа да сваку његову мисао и свако његово осећање Бог претвара у бесмртну мисао и бесмртно осећање; онда он осећа и зна себе Богом, и јасно увиђа да се његово самоосећање тајанствено корени у богоосећању, и његова самосвест и богосвести.

Савршени пример и непобитни доказ тога су христолики хероји Достојевскога. Они љубављу живе; љубављу знају Бога, људе, свет и себе. Из сваког њиховог осећања и мисли, жеље и дела зрачи божанска љубав, и у душама других људи ствара убеђење о постојању Бога и бесмртности душе. За њих су љубав, Бог, бесмртност душе су нераздвојни и међусобно условљени, али не само као појмови него и као живо осећање и као жива и апсолутна стварност.

Кроз христолику љубав човек најсигурније и најбрже расте ка незаменљивом идеалу рода људског: Богочовеку Христу, расте непрекидно, док не достигне у човека савршена, у меру раста пуноће Христове. До потпуне реализације своје личности човек долази ако расте растом Божјим, а не само голим растом човечијим. Јер човек може постати потпун и савршен само ако све своје силе и моћи преобрази и усаврши Богочовеком. Кроз богочовечанске врлине човек расте ка највишој синтези личности: богочовечанској љубави. Јер је ова љубав – највиша синтеза личности, пошто последњим и завршним сједињењем сједињује човека са Богочовеком. Без те љубави човек је получовек, потчовек или нечовек. Штавише, без ње – човек је „без суштине, ништа је“. „Љубав и јесте „да“ које ја говори себи; а мржња је „не“ себи. Р. Хамерлинг. Непреводљиво али изразито изражава ту идеју формулом: љубав је *das lebhaftes Sich-selbst-bejahen des Seins* = живо себи самоме „да“ бића“.

На необјашњиво тајанствен начин свако је биће условљено љубављу: и биће Божје, и биће човечије, и свако биће уопште. У царству живих бића влада начело: љубити значи бити. Бог је Вечно Биће, јер је Апсолутна Љубав његова суштина. То откривење донео је свету Богочовек Христос, а пронели светом христочежњиви апостоли љубави. По том откривењу: љубити христоликом љубављу значи: још овде на земљи живети вечним животом, победити грех и смрт и бити бесмртан. Не љубити значи: бити мртав и остати у смрти. „Ми знамо да смо прешли из смрти у живот, јер љубимо браћу; ко не љуби, остаје у смрти“.

Христочежњива душа Достојевскога сва је прожета осећањем и убеђењем да: љубити значи бити. Судбина људске личности је скраја-накрај условљена љубављу. Достојевски изједначује „ја јесам“ са „ја љубим“. Ако

љубим – ја постојим, јер сам везан са Свебићем; ако не љубим – не постојим, јер сам везан са небићем. Али, и то није све. За словенског апостола љубави, рај је љубав, пакао је мржња. Ко љуби, већ је у рају за живота на земљи; ко не љуби, већ је у паклу, јер је пакао: не моћи љубити.

„Оци и учитељи, вели Достојевски кроз уста свог светог старца Зосиме, размишљај: шта је пакао? Судим овако: пакао, то је патња и страдање због тога што је бећ немогућно више волети, љубити. Једаред, у бесконачном битисању, које се не може измерити ни временом ни простором, дана је била неком духовном бићу, кад се појавило на земљи, способност да каже само себи: „Ја јесам и ја љубим“. Једаред, само једаред, дат му беше тренутак љубави делатне и живе, и уз то земаљски живот, а са њим бремена и рокови. Па шта се десило? То срећно биће одбаци тај неоцењиви дар, не оцени га, не заволе га, погледа га подругљиво и остаде без осећања! И кад је такав отишао са земље, видео је крило Авраамово, и беседио са Авраамом, као што нам је у причи о богаташу и о Лазару казано; и рај је посматрао, и ка Господу могао да иде; али се баш тиме и мучио што од Господа оде без љубави, и дође у додир са онима који су волели, а он њихову љубав није прихватио. Тада виде јасно, и сам себи рече: „Сад знање имам, али ма како жудио да волим, у љубави мојој не може бити никаквог подвига, нити каквог пожртвовања, јер је завршен живот земаљски; неће доћи Авраам да макар капљицом живе воде (то јест, поновним даром земаљског живота, пређашњег и делатног) расхлади пламен моје жудње за љубављу, којом сад горим, а презрео сам је и одбацивао на земљи; нема више живота, нити ће бити више времена! Премда бих сад готов био и живот свој дати за друге, сад је већ немогућно, јер је прошао онај живот који се могао у љубави принети на жртву, и сад је бездан међу животом и овим бићем“.

Неки божански смисао излива се у срце које љуби, и човек свим бићем осећа да божанска логосност држи светове у чудесном постојању. Завлада ли човеком, љубав постаје неослепљивим видом његове душе и непогрешивим учитељем узорног живота. „Главно је – воли друге као себе, вели Достојевски, то је главно и то је све, а друго ништа не треба, јер ћеш одмах пронаћи како да живиш“. Када би се људи решили да им љубав буде царица душа, на земљи би се за један дан, за један час могло све уредити на најбољи начин.

То је за Достојевског најочигледнија и најнесумњивија истина, истина која чак има и одређени лик свој. Љубав и Истина су два синонимна појма и две синонимне стварности. Вечна Љубав је у исто време и Вечна Истина. Ту Истину је Достојевски не само осетио и познао него и видео, зато верује у њу страсно и свесрдно. Он одлучно изјављује: „Ја сам својим очима видео Истину, видео сам сву њену славу... Видео сам Истину, видео је, и знам да људи могу бити дивни и срећни а да не изгубе способност да живе на земљи. Ја нећу и не могу да верујем да је зло нормално стање људи. А сви ми се смеју баш због те моје вере. Како могу да не верујем? Та ја сам видео Истину, нисам је ни пронашао умом, већ сам је видео, и њен **живи лик** испунио је моју душу заувек. Видео сам је у тако потпуној целости да не могу веровати да она не постоји код људи... Живи лик онога што сам видео биће увек са мном и увек ће ме поправљати и упућивати. О, ја сам бодар и свеж, идем и ићи ћу ма и хиљаду година... Ићи ћу и проповедаћу неуморно“. Шта? – Како од наше паклене планете начини рај. Средство је за то само једно: љубав. И то љубав христолика, богочовечанска.

Има много врста љубави. Све су оне релативне, пролазне, смртне. Само је једна међу њима апсолутна и вечна. То је – љубав богочовечанска. При томе, провера је само једна: Богочовек Христос. Разни европски хуманизми, алтруизми, солидаризми, нису друго до сушичави сурогати

љубави. Сви се они изводе и своде на човека, зато им је и замах слаб и дах кратак. У њима нема оне бесконачне и свемилостиве љубави која воли човека и у гресима његовим. Ту се човек са човеком духовно додирује а не сједињује. По схватању европског хуманистичког човека: волети, љубити значи: апстрактно и површно коснути се љубљеног; а по еванђелском, по православном схватању: волети, љубити значи: душом ући у душу љубљеног, сјединити се са њим суштински, оваплотити се у њега.

Видовити Достојевски је до дна сагледао трагичну пролазност и бесмисленост љубави европског типа, зато апостолски одлучно и пламено проповеда љубав еванђелску, љубав богочовечанску. Волети, љубити некога, вели Достојевски, то значи: примити његову душу у своју душу, оваплотити се у њега, у његову суштину, у његов лик, преобразити се у њега потпуно. Циљ је љубави да двоје постану једно, и то – једно суштином. Богочовечанска љубав је увек тиме нова што је бесмртна и вечна и што љубећег и љубљеног сједињује до једносушности. Зато је та љубав знак по коме се хришћани разликују од нехришћана. Универзално остварење те љубави јесте крајња жеља и последњи завет Христов.

Оно што живот људски на земљи чини драгим, вредносним, осмишљеним, драгоценим јесте христолика љубав. Живот је вредан живљења само ако је прожет и диригован том љубављу. Где те љубави има, тамо разочарења нема. Као вредност изнад свих вредности стоји љубав. Не само животу већ и постојању она даје и вредност и смисао. „Шта је драгоценије од љубави? Љубав је виша од постојања, љубав је круна постојања; па како једно биће може да се не погне пред њоме?“

Тешка трагика људског живота једино у христоликој љубави добија смисао и своје оправдање. Ова љубав својом божанском силом претвара трагику живота у милу сету, и спасава човека од скепсе и очајања. Ову љубав Достојевски потпуно изједначаује са спасењем. Љубав спасава од свих смрти у свима световима, јер је сама бесмртна и вечна. Достојевски вели да је Бог објавио човеку једну једину формулу спасења; она гласи: „Љуби ближњег свог као себе самог“.

Ако се човек ичим спасава, спасава се љубављу према ближњем. Јер „човек се не може спасти осим кроз ближњег“. Или, како би Достојевски рекао, човек се може спасти, ако се подвигом љубави оваплоти у свога ближњег, преобрази у лик његов. Али, таква љубав је немогућна без оваплоћеног Бога и његовог Богочовечанског Тела, јер истинско и право оваплоћење почиње и завршава се Њиме. Оваплоћење Божјег у сфери људског обавља се силом коју човеку даје оваплоћени Бог – Христос. Та сила јесте љубав. Уствари, љубав је једини узрок Христовог оваплоћења. И свако оваплоћење Божјег у свету човечанском јесте видљива пројекција невидљиве љубави, видљиво тело невидљиве суштине.

Христос је страшан својом величином, ужасан својом висином, али је бескрајно милостив, јер је из љубави постао човек, изједначио се са нама. Надумним делом своје божанске љубави „Он постаде од наше суштине“. Из љубави и љубављу „Он постаде човек, да бисмо се ми обожили“. Оваплоћењем Христовим „Бог постаде човек и човек Бог“. Неминовна последица оваплоћења Бога јесте обожење човека, јер су у личности Богочовека Христа Бог и човек сједињени тако присно, да је обожење човека постало природни израз тога.

Своју безграничну љубав према људима Христос доказује својим оваплоћењем. Све што је његово – оваплотљиво је, има неисцрпну способност за оваплоћивање. Постаје ли суштином човечије личности, христолика љубав оспособљује човека да се може најприсније сјединити са

предметом своје љубави, тј. да се може оваплотити у љубљеног. Христочежњиви хероји Достојевског учинили су ту љубав душом своје душе, срцем свога срца, вољом своје воље. Волети, љубити човека за њих значи: оваплотити се у њега, преобразити се у њега, постати оно што и он: осећати његовим осећањима, мислити његовим мислима, патити његовом патњом, туговати његовом тугом, радовати се његовом радошћу.

Христолика делатна љубав је посао и издржљивост, а за неке је она просто читава наука. „Љубав је учитељица, али је треба знати стећи, јер се она тешко стиче, скупо се купује, дугим радом и после дугог времена; јер волети треба не само случајно и на један тренутак, него насагда. Случајно може свако заволети, – тако може и злочинац заволети“. Ову делатну љубав човек стиче када помоћу христочежњивих подвига вере, молитве, поста, смерности и осталих врлина усели Христа у своје срце и Он му постане главни вођ кроз живот у свим световима.

Свети старац Зосима препоручује: „Никада се не плашите своје малодушности у достизавању љубави; чак се немојте много бојати ни својих рђавих поступака при том... Делатна љубав, кад се упореди са сањалачком љубављу – ствар је сурова и страхотна. Љубав сањалачка чезне за брзим подвигом, који се брзо задовољи; она чезне за тим да је сви посматрају. И збиља се иде дотле, да неко чак и живот жртвује, само да ствар не траје дуго, него да се што брже сврши, као на позорници, и да га сви гледају и хвале. А љубав делатна – то је посао и издржљивост... И унапред вам кажем, у тренутку кад са ужасом гледате да, крај свих ваших напора, не само да се нисте приближили циљу, него сте се чак од њега удаљили, – у том истом тренутку, то вам унапред велим, ви ћете наједаред достићи своју сврху, и угледаћете јасно над собом чудотворну силу Бога, који вас је све време волео и све вас време тајанствено руководио“.

За евклидовски ум људски, који није препорођен и преображен божанском силом подвига вере, молитве, смерности и осталих еванђелских врлина, ова христолика, делатна љубав према другима, претставља немогућно на земљи чудо. Иванов бунт је минираан овом мишљу. Он тиме и почиње своју исповест Аљоши:

– Морам ти учинити једно признање: никад нисам могао да разумем како човек може волети своје ближње. Баш ближње, по мом схватању, немогућно је волети; само удаљене човек може волети. Ја сам читао некад негде о „Јовану Милостивом“ (једном светитељу), како је он, кад му је дошао гладан и промрзли путник, па га молио да га огреје, – како је он тада легао са тим промрзнутим заједно у постељу, загрлио га и почео му дисати у уста која су била загнојена и из којих је излазио смрдљив задах од неке страшне болести. Убеђен сам да је он то учинио са унутрашњим мучењем, са лажним усиљавањем, због љубави коју му је дужност налагала, и због покајне казне коју је сам себи наметнуо. Да бисмо могли заволети човека, потребно је да се он сакрије, да нам није на очима; чим покаже своје лице – оде љубав!

– О том је не једанпут говорио и старац Зосима, – примети Аљоша; – и он је говорио да лице човеково, многима, у љубави још неискусним људима, често смета да воле. Али има и много љубави у човечанству, и баш сличне Христовој љубави, то ја знам, Иване...

– Ја засад то још не знам, нити могу да знам, нити могу да појмим; а са мнош безбројна множина људи... По мом схватању: Христова љубав према људима, то је на овој земљи своје немогућно чудо.

Иван тврди, да на овом свету не постоји ништа што би нагонило људе да воле себи сличне; и још тврди, да ни у ком случају не постоји такав

природни закон: да човек воли човечанство. „Љубити свога ближњег и не презирати га – то је немогућно. Човек је створен са физичком немогућношћу да љуби свога ближњег. Волети људе такве какви су – то је немогућно“.

Али што је немогућно за човека, могућно је за Богочовека и за људе препорођене и преображене Богочовеком. Што је немогућно за људски евклидовски ум, могућно је за ум освећен, просвећен и обогочовечен Христом Богом. Да би човек осетио и схватио да је хришћанска љубав могућна и остварљива на земљи, мора најпре помоћу христочежњивих подвига савладати егоцентризам и солипсизам свога евклидовског ума и христоцентризмом мисли стећи „ум Христов“, срце Христово. А то значи: мора Христом осећати, Христом мислити, Христом хтети, Христом живети. Ко то постигне, Христос му испуњује душу осећањем и убеђењем: да је свака људска личност бесмртна, и да је богочовечанска, бесмртна љубав не само могућна него и природна међу бесмртним људским бићима на земљи.

„Ја изјављујем, вели Достојевски, да се љубав према човечанству апсолутно не да ни замислити, ни схватити, и да је **сасвим немогућна без вере у бесмртност људске душе**. Они пак који, одузевши човеку веру у његову бесмртност, желе да ту веру замене „љубављу према човечанству“ као највишим циљем живота, ти, велим ја, дижу руку сами на себе; јер, уместо љубави према човечанству, засађују у срцу, које је изгубило веру, само зачетак мржње према човечанству. Не мари што ће мудраци гвоздених појмова да слегну раменима на такво моје тврђење. Та мисао је мудрија од њихове мудрости, и ја чврсто верујем да ће она некада човечанству постати аксиом. Ја чак тврдим, и слободан сам да то и искажем, да је љубав према човечанству **уопште, као идеја**, једна од најнесхватљивијих идеја за људски ум. Баш као идеја. Њу једино може оправдати осећање. А то осећање је једино могућно при истовременом уверењу у бесмртност људске душе“.

Бесмртност своје, и свачије душе човек нарочито снажно и јасно осећа када се духовно сједини са Једино Бесмртним – Богочовеком Христом. Јер је Он – Љубав, и у сваком људском бићу Љубављу открива боголику душу, која је бесмртна и којом се сваки човек корени у Богу. Све може бити смртно, само Љубав не, јер је Бог – Љубав, и „ја ћу вас и из гроба волети, ... јер љубав постоји и после смрти“.

Као бесмртна божанска сила љубав изгони из човека све што је пролазно и смртно. А то је грех и све што је од греха. Својом божанском силом љубав очишћује од сваког греха и прљавштине: и савест људску, и срце, и ум, и вољу. И тако очишћене, сједињује их у једну дивну, хармоничну и христолику целину. Ту нема места хаосу, дисхармонији, греху, јер „ништа тако није супротно љубави као грех“. Љубав искључује грех, јер је грех једина неприродност у природи човечијег бића. Љубав је кохезија личности; грех је разоритељ личности. Уколико се умножава љубав, утолико се смањује грех. Где је савршена љубав, ту греха нема. Савршена љубав изгони сваки грех, сваку смрт. У савршеној безгрешности је савршена лепота бића. Пошто је једино у Христу оличена апсолутна безгрешност, апсолутна светост, то је једино у Њему оличена и Апсолутна Лепота.

„Лепота је идеал, вели Достојевски. Но идеали су се код нас као и у цивилизованој Европи давно поколебали. У свету постоји само једна једина појава од апсолутне лепоте: Христос. Та бескрајно дивна појава, разуме се, бескрајно је чудо. Цело Еванђеље светог Јована је испуњено овом мишљу: Јован види чудо Оваплоћења, видљиву појаву Лепота“.

„Лепота ће спасити свет“, тврди омиљени херој Достојевскога, кнез Мишкин. И то Лепота чаробне личности Христове, која се открива и познаје љубављу. Христос је не само Апсолутна Лепота сам у себи и по себи, него у свом односу према свима стварима. Он је украситељ свих створења: од херувима до црва. У Њему свако биће налази своју боголику или богоздану лепоту, непомрачену и неунакажену грехом. У Њему и Њиме сваки човек стиче осећање и убеђење, да је Бог створио човека за бесмртност и вечност, и да буде обличје његовог Бића.

Помоћу христочежњивих подвига човек стиже христолику лепоту. Спасти се значи: не само испунити себе Добром, Истином и Љубављу Христовом, него и украсити себе његовом божанском Лепотом. То су у највећој мери постигли светитељи, стога су они, по речи Достојевскога, „позитивни карактери неисказане лепоте и снаге“. Они су имаоци и чувари Лепоте која ће спасити свет. „Они лик Христов чувају, диван и неискварен, у чистоти истине Божје, какав је од најдревнијих отаца, апостола и мученика, и када затреба, они ће га објавити поколебаној истини у свету“. Из свега њиховог тајанствено и мило зрачи неисказана лепота христоносне и христолике душе њихове.

Земаљском реалношћу свога богочовечанског савршенства Христос је постао, и заувек остао, незаменљиви идеал људске личности. Постати христолик – циљ је људске личности. Истински савршена људска личност израђује се помоћу христочежњивих подвига вере, љубави, молитве, смерности, самилости и осталих еванђелских врлина. Свака еванђелска врлина мала помало од лика Христовог у души људској, док најзад сва душа не постане христолика. Такве христолике личности Достојевски нам је дао на један неподражљиво реалистичан и жив начин у лицу Зосиме и Аљоше, Макара и Мишкина. Сви они зраче христоликом лепотом и еванђелским врлинама. У писму, у коме пише о Христу као о Апсолутној Лепоти и Идеалу, Достојевски вели да је основна идеја његовог романа **Идиот**, описати истински савршеног и племенитог човека. И у томе је он савршено успео, као нико пре њега и после њега. Сви његови христолики хероји најуспешније показују и доказују једну истину: Христос је Љубав; Љубав је Лепота; Лепота спасава свет од свих смрти, од свих грехова, од свих порока.

НАЈВИША СИНТЕЗА ЖИВОТА

Душа европског човека је разбијена, атомизирана; огледан у њој, овај свет личи на хаотичну ломљаву подивљалих стихија, које никако не могу да се слију у милозвучну симфонију љубави. Душа христоликог човека је интегрална, цела, јер је богочовечанским врлинама исцелила себе од трагичне разбијености и атомизираниости; огледан у њој, овај свет личи на рој христочежњивих монада, које стреме и хрле својој блаженој синтези: чудесном Господу Христу. До највише синтезе живота долази се кроз највишу синтезу личности. Јер се проблем живота решава истовремено са проблемом личности.

Као ретко ко, Достојевски зна бескрајну вредност људске личности, зато кроз све своје негативне и позитивне хероје неуморно тражи одгонетку те загонетке. У својим антихеројима опробао је све човекобошке путеве, али није успео да реши „проклети проблем“ личности. У својим позитивним херојима опробао је еванђелски пут и нашао: да је Богочовек Христос једино решење „проклетог проблема“ човечије личности. Пут који води у то решење јесте лично упражњавање еванђелских врлина, лично подвижништво.

Своје јововски искрено и соломоновски мученичко бдење над страшним

проблемом људске личности Достојевски је најпотпуније изложио и најотвореније изнео у Браћи Карамазовима, у шестој књизи која носи наслов: Руски монах. Старац Зосима је оличење Достојевских христочежњивих стремљења и еванђелских схватања. У њему се огледа красота и сила Достојевскове душе. У благом и мудрој подвижништву православном Достојевски је нашао мир бурном уму свом и метежној души својој. Зато га и апологира апостолски силно и исповеднички неустрашиво. Разуме се, он врло добро зна да пут богочовечанског подвижништва ниподаштавају и исмевају многи који проблем личности и живота решавају на разне хуманистичке и човекобошке начине. Али то нимало не збуњује нити плаши Достојевског. Јер он из свог властитог искуства, и из искуства светих и светлих подвижника, зна да се проблем личности може потпуно и завршно решити само путем еванђелског, богочовечанског, православног подвижништва.

Оци и учитељи, – обраћа се старац Зосима својој сабраћи, – шта је монах? У просвећеном свету ту реч данас неки изговарају са потсмехом, а неки је изговарају и као псовку, грдњу. И што даље, све горе. Истина, ох истина, и у монаштву има много готована, оних што телу утађају, сластољубаца и дрских протува. На те и указују образовани световњаци: „Ви сте, веле, ленштине и непотребни чланови друштва, живите од туђег рада, бестидни просјаци!“ А међутим, колико је много у монаштву смиренних и кротких, жељних самоће и пламене молитве у тишини. На те се мање указује, њих никако не спомињу; а колико би се задивили кад бих им казао: да ће од тих кротких и жедних усамљене молитве, можда још једаред доћи спасење земље руске. Јер су они ваистину спремљени у тишини „за дан и час, за месец и годину“. Лик Христов чувају засад у усамљености, диван и неискварен, у чистоти истине Божје, какав је од најдревнијих отаца, апостола и мученика, и кад затреба, они ће га објавити поколебаној истини у свету. Та мисао је велика. Од истока ће та звезда засијати.

Христочежњиви подвижници се непрестано преображавају духовно, труде се да лик душе своје формирају по лику Христовом, те стога даноноћно живе по Еванђељу Богочовековом. Световни људи иду супротним путем, путем који квари и унакажује боголику душу људску. „Погледајте на световњаке, па реците: зар се није у њих искварио лик Божји и правда његова? Они имају науку, а у науци је само оно што је подвргнуто чулима. А духовни свет, виша половина бића људског одбачена је са некаквим тријумфом, чак са мржњом“.

По мишљењу Достојевског, наука не зна за човека, не зна за границе људске личности, зато није у стању не само да реши проблем личности, него и да одреди шта је то личност. „Имај непрестано на уму, да је светска наука, ујединивши се у велику силу, претресла, нарочито у току последњег века, све оно небеско што нам је завештано у светим књигама; и после немилосрдне анализе међ научницима овога света, од све пређашње светиње не остаде савршено ништа. Али они су претресли део по део, а целину су превидели, и то са каквом слепоћом! Јер целина стоји пред њиховим рођеним очима чврста и непомична као и пре, и врата паклена не могу јој одолети. Зар није та целина живела деветнаест векова? Зар не живи и сада у кретањима појединачних душа и у кретањима народних маса? Чак и у кретањима душа тих што су све разрушили, у душама атеиста та целина живи чврста и непомична! Јер и они што се одрекоше хришћанства, и који устају против њега, у суштини својој су задржали Христов облик, па су такви и остали, јер до данас ни мудрост њихова, ни пламен срца њихова не беху кадри створити неки виши образац човеку и његовом достојанству, него што је образац, лик који је у давној давнини указао Христос.“

Проблем човекове слободe, који се не може решити никаквим напорима ума људског, налази своје решење у богочовечанским стремљењима човечије душе. Упражњавајући богочовечанске врлине вере, молитве, смерности, љубави, поста, милостивости, човек добија осећање и сазнање да је савршена слобода – ослободити се себе, свог егоизма, свога робовања стварима, и сувишним потребама и добровољно се потчињавати Богочовеку, његовој истини, правди, љубави, бесмртности, вечности и осталим савршенствима. „Прогласио свет слободу, у последње време; а шта видимо у тој слободи њиховој? Једино само ропство и самоубиство! Јер свет каже: „Пошто ти, човече, имаш потреба, треба да их задовољаваш, јер имаш иста права као и најзнатнији и најбогатији људи. Не бој се да задовољаваш своје потребе, него их још и умножавај!“ – то је, ето, данашње учење световњака. И у том они виде слободу... Схватајући слободу као умножавање и брзо засићавање потреба, људи сакате и кваре природу своју, јер стварају у себи много бесмислених и глупих жеља, навика, и којекаквих измишљотина... И онда није никакво чудо што су, место до слободe, дошли у ропство“.

Насупрот овоме схватању слободe стоји богочовечанско схватање, које проблем слободe решава не човеком него Богочовеком. И то решава на сасвим реалистичан и практичан начин: човек живи Богом, сарађује Богу и доживљује своју слободу као дар Божји, дар дат човеку да помоћу њега добровољно учествује у божанским савршенствима. Ту се слобода човекова осећа и доживљује као богочовечански подвиг. На томе се и заснива еванђелско, православно подвижништво. Сваки је хришћанин подвижник, а на првом месту монах. „Светски се људи, вели старац Зосима, исмевају са монашким послушањем, постом и молитвом, а међутим само се у њима налази пут ка правој, збиља истинској слободи: ја отсецам од себе потребе сувишне и излишне; самољубиву и горду вољу своју умирујем и шибам послушањем, и тиме, с помоћу Божјом, постижавам слободу духа, а с њоме и радост духовну“.

У данашњем свету, вели Достојевски, сматра се разузданост као слобода; док је права слобода – само у савлађивању себе и своје воље; тако да се на крају постижава морално стање из којег човек може увек, у сваком моменту, бити сам над собом господар. Док разузданост жеља води само ропству. Ето тако се разуме зашто скоро цео данашњи свет сматра као слободу новчану обезбеђеност, и законе који гарантују новчано обезбеђење. „Имам новаца – значи, могу радити што год хоћу; имам новаца – значи, нећу пропасти, нећу тражити помоћ од другог; а не тражити ни од кога помоћи, јесте највиша слобода“. Међутим, то уствари није слобода, већ опет ропство, ропство новцу. Напротив, највиша је слобода – не гомилати новац, не обезбеђивати себе новцима, већ „разделити свима оно што имаш, и поћи да служиш свима“. Ако је човек способан за то, ако је способан да савлада себе до таквог степена – зар тада није слободан? У томе је најјаче испољавање слободe.

Помоћу еванђелских подвига поста, молитве, послушности, монах ослобађа себе од тираније ствари и навика и уклања сваку препреку између себе и Христа. Зато благи и кротки Макариј апологизира „пустињу“. „С почетка, вели он, када се удаљиш у пустињу да тамо живиш, жао ти је себе, али доцније се све више радујеш, и после видиш Бога“.

У последњој години свога живота Достојевски пише: „Нису се светитељи повлачили у усамљеност због гађења према свету, него ради свог моралног усавршавања“. У пустињској усамљености човек молитвом сабира свој дух који је расејан и развејан по стварима овога света. И непрекидним христочежњивим подвизима очишћава и ум и срце и вољу од свега грешног и грехољубивог. На тај начин он постепено исцељује

своју личност од општечовечанске болести: раздјељености, легионизиранисти. Сједињујући се духовно са Христом, он потпуно остварује свој унутрашњи мир: у њему не ратује више воља са разумом, и разум са срцем, него сав живот тече у дивној хармонији богочовечанских врлина, које све силе човечијег бића воде из савршенства у савршенство. И када се човек потпуно сједини са Христом, када је његов „живот сакривен са Христом у Богу“, тек онда достиже потпуну слободу и пуноћу личности, тек онда завлада савршен мир између његовог срца и разума, и разума и воље, „мир који превазилази сваки ум“.

Старац Зосима вели: Монаху пребацују његову усамљеност: „Ти си се усамио да спасеш душу, у манастирским зидовима, а братско си служење човечанству заборавио“. Али погледајмо ко ће боље послужити братољубљу! Усамљеност није код нас, него баш код њих, али они то не виде. Из наших монашких редова су и у давнашња времена јавни народни радници излазили, па зашто их не би могло бити и данас? Исти они смерни и кротки испосници и ћутљивци опет ће устати и поћи на велика дела! Од народа је спасење Русији. А руски је манастир од искона био са народом. Ако је народ у усамљености, и ми смо усамљени.

Усамљивање христочежњивог монаха бива не из мржње према свету него из љубави према Христу, да би насамом и несметано био стално са Христом. А ко је са Христом, зар је сам? Није ли он са свима? Не доживљује ли он као своје: и болове болних, и туге тужних, и невоље невољних, и радости радосних? Кад је са Христом Богом, зар није са бесмртним и вечним животом? Зар му нису своја сва створења која је Христос створио? Зар не учествује на тајанствен начин у животу свих бића и свих твари? Јер бити са Христом Богочовеком значи: бити са Тросунчаним Божанством, којим све постоји, креће се и живи.

Када човек остави свет ради Христа, он га после поново прима из руку Христових, али га прима очишћен, освећен, улепшан Божанским Логосом. То свим бићем осећа благи и кротки Макариј, као гледајућу у визији такав свет, он тихо благовести: Христос каже: „Пођи и раздај своје богатство, и буди слуга свима“. И постаћеш богатији него пре, бескрајно много пута, јер нећеш бити срећан ни хлебом ни богатим оделом, ни гордошћу ни завишћу, него бескрајно повећаном љубављу. Стећи ћеш не мало богатство, не сто хиљада, не милион, него цео свет! Сад сакупљамо ненаситно и трошимо безумно; а тада неће бити ни убогих ни сиромашних, јер су сви моји, сви су рођаци, све сам стекао, све до једног купио! Данас није реткост да је и најбогатији и најзнатнији човек равнодушан према броју дана свога живота, и сам не зна какву забаву да измисли; а тада ће се дани твоји и часови умножити хиљаду пута, јер ниједан тренутак нећеш хтети да изгубиш, него ћеш га осетити у весељу срца свог. Тада ћеш стећи и мудрост не једино из књига, него ћеш бити са самим Богом лице у лице; и засијаће земља јаче од сунца, а неће бити ни туге, ни уздисања, него ће бити само један небески рај...

Такав је богочовечански, православни пут ка највишој синтези живота. Мимо њега су све саме урвине и провалије; по њима се ломи, крха и разбија и људска мисао и људско осећање. Уствари, за човекове биће постоје само два пута у овом свету. Један је богочовечански, други – човекобошки. На богочовечанском путу: човек се одриче себе и света око себе, усамљује се ради Христа и сједињује са Њим, да би га Он, кроз сједињење са собом, сјединио са свима људима и тварима. На путу човекобошком, хуманистичком, световном: човек се егоистички усамљује ради себе, живи сам, затворен је душом према људима, постепено гуши себе собом, док се потпуно не угуши у своје самољубљу и гордости. У првом случају, резултат је: мир и духовна радост; у другом: немир и

духовно самоубиство.

На световном путу догађају се језиве трагедије: ствари гутају људе, поробљују их и постају њихови господари. То је ропство најгоре врсте, али и идолопоклонство најодвратнијег типа. „Прогласио свет слободу, у последње време; а шта видимо у тој слободи њиховој? Једино само ропство и самоубиство! Јер свет каже: „Пошто ти, човече имаш потреба, треба да их задовољаваш, јер имаш иста права као и најзнатнији и најбогатији људи. Не бој се да задовољаваш своје потребе, него их још и умножавај!“ – то је, ето, данашње учење световњачко. И у том они виде слободу. А шта произилази из тог права на умножавање потреба? Код богатих, **усамљеност** и духовно самоубиство; а код сиромашних, завист и убиство, јер права су им дата, али средства да засите потребе, још им нису указана. Уверевају да се свет, што даље идемо, све већма сједињује и слаже у братску заједницу, тиме што се скраћују растојања, што се кроз ваздух саопштавају мисли. Авај, не верујте таквом сједињењу људском! Схватајући слободу као умножавање и брзо засићивање потреба, људи сакате и кваре природу своју, јер стварају у себи много бесмислених и глупих жеља, навика, и којекаквих измишљотина. Живе само ради међусобне зависти, ради угађања телу и охолости. Имати ручкове, шетње, екипаже, господске рангове и робове-служитеље, то се данас сматра за тако неопходну потребу, да се због тога жртвује и сам живот, чак и човекољубље, само да би се заситила та потреба; – људи убијају сами себе, ако је не могу заситити. Код оних, који нису богати, видимо то исто; а код сиромашних се незадовољавање потреба, и завист, засад заглушују пијанством. Али ускоро ће се, наместо вина, опијати крвљу – на то их воде. Питам ја вас: је ли слободан такав човек? Знао сам једнога „борца за идеју“, који ми је сам причао: кад су га у затвору лишили дувана, он је тим недостатком био толико утучен и измучен, да умало што није пошао да изда своју „идеју“, само да дође до дувана. И такав један још сме да прича: „Идем, вели, за човечанство да се борим“. Куд такав може поћи, и за шта је он способан? Једино можда за какав кратковремени поступак – али дуго неће моћи издржати. И онда није никакво чудо што су, место до слободе, дошли у ропство, а место службе братољубљу и човечанском сједињењу, пали су напротив, у **раздвојеност** и усамљеност. И стога се у свету све више и више губи смисао о служењу човечанству, о братству и целини људској. Ваистину, та се мисао дочекује са потсмехом, јер како ће да одустане од навика својих, куд ће да пође тај заробљеник, тај данашњи човек, кад се толико навикао задовољавати неизбројне потребе своје које је све сам понаизмишљао? Он је усамљен, и шта га се тиче целина. Дошли су људи дотле, да су ствари накупили више, а радости имају мање“.

У наше доба, тврди Достојевски, постепено се врши процес људског одвајања, људског усамљивања. Сваки вам данас тежи да издвоји и одели своју личност што већма; хоће да у себи самом искуси пуноћу живота; а међутим, из свих његових усиљавања излази, место пуноће живота, само потпуно самоубиство; јер, место да потпуно одреде свој живот, они падају у савршену усамљеност. Сви су се у наше време разделили на јединице, сваки се усамљује и повлачи у своју јазбину, сваки се од другог удаљује, крије се, и што има сакрива, и свршује се тиме да се он од људи отпади и људе од себе одбија. Повучен и усамљен купи богатство, и мисли: колико ли сам ја сад јак, и колико сам осигуран; а не зна, лудак, да што више купи, тим већма тоне у самоубиствену немоћ. Јер се навикао уздати се у себе самог, и као јединица се одделио од целине; навикао је своју душу да не верује у људску помоћ, у људе и у човечанство, и само дршће и стрепи да ће му пропасти новац и права која је стекао. Ум човечански уопште почиње да не схвата да се истинско обезбеђење лица састоји не у његовом личном усамљеном напрезању, него у људској општој заједници

и целини. Али ће неизоставно доћи крај и тој страшној усамљености, и разумеће сви наједаред како су се неприродно одвајали један од другог. Такав ће тада доћи дух времена и људи ће се чудити, што су тако дуго седели у тами, и светлост нису видели. Тада ће се појавити и знак Сина Човечијег на небу... Али дотле треба заставу чувати. И од времена на време човек мора, макар и појединачно, показати пример и изводити душу из усамљености на велико дело братољубивог општења; па макар и у својству јуродивца. Само да не умре велика мисао.

Уједињење људи је немогуће без уједињујуће силе. Та уједињујућа сила, коју ништа не може спречити, јесте осећање братства. Уједињење људи је немогуће без заједничког Оца. По речима кнеза Мишкина, сва се суштина хришћанства садржи у идеји: да је Бог – наш Отац, а људи су – његова рођена деца. „Само је у човечанском духовном достојанству једнакост. Кад има браће, биће и братства, а док не буде братства, никад неће моћи право поделити што имају“.

Духовно достојанство човека састоји се у боголикости његове душе, у светости и неприкосновености његове личности. Сваки човек има боголику душу, зато сваки и претставља божанску вредност. Пронаћи њу у човеку значи: пронаћи извор свих његових вредности и моћи. Али, у свакоме од људи пронаћи боголику душу може само онај који „пресветли лик Христов“ има за вођа кроз мрачне поноре људског бића. Ако икога, лик Христов води Достојевскога кроз понорне мистерије човечијег бића, зато он у свакоме човеку проналази боголику суштину душе, одваја је од греха, воли човека и у греху његовом, и мрзећи грех не мрзи грешника, него га воли и жали.

У томе лежи тајна многохваљеног реализма Достојевског. Вођен светлошћу Христовом, он не ходи по тами, него обасјава и открива у човеку оно што је бесмртно и вечно, то јест оно што је истински реално. А то је боголика душа, у свима њеним узлетима и падовима. Није никаква похвала рећи за Достојевског да је велики психолог, у европском смислу те речи. Ако је психолог, он је то у еванђелском, у православном значењу те речи. Као што су психолози – православни светитељи: Макарије Велики, Исак Сирин, Симеон Нови Богослов и други. Достојевски је реалист, и то православни реалист. А то значи: писац који човека осећа, сазнаје и види у свима његовим богочовечанским дубинама и висинама. О своме реализму Достојевски вели: „У потпуном реализму наћи у човеку човека. То је искључиво руска особина, и у том смислу сам ја, наравно, народски, јер мој правац произилази из дубине народног хришћанског духа. Називају ме психологом. То није тачно. Ја сам само реалист у вишем смислу, то јест, ја показујем све дубине људске душе“.

Овај виши реализам је својствен христоликим херојима Достојевскога. И у најгорем човеку они пронађу понешто добро, и у најгрешнијем – понешто безгрешно. Они воле човека и у греху његовом, и никада не изједначају грех са грешником. Они су дивно оваплоћење Зосиминог учења: „Браћо, не бојте се греха људског, волите човека и у греху његовом, јер кад ко воли човека грешног, то је већ слика Божанске љубави, и врхунац је љубави на земљи“. Волећи грешника, они не воле грех његов, и никада не изједначају човека са грехом. То је заиста једини знак божанске, христолике љубави. Сам Господ Христос никад не изједначаје грешника са грехом. Најбољи пример имамо у његовом држању према блудници. Пакосни изједначитељи грешника са грехом, фарисеји, ухватили су је у прелуби и довели пред Исуса да Он изрекне свој суд о њој. Он није осудио њу већ њен грех: „Ја **те** не осуђујем; иди, и отсад више **не греш**и“. Као „истинита светлост која осветљава свакога човека“, Богочовек Христос осветљава све понорне дубине људског бића, и показује шта је у њима

реално а шта нереално, шта боголико а шта наказно, шта добро а шта зло. И све то одваја једно од другог.

За савест човека и човечанства тајна добра и зла је једна од најзамршенијих и најјезовитијих загонетака. Човек као човек, у својој емпириској даности, не поседује апсолутно мерило добра и зла, греха и негреха. „Није лако човеку да зна сваки грех, шта је грешно а шта није; то је тајна која превазилази ум људски“, ум евклидовски, ум непреображен и необогочовечен. Да ум људски није у стању да потпуно реши проблем добра и зла, Достојевски је ненадмашно показао у својим негативним личностима. За њих је разум људски врховно мерило свега видљивог и невидљивог, врховно мерило добра и зла, зато они изједначају човека са злом, грешника са грехом, зато убијају грешника због греха. Али баш тим самим они непобитно доказују тачност еванђелске, православне истине: да разум људски не може бити врховно мерило добра и зла, да се рационалистичка дефиниција добра и зла не може одржати, и да је тајна добра и зла несхватљива у области категорија људскога разума.

На другој страни, Достојевски у својим христоликим херојима најубедљивије показује, да је лик Христов једино непогрешиво мерило добра и зла. У световима, у којима се креће људска мисао, добро и зло су толико огромни и толико загонетни, да их никакав ум људски не може ни обухватити ни регистровати. Зато је свемилостиви Господ оставио људима чудесни Лик свој да им буде вођ кроз ужасну мешавину добра и зла у овом свету. – Место чврстог стародревног закона, човек има сад слободним срцем да решава сам: шта је добро и шта је зло, имајући за руководство само лик Христов пред собом.

Да би у својим осећањима, мислима, жељама и делима могао разликовати шта је добро а шта је зло, човек се мора непрестано загледати у лик Христов, и питати себе: какав утисак чини на благи лик Спаситељев ова моја мисао, ово моје осећање, ово моје дело, ова моја жеља? Али, и то није све. Да би могао сигурно и непогрешиво разликовати добро и зло, човек мора живети Христом и у Христу, и Њиме гледати на све и сва у свету. Сва своја убеђења он мора проверавати Њиме, јер „за њих постоји само једна провера – Христос“. „Ако немамо ауторитета у вери и Христу, онда ћемо у свему залутати“.

Када човек прође тешки подвиг самоусавршавања по лику Христовом, када сву душу своју унесе у Христа, када сва осећања своја ствара Христом, када оком Христовим гледа у тајну живота, онда, тек онда може непогрешиво разликовати добро и зло. То је удео савршених. Њихова су сва чула, и духовна и физичка, „дугим вежбањем извежбана за разликовање добра и зла“. Такви људи будно страже над целокупним животом својим, над свим покретима своје душе, и смерно, као свети старац Зосима, поучавају и уче: „Свакога дана и часа, свакога тренутка надгледај самога себе и пази на себе, да ти изглед буде благо леп. Ето, прошао си поред малог детета, прошао си љут, са ружном речју, са озлојеђеном душом; и ниси можда ни приметио дете, али оно је тебе видело, и лик твој, ружан и зао, можда је остао у његовом слабачком и незаштићеном срдашцу. Ти то не знаш, међутим си можда већ тиме бацио рђаво семе у његову душу, а то ће семе можда и порастати, а све стога што се ниси уздржао пред дететом, јер у себи ниси одгајио обазриву и делатну љубав“.

Христолика личност никад не малаксава, никад не очајава, никад се не разочарава, јер је њен вечни оптимизам: Христос – Бог љубави. Он је непрекидно и стално испуњује својом божанском љубављу, која никад не престаје ни у овом ни у оном свету. И та љубав, мудра божанском

мудрошћу, постаје средство, којим христолика личност решава најзамршеније људске проблеме. „Пред неком мишљу станеш у недоумици, нарочито гледајући грех људски, па се запиташ: „Да ли треба побеђивати силом, или смерном љубављу? Свагда одлучуј овако: „победићу смерном љубављу“. Одлучиш ли се тако једаред за свагда, цео свет ћеш моћи покорити. Љубавна смерност је страшна сила, од свих најјача, нема јој равне на свету.

Нема силе која може уништити оптимизам христоносног човека; нема страха који може протерати Христа из његове душе. Он одише и зрачи непобедљивом силом богочовечанске љубави, смело и неустрашиво живи Христом и проповеда Христа, јер „у љубави нема страха, него савршена љубав изгони страх“, сваки страх, изгони и страх од греха људског. Зато, „будите радосни као деца, као птичице небеске, саветује христоносни старац Зосима. И нек вас у вашем делању не буну грех људски; не бојте се да ће он затрти дело ваше, и да му неће дати да се изврши. Не говорите: „Јак је грех, јак је непоштење, јак је гадна околина, а ми смо усамљени и немоћни, сатрће нас гадна околина и неће дати да се изврши добра ствар“. Клоните се, децо, од те бојазни! Једини је ту спас: узми и учини себе одговорним за сав грех људски. А то, брате, збиља и јесте тако: јер чим ти себе искрено начиниш одговорним за све и свакога, онога часа ћеш увидети да тако и јесте у самој ствари, и да ти и јеси за све и за свакога крив. А збацујући и товарећи своју рођену леност на људе, свршићеш тим да ћеш се са сатанском гордошћу опасати, и на Бога ћеш узроптати“.

Понесен христочежњивом љубављу, која удубљује осећање личне свегрешности и свеодговорности и тражи непрекидну делатност, старац Зосима учи: „Делај неуморно. Ако се сетиш увече, лежући да спаваш: „нисам извршио што је требало“, а ти онога часа устани и уради. Ако су око тебе људи злобни и неосетљиви, и не усхтеју те слушати, ти падни пред њима и замоли их да ти опросте, јер си ваистину и ти за то крив, што неће да те слушају. А ако већ не можеш да говориш са људима и озлојеђенима, ти им служи ћутке и у понижењу, никад не губећи наду. А ако те сви оставе, и силом те отерају, ти кад останеш сам, падни на земљу и љуби је, натопи је сузама својим, и даће земља плода од суза твојих, па макар те нико и не видео и не чуо у самоћи твојој. Веруј до краја, па макар се и тако десило да сви на земљи скрену с правог пута и покваре се, а ти једини веран да останеш; принеси тада жртву, и хвали Бога ти једини, који си остао. А ако се двоје такви састанете, – ето вам већ читавог света, света живе љубави. Загрлите један другог у мислима и хвалите Господа: јер макар само у вама двојици, али се извршила истина његова“.

Проширен љубављу до богочовечанских размера, Христов човек живи кроз душе свих људи, учествује у патњама свих патника, суделује у свему човечанском и ништа му људско није непознато. Али кад изгуби љубав, он изгуби силу која га је сједињавала са свима људима, усамљује се самоубиственом осамом и сасуши у тој одвојености од осталих људи. Зато је губитак љубави раван губитку душе, раван самоубиству, и човеково биће претвара у пакао. „Ако те пакост људска збуну до негодовања и несавладиве жалости, тако, да занемиш и да се светиш пакоснима – највише се бој тога осећања! Одмах иди и сам потражи себи мука – тако као да си ти крив за ону пакост људску. Прими муке и отрпи их, умириће се срце твоје, и појмићеш да си и сам крив; јер си могао сијати пакосницима макар као један безгрешан, а ниси им сијао. Да си сијао, ти би светлошћу својом и другима обасјао пут, те онај, што је учинио пакост, можда је не би извршио при твојој светлости. Па чак ако ти и сијаш, но видиш да се људи не спасавају ни поред твоје светлости, остани сталан и немој да посумњаш у снагу светлости небеске; веруј, ако се сад нису

спасли, они ће се после спасти. А ако се не спасу ни после, онда ће се синови њихови спасти; јер неће умрети светлост твоја, макар ти умро. Праведник одлази, а светлост његова остаје. Обично се људи спасавају тек после смрти праведникове. Род људски не прима пророке своје и обично их тера и бије; али људи воле мученике своје, и поштују оне који су муком уморили. За целину радиш, за будућност радиш. Награде никад не ишти, јер и без тога имаш велику награду на овој земљи: духовну радост твоју, коју само праведник осећа. Не бој се ни знатних, ни јаких, него буди премудар и свагда на свом месту. Знај меру, научи се томе. А када останеш насамом, моли се“.

Ко је љубављу божанском испунио своје биће, увек је молитвено расположен према свима људима. Несумњива је истина: љубав расте молитвом, молитва расте љубављу. Ако има силе која љубав чини бескрајном и бесмртном, онда је то молитва. Љубав се увек моли; молитва увек воли. Ко истински воли, молитвом воли све и сва; ко се истински моли, љубављу се моли за све и сва. Молитва је душа љубави; љубав је тело молитве. „Свакога дана, и кад год само можеш, саветује велики молитвеник старац Зосима, понављај себи: „Господе, смилуј се на све који су данас пред Тебе изишли“. Јер свакога сата и сваког тренутка хиљаде људи остављају живот свој на овој земљи, и душе њихове долазе пред Господа. А колико се много њих са земљом растало усамљених, незнатних, у тузи и терету душевном, за којима нико неће зажалити, неће чак ни знати за њих да ли су живели. И гле, можда ће се с другог краја земље уздићи твоја молитва ка Господу за покој душе његове, макар ти њега никако и не знао, нити он тебе. Како ли слатко и умиљно мора бити души његовој, која је у страху стала пред Господом, да осети да се у тај час и за њега неко Богу моли, да је остао на земљи човечански створ који и њега воли. И сам Бог ће милостивије погледати на обоје вас, јер кад си већ ти онога толико пожалио, колико ли ће га више пожалити Он, који је бесконачно милосрднији и љубазнији, него ти. И опростиће му тебе ради“.

„Мера љубави је – не стати нигде“. То је божанска мисао светог философа Јована Златоуста. Али, и мера молитве је у мери љубави. Границе љубави и молитве потпуно се поклапају. Њихова је граница – безграничност. „Тешко онима који сами себе уништише на земљи, тешко самоубицама! С тугом говори жалостиви старац Зосима. Мислим да нико не може бити несрећнији од њих. Грех је, рећи ће нам се, за такве се Богу молити; и Црква њих на изглед одбацује; али ја мислим у тајнику душе моје: да би требало, и да би се могло помолити Богу за њих! Та неће се Христос на љубав разљутити! За такве сам се је у себи целог мог живота молио, а и сад се сваког дана молим“.

Кроз молитву љубав расте у све божанске бескрајности, као и молитва што расте кроз љубав у све божанске бесконачности. Разнежено молитвеном љубављу срце људско говори благо и кротко: „Не будите охоли пред малима, не гордите се ни пред великима. Не мрзите ни оне што вас одбацују, што вас срамоте, што вас хуле и што вас клеветају. Не мрзите ни атеисте, злоучинитеље, материјалисте, ни рђаве међу њима, а добре поготову не, јер и међу њима има много добрих, нарочито у наше време. Спомињите их у молитви овако: Господе, спаси све за које нема ко да се моли; спаси и оне што неће да Ти се моле. Па ту одмах додајте: не молим Ти се за то по својој гордости, Господе, јер сам сам грђи од свију и свега“.

„Херувим“ Аљоша Карамазов је дивно оваплоћење учитеља старца Зосиме о љубави и осталим врлинама еванђелским. Он је сав изаткан од божанске љубави и христочежњиве молитвености. Кроз дивљу и хаотичну буру живота њега води пресветли лик Богочовека Христа. И то води љубављу и молитвом. Његово срце има љубави за све, нарочито за несрећне и

невољне. Осећајући патње и муке бурних и несрећних душа људских, он се нежно и дирљиво моли Богу за њих: „Господе, смилуј се на њих све; сачувај несрећне и бурне, и упуту их. Ти имаш много путева; којим знаш путевима, спаси их. Ти си љубав, Ти ћеш свима послати радост“.

Када христолика личност окрене душу своју према твари, она сва узаври жалошћу и молитвом. И воли сву твар, воли је жалошћу и молитвом. Она тугује тугом и уздише уздисањем рањене твари, коју је људски грех разболео, растужио и расплакао. При томе она живи и болно осећа одговорност људску пред увређеном и униженом твари. И стиди се пред Богом за све људе што киње, муче богоздану твар. Стога христолика личност и прима сву твар не непосредно, собом, већ посредно – Христом. Она приступа твари Христом; гледа је његовим оком, осећа његовим срцем, мери његовом мером. И тако под кором греха открива безгрешну суштину твари.

Христолика личност, вођена Христом кроз тајне светова, види Логос и Логику васионе, и сваку твар прима из руке Творца. Огледана у огледалу њене душе, оболела се твар показује у својој логосној безгрешности и лепоти. Христоликој души открива се последња тајна твари, јер она воли и љуби твар. А љубљени увек открива своју тајну онеме који га љуби. Христолика личност гледа на природу не као на дивље чудовиште које треба немилосрдно укроћивати, већ као на болесника кога треба нежно миловати, сажаљевати и волети. За њу природа не претставља бездушну материју коју треба грубо третирати и безобзирно искоришћавати, већ раскошну тајну Божију коју треба молитвом миловати и љубављу изучавати. На голубијим ногама молитвене љубави она свакој твари приступа кротко и благо, милујући је и љубећи је. И у свакој проналази њену главну тајну. „Волите сву творевину Божју, и целокупну, и сваку мрвицу. Сваки листић, сваки зрак Божји љубите. Волите животиње, волите биље, волите сваку твар. Будеш ли волео сваку твар – и тајну ћеш Божију разумети у стварима. А схватиш ли је једаред, ти ћеш је после неуморно почети познавати све даље и више, свакодневно. И заволећеш најзад сав свет потпуном, васионом љубављу.“

Видовитим оком своје молитвене љубави, христолика личност види непролазну истину сваке Божје твари и налази њено право место у логосној хармонији света. Заиста је „свако створење Божје добро“, и ништа није на одмет, кад се прима молитвеном љубављу, јер се освећује речју Божјом и молитвом. Чистима је све чисто, а поганима и невернима ништа није чисто, него им је ум и савест опогањена, прљава. За Иванов неверујући ум: све је дивљи, проклети и ђаволски хаос; за Зосимин охристовљени ум, и ум осталих христочежњивих хероја Достојевских: све је слатка тајна Божја, само загорчана грехом; уклони грех, и одједном све постаје дивно и величанствено.

„Заиста, све је добро и дивно, јер је све истина, вели свети старац Зосима. Погледај на коња: животиња велика, човеку најближа; или на вола, који за човека ради и храни га, на погрбљеног и замишљеног вола; погледај на ликове њихове: каква кротост, каква оданост човеку, који га често немилосрдно бије; каква незлобивост, какво поверење и каква лепота у његовом лику! Дирљиво је знати: да на њима нема никаква греха, јер је све савршено, све је осим човека безгрешно, и с њима је Христос још пре него са нама.“

– Па зар је и у њих Христос?

– А како би и могло бити другачије, јер за све је Логос, Реч; све створење и свака твар, сваки листић тежи Логосу, Речи, Богу славу пева, Христу плаче,

не знајући ни сам за то, вршећи то тајном живота свога безгрешног“.

Својим најсакривенијим, али најважнијим, живцем, свака је твар христочежњива, јер само у Христу налази свој смисао, свој логос, своје оправдање. Ван Њега – свака је твар бесмислена, алогосна, неоправдива. У Логосу, у Вечној Речи Божјој свака твар налази своју реч којом најпотпуније изражава тајанствену суштину свога бића. Без Вечне Речи Божје – сва је васиона немо чудовиште, а наша планета – дивље лудило. Једино у дивном Богочовеку свака твар, ма коме свету припадала, налази своју вечну и апсолутну вредност, јер се „све кроз њега и за њега сазда“.

У оваплоћеном Богу Логосу свака твар проналази своју првобитну лепоту, и светост, и безгрешност. У Њему: све је Лепота, и све је Љубав; његова Лепота спасава свет од смртоносне ругобе зла и греха. Очишћена и освећена твар зрачи том Лепотом. Ту божанску Лепоту твари виде христолике душе светитеља, који Христом примају сваку твар у њеној првобитној безгрешности и лепоти. „Циљ свих подвижникових чежњи је: примити сву твар у њеној првобитној победничкој лепоти. Дух Свети се пројављује у способности: видети лепоту твари“.

Чисто и нежно срце Зосимино осећа, види и говори „о лепоти овог Божјег света и о великој тајни његовој“. „Погледајте око себе на дарове Божје: јасно небо, ваздух чист, травка нежна, птичице, природа прекрасна и безгрешна, а ми, само смо ми безбожни и глупи, и не видимо да је живот рај; а треба само да зажелимо да увидимо, па ће рај одмах настати у свој лепоти својој, и ми ћемо се загрлити и заплакати“. У свакој твари живи понешто логосно, што мудро води твар кроз бескрајна тајанства Божја. „Свака травка, свака бубица, мрав, пчела златна, сви они, за дивно чудо, знају пут свој, иако немају ума; тајну Божју сведоче, непрестано је сами извршују“.

Тајанствена лепота открива се Макаровом чистом и „готово безгрешном срцу“. Све је тајна, кротки збори Макара; у свему је Божја тајна. У сваком дрвету, у свакој травчици налази се затворена та тајна. Кад пева птичица, или кад звезде све укупно на небу блеште у ноћи, – све је то само тајна, једна иста тајна... Свуда лепота неисказана!... Травчица расте – расти, травчице Божја! Птица пева – певај, птичице Божја! Детенце на рукама једне жене писну – Господ био с тобом, мали човече, расти на своју срећу, младенче!... Дивно је на свету, драги мој!... И што је свет тајна, утолико је баш боље: зато је срцу и страхан и диван; и овај страх служи на весеље срцу: „све је у Теби, Господе, и ја сам у Теби, и прими ме!“ Не ропћи, младићу: због тога је још лепше што је тајна.

Христос није дошао у свет да из њега уклони тајну света. У Христу не престаје тајна света, само се преображава: од горке постаје слатка, од ружне лепа. Помоћу Њега човек свим бићем ураста у бескрајну тајну света: живи животом целокупне твари, страда њеним страдањем, тужи њеном тугом, осећа њеним осећањем, мисли њеном мишљу. „На земљи, збиља као да лутамо; и да нема драгоценог лика Христовог пред нама, ми бисмо пропали и залутали сасвим – као некада род људски пред потопом. Много је на земљи од нас скривено, али нам је на место тога даровано тајно скривено осећање живе везе наше са другим светом, са светом горњим и вишим, а и клице наших мисли и осећања нису овде, него у другим световима. И ето зашто кажу философи да се суштина ствари не може познати овде на земљи. Бог је узео семена из других светова и посејао их на овој земљи, и однеговао врт Свој, и никло је све што је могло никнути, и све што је збиља живо, живо је само осећањем додира с другим тајанственим световима. Ако то осећање у теби слаби и уништава се, онда умире и оно што је однеговано у теби. Тада ћеш постати према животу

равнодушан, па ћеш га чак и омрзнути“.

Христолика љубав воли све људе: и праведне и грешне. Човек Христове љубави смирава себе пред сваком твари као пред великом тајном и чудним симолом Божјим. За њега је свака твар – мисао Божја обучена у вештаство. Такав човек живи и поучава оваквом истином: „Волите животиње: њима је Бог дао клицу мисли и тиху радост. Немојте им је нарушавати и реметити, не мучите их, не одузимајте им радост, не противите се мисли Божијој. Човече, не узноси се, не мисли да си бољи од животиња: оне су безгрешне, а ти, са својим величанством, ти само гнојиш земљу својом појавом, на њој траг свој гнојни остављаш после себе, – и то, авај, скоро сваки, сваки између нас!“

Али, зар је могућно волети зверове и бити у миру и љубави са њима? Разуме се, човеку непрепорођеном и неомолитвљеном, то је немогућно, али је могућно човеку оомолитвљеном и охристовљеном који само Христа има за посредника између себе и свих осталих твари. Божанска кротост Христова бије из таквог човека, и укроћава не само дивље душе него и дивље зверове. Кротки старац Зосима прича једном младићу како је једаред долазио медвед једном великом светитељу, који се спасавао у шуми, у малој ћелијици; и то је умилно расположило светитеља, и он је без страха изишао пред њега и дао му парче хлеба говорећи му: „Иди, Христос нека је с тобом!“ И свирепи звер је отишао послушно и кротко, не учинивши му штете ни повреде.

„Жил* со зверјама“ (живео је са зверовима); – ове се речи често сусрећу у животописима светих подвижника. Оне изражавају суштину новог живота, живота у коме је успостављена хармонија између христоликог човека и целокупне твари.

Милостиво и жалостиво срце Христовог човека брзо се уживи у душу свакога људског бића и успостави логосну везу са сваком твари. Саучешће постаје главна категорија живота кроз коју он прима сав свет. „Саучешће је најглавнији и, може бити, једини закон целог човечанства. То саучешће, та жалостивост је драгоценост наша, пише Достојевски у своме **Дневнику**, и страшно је – искоренити је из друштва. Када друштво престане да жали немоћне и потлачене, тада ће и њему самом бити рђаво: оно ће постати окорело и сасушиће се, постаће развратно и бесплодно.

Христочежњива молитва отвара у души тајанствене сузарнике, и човек лије сузе над болом целокупне твари која уздише и тужи у свирепом ропству греха и смрти. Разнежена молитвом душа тужно воли сву твар и дирљиво говори: „Кад останеш насамо, моли се. Воли падати на земљу, и љубити је. Земљу љуби непрестано, ненаситно је воли, све воли, свакога воли, и нарочито тражи такво усхићење и занос. Натопи земљу сузама радости и воли те сузе своје. А тога се заноса не стиди, цени га, уживај у њему, јер је то дар Божји, велики дар, и не даје се многим, него само изабранима“.

Под ружном кором греха таји се безгрешна суштина твари, логосна и рајска. Грех је гадан и одвратан нанос, којим је грехољубиви род људски затрпао ту прекрасну суштину и заробио је смрти и пропадљивости. Христолика личност смирава себе пред сваком твари, осећа се крива због туге и трагике васионе, зато и птице моли за опроштај: „Птичице Божије, птичице радосне, опростите ми и ви, јер сам и пред вама згрешио“.

У својој божанској, логосној суштини: живот је рај. То осетити, то доживети значи: познати сву радост бића и сву срећу постојања. А да би то искусио, човеку није потребно много година ни много месеци. „Та нашто године, нашто месеци! Нашто човеку толики дани, кад му је и један дан

довољан да сву срећу позна. Мили моји, што се свађамо, један се пред другим хвалимо, један другом увреде памтимо? Најбоље је да један другог волимо и хвалимо, и живот наш да благосиљамо“.

Тајна живота је са сваке стране бескрајна и бесконачна. По њој је разливена нека божанска збиља. Евклидовски ум људски плаше њене бескрајности, зато он понекад проклиње живот. Али, у својој логосној суштини, живот је нешто што треба благосиљати, јер свака твар, свако биће, има круницу, у којој се скрива кап небеске среће. Богочежњивој души кнеза Мишкина свака твар открива небеску страну свога бића, и он, очаран тиме, пита: „Збиља, зар је могућно бити несрећан? О, шта маре моји јади и моје невоље ако сам способан, ако сам кадар да будем срећан? Верујте, ја не разумем како је могућно да неко пролази поред гранатог, лиснатог дрвета, а да се не осети срећан што га види? Да разговара са човеком, а да не буде срећан што га воли? О, ја само не умет све добро да искажем... али на сваком кораку има толико много ствари, тако дивних, да и онај у највећој мери заблудели човек мора увидети како је леп овај свет. Погледај детенце, погледајте зору Божију, погледајте травку како расте, погледајте очи које вас гледају и воле вас“...

Целокупним својим бићем човек је везан са свима световима. У њему има помало од свачега. На необјашњив начин у њега се уткивају видљиве и невидљиве силе свих постојећих светова. А када помоћу еванђелских врлина обради и преради своју душу, онда све светове осећа као органски део свога бића: све тајне свих твари стичу се у њега и живе са свима својим бескрајностима и бесконачностима. „Мој млади брат, вели старац Зосима, птице је молио за опроштај: то изгледа скоро бесмислено, али је истина, јер је све као океан, све тече и додирује се: на једном месту додирнеш, на другом се крају света одазива и разлеже. Нека је безумље птице молити за опроштај! Али и птицама би било лакше, и детету, и свакој животињи око тебе, кад би ти сам био бољи но што си сад – макар једну мрвицу лакше би им било. Све је као океан, кажем вам. Тада би се и птицама почео молити, свеобухватном љубављу мучен, као у неком одушевљењу – молио би их да ти и оне твој грех опросте. Цени и воли то одушевљење, ма како оно људима изгледало бесмислено“.

Аљоша је сав у овој истини и у овом осећању. Он не само воли све и сва, него је и опијен божанском љубављу према свима људима и према целокупној твари. Раскошна лепота његове христолике свељубави дирљиво је описана у глави која носи наслов: **Кана Галилејска**. Док отац Пајсије чита Еванђеље крај ковчега, у коме лежи тело преминулог старца Зосиме, Аљоша се тихо моли Богу; али ускоро осети да се моли скоро механички. Одломци којекаквих мисли пролетаху кроз његову душу; тек наједаред сијну као звездице, па се одмах гасе, смењујући се другима; али му зато владаше у души нешто цело, чврсто, нешто што блажи и утољава, и он тога беше свестан. Неки пут би ватрено отпочињао молитву: тако му се хтело да захвали и да воли... Али, почевши молитву, наједаред би прелазео на шта било друго, замислио би се, заборављао би молитву и оно чиме ју је прекинуо. Стаде да слуша што је читао отац Пајсије; али, врло уморан, мало по мало поче да дрема.

„И трећег дана свадба би у Кани Галилејској, и би мати Исусова ту. Јер беху позвани и ученици његови на свадбу“... Ах, да, – лети као вихор у уму Аљошином, – ја то место волим. То је Кана Галилејска, прво чудо Христово... Ах, то чудо, то мило чудо. Не жалост, него је радост људску Христос посетио; чинећи прво чудо, Он је радости људској помогао... „Ко воли људе, тај и радост њихову воли“... то је покојник сваки час понављао, то му беше једна од најважнијих његових мисли... Све што је истинито и лепо, увек је пуно свеопраштања, – то је опет он говорио.

Међу гостима Аљоша види старца Зосиму. „Шта? Шта је то? Зар је он ту? Па он је у мртвачком ковчегу... Али он је и овде... устао, спазио ме, иде овамо... Господе!“

Да, к њему приђе он – сувоњави старчић, радостан и благо насмејан. Ковчег не ма, он је у истој одећи у којој је и јуче седео с њима, кад се гости беху искупили код њега. Лице му ведро и јасно, очи му сијају. Како је то? И он је дакле на весељу, и он је позван у Кану Галилејску...

– И ја сам, мили мој, и ја сам зван и позван, – чује се над њим тихи глас. – Ходи и ти к нама.

Глас његов, глас старца Зосиме. – Радујемо се, наставља старац, пијемо вино ново, вино радости нове, велике; видиш ли шта је ту гosciју? ... А видиш ли Сунце наше, видиш ли Њега?

– Бојим се... не смем да гледам, шапуће Аљоша.

– Не бој Га се! Он је страшан величином пред нама, ужасан је висином Својом, али је бесконачно милостив, изједначио се са нама из љубави, воду у вино претвара, да се не прекида радост гостију, нове госте очекује, нове непрестано зове, и то тако у векове векова. Ено вино ново носе, видиш ли, крчаге носе...

Нешто је горело у срцу Аљошином, нешто га наједаред тако испуни, да га заболе, сузе усхићења отимаху му се из груди... Он пружи руке, викну – и пробуди се...

Бескрајна тајна живота извија се у бескрајну радост. Из понорних дубина и недогледних висина Божјих светова извире и навире божанска радост, плавећи срце људско. Христочежњива душа завршава свој земаљски пут – небеском гозбом, небеском радошћу. А кроз њу и сва твар. Гле, у својој чудесној лепоти сва твар претставља непрекидно чудо Божије у Кани Галилејској. Додирне ли је Христос својом чудотворном руком, кроз њено биће проструји вечна божанска радост: и од старе постаје нова, од смртне – бесмртна, од горке – слатка, од тужне – радосна. Јер је Он, само Он, горки живот твари засладио вечном сладосћу божанском: Собом. Од Њега и Њиме живот је увек нов, увек сладак, увек логосан. У овештало биће твари Он непрестано долива вино радости нове, радости божанске. Љутаву воду живота Он стално претвара у вино вечне нове радости, да напаћени житељи наше планете не би изгубили драгоцену осећање: да је овај свет увек ново, слатко и радосно чудо Божије. У бескрајном човекољубљу свом Он непрестано зове све људе да буду његови гости, да пију његово вино ново, да се радују његовом радошћу, да вечно живе у светлости чудесне и чаробне Личности његове.

Очаран дивним виђењем првог Христовог чуда, Аљоша брзо напусти ћелију и изиђе напоље. Пуна усхићења душа његова жудила је за слободом, простором, ширином. Над њим се далеко и непрегледно беше раширио небески свод, пун тихих сјајних звезда. Од зенита до хоризонта, издвајао се још нејасни Млечни Пут. Свежа и непомично тиха ноћ беше загрлила земљу. Беле куле и златна кубета Саборне цркве блистаху на јахонтовском небу. Јесење раскошно цвеће у лејама око куће беше заспало, до сутра. Тишина земаљска као да се сливаше са небеском, тајна земаљска се додириваше са звезданом... Аљоша стајаше, гледаше, и наједаред, као мачем посечен, баца се на земљу. Он не знађаше зашто је грли, он не даваше себи рачуна: шта га је тако неодрљиво вукло да љуби земљу, да је љуби сву, али је он љубљаше плачући, јецајући и гушећи се својим сузама, и занесено се кунујаше да ће је волети, волети у векове векова. „Залиј земљу сузама радости твоје и воли те сузе твоје“ ... зазвони у

души његовој. Због чега плакаше он? О, он плакаше у усхићењу, баш и због тих звезда што му сијаху из бездана, и „не стиђаше се заноса тога“. Баш као да се нити од свих тих безбројних светова Божијих наједаред састадоше и сплетоше у души његовој, те она сва трепташе „додирујући друге светове“. Хтело му се да опрости свима и за све, а и да моли опроштај, али не себи, него за све људе, за сва зла што су икад учињена... А „за мене се други моле“, одјекну опет у души његовој. Али са сваким тренутком је осећао јасно и као опипљиво: како нешто чврсто и непоколебљиво, као тај свод небески, силажаше у душу његову. Некаква идеја овлађаваше његовим умом – и то за сав живот, и на векове векова. Пао је на земљу као слаб младић, а устао као борац, за цео свој век одлучан; и увиде и осети то наједаред, у тренутку свога усхићења. И никад, никада, за целог свога века, не могаде Аљоша заборавити тај тренутак. „Неко је посетио моју душу у оном тренутку“, говорио је он касније, са тврдом вером у своје речи. – А тај Неко био је Христос, за којим је жудела христочезњива душа Аљошина.

Богочовечанском љубављу, која обухвата сва бића у свима Божјим световима, христолика душа постиже највишу синтезу живота. Њој се сва твар открива у својој рајској лепоти и хармонији. Између ње и свега што постоји, налази се Христос. Она прима свет не непосредно, него посредно, преко Христа. Зато свет за њу јесте – блавест Божија. У светилишту свог бића она доживљује највишу радост и највеће блаженство: живот је рај. Иза хучне дисхармоније која ломи и разбија кору живота, таји се неисказана хармонија живота. До ње се долази, када душа стално живи христоликом свељубављу. Јер само свељубав оспособљује човекову душу да пронађе, осети и позна божанску хармонију живота. Савршена и апсолутна хармонија је могућна само у савршеној и апсолутној љубави: Богу. Осећање и визију те хармоније има само човек, чије срце стално куца и живи бескрајном љубављу за све и сва. Такав човек био је Достојевски. Он је имао ту визију. И описао је потресно и дивно у фантастичној причи која се зове **Сан смешнога човека**.

Смешан човек Достојевски сањао је да се обрео на некој другој земљи. И прича нам ово: све је на њој било исто као и код нас, али као да је све блистало у неком празнику од неке велике и свете свечаности. Умиљато смарагдно море тихо је ударило у обале и љубило их са отвореном, скоро свесном љубављу. Висока, дивна дрвета стојала су у свој својој раскоши свога цвета, а њихови безбројни листови, уверен сам у то, поздрављали су ме тихим и умиљатим својим шуморењем и као да су изговарали неке речи љубави. Дубрава је пламтела од светлих мирисавих цветова. Птице су у јатима лепршале у ваздуху и не плашећи се од мене спуштале ми се на рамена, на руке, и радосно ме лупкале својим милим треперивим крилцима. Напоследку сам видео и упознао људе те срећне земље. Они сами су ми пришли, опколили ме и љубили. Деца сунца, деца свога сунца, – о, како су били дивни! На нашој земљи никад нисам видео такву лепоту код људи... Очи тих срећних људи блистале су јасним сјајем. Лица су им сијала разумом и неким сазнањем које је било испуњено миром, али та су лица била весела; у речима и гласовима тих људи звучала је детињска радост. О, ја сам одмах, при првом погледу на њихова лица разумео све, потпуно све! То је била земља неоскрвњена грехом; на њој су живели људи који нису згрешили, живели су у исто онаквом рају и каквом су живели, по предањима целог човечанства, наши заблудели прародитељи, само са том разликом што је овде земља свуда била један исти рај. Ти су се људи, радосно се смешећи, примицали мени и миловали ме; повели су ме са собом, и сваки је желео да ме умири. О, нису ме ни о чему распитивали, као да су већ све знали и желели су да што пре одагнају патњу са мога лика.

Нека је то био и само сан, наставља Достојевски. Али сећање на љубав тих невиних и дивних људи остало је у мени заувек, и ја осећам да се њихова љубав и сад отуда излива на мене. Сам сам их видео, упознао и убедио се, волео сам их, а доцније сам патио због њих... Они су знали врло много, иако нису имали нашу науку. Њихово се знање испуњавало и хранило другачијим схватањима него код нас на земљи; њихова су стремљења била потпуно другачија. Они нису желели ништа и били су мирни, нису тежили познавању живота као ми, зато што је њихов живот био испуњен. Али њихово је знање било дубље и узвишеније од наше науке; јер наша наука тражи да објасни шта је живот, сама жури да га упозна да би научила друге да живе; међутим они и без науке знају како да живе, то сам схватио, само нисам могао да разумем њихова знања. Показивали су ми своје дрвеће, а ја нисам могао да појмим онај ступањ љубави са којим су они гледали на њих, као да су говорили са бићима сличним себи. А знате, можда нећу ни погрешити ако кажем да су и разговарали са њима! Да, они су пронашли њихов језик и уверен сам да их је и дрвеће разумело.

Тако су гледали и на сву природу – на животиње које су живеле са њима мирно не нападајући их, које су их волеле побеђене њиховом љубављу. Показивали су ми звезде и говорили о њима нешто што ја нисам могао да разумем... Били су живахни и весели као деца. Лутали су по својим дивним шумарцима и гајевима, певали прекрасне песме, хранили се меком храном, плодовима својих дрвећа, медом својих шума и млеком оданих животиња. За храну и одело трудили су се само мало и олако. Имали су љубав и рађали су децу, али никад нисам опазио код њих наступе оног свирепог сладострашћа које захвата скоро све на нашој земљи, све и свакога, и служе безмало као једини извор за све грехове нашег човечанства. Они су се радовали новорођеној деци као новим учесницима у њиховом блаженству. Међу њима није било свађе, није било љубоморе; нису ни схватили шта то значи. Њихова деца су била деца свију, зато што су сви сачињавали једну породицу. Код њих скоро да није било болести, премда је било смрти; али њихови су стари умирали тихо, као да су заспали, окружени људима са којима су се опраштали, благосиљајући их, смешећи им се, и испраћани њиховим светлим осмесима. Тугу и сузе нисам при томе видео, била је то само љубав појачана до усхићења, али до усхићења мирног, засићеног и посматрачког.

Могло се помислити да они и после смрти имају додир са својим мртвима и да смрт не прекида земаљско јединство са њима. Нису ме скоро ни разумели кад сам их питао о вечном животу, али су изгледа били толико уверени у тај живот, да то за њих није било никакво питање... Они су имали неко насушно, живо и непрекидно јединство са целином васељене... Славили су природу, земљу, море и шуме... Изгледа да су цео живот проводили тако што су уживали један у другоме. То је била нека узајамна заљубљеност, потпуна и свеопшта... Осећао сам да моје срце постаје поред њих исто тако невино и правично као и њихова срца... Од осећања обилности живота застајао ми је дах, и ја сам се ћутке молио њима.

Када се пробудио, Достојевски је осетио да је његово васцело биће испуњено бескрајном свељубављу и вечном истином. Све је у њему усхићено клицало: „О, сад хоћу живот, живот! Подигао сам руке и обратио се вечној Истини: нисам се само обратио већ сам заплакао; усхићење, неизмерно усхићење потресло је цело моје биће. Да, живот и – проповед! На проповед сам се решио истог тренутка и наравно за цео живот. Идем да проповедам, али – шта? Истину, јер сам је својим очима видео, видео сам сву њену славу!... Ја не могу залутати и изгубити се, јер сам видео Истину, видео је, и знам да људи могу бити дивни и срећни а да не изгубе способност да живе на земљи. Ја нећу и не могу да верујем да је зло

нормално стање људи. А сви ми се смеју баш због те моје вере. Како могу да не верујем кад сам видео Истину, нисам је пронашао умом, већ сам је видео, видео и њен **живи лик** испунио је моју душу заувек. Видео сам је у тако потпуној целини да не могу веровати да она не постоји код људи. Дакле, како се могу онда изгубити у лутању?... Живи лик онога што сам видео биће увек са мном и увек ће ме поправити и упутити. О, ја сам бодар и свеж, идем и ићи ћу ма и хиљаду година.

Достојевски, најогорченији бунтовник и најсвирепији богоборац, примио је свет, пронашао му бесмртни смисао и вечну вредност, и на тај начин постигао највишу синтезу живота. Све дивље атеистичке сумње, сва пустошна анархистичка стремљења, сва очајна самоубиствена расположења престала су и нестала. И он је свим бићем својим упловио у неко узвишено спокојство и тихо блаженство, пуно јасне мисли, хармоничне радости и бесмртне наде. Некадашњи најбезнадежнији очајник, сада је испунио своју бурну душу – божанственом хармонијом, невиђеном лепотом, непролазном истином, свепобедном љубављу, и у христочежњивом заносу стојио се са највишом синтезом живота, где је све – „лепота и молитва“.

Путем молитвеног стапања са највишом синтезом живота – Христом, „проклетим проблем“ страдања, који пред умом људским сачињава најјачи разлог за непримање света и Бога, добија своје завршно решење. Једино у Христу и са Христом, страдање губи своју отровну горчину, заслађује се, освећује, осмишљаје и постаје неопходно средство људског савршенства и спасења. Мимо Христа, страдање људско нема ни смисла ни оправдања. Са Њим, оно постаје чистиште у коме се душа чисти од сваке прљавштине, и најбоља школа хришћанства.

Под тајанственим и чудотворним додиром благе руке Христове горка тајна људског страдања постаје слатка, а стари бол и тешка туга постепено прелази у тиху радост и умиљно блаженство. Само погружен у молитвену љубав, човек осећа како се његов земаљски живот додирује са новим, бесконачним, непознатим, али блиским животом, од чијег предосећања душа усхићено дршће, ум сија и радосно плаче срце. А над свим тим носи се правда Божја, која испуњује миљем, мири и прашта све. Господ Христос оспособљује човека не само да подноси сваковрсна страдања, него да у њима блажен и срећан буде. Христوليки Зосима, шаљући Аљошу у свет, говори му: „Благосиљам те због твог великог задатка у свету. Много ти још имаш да путујеш по свету... Све ћеш морати поднети, док се наново не вратиш. А посла ће много бити. Али у тебе не сумњам, зато те и шаљем. Христос нека је с тобом. Сачувај Га и Он ће сачувати тебе. Велики ћеш јад и тугу видети, и у том јаду ћеш срећан бити. Ево ти завет: у тузи срећу тражи. Ради, непрестано ради... Много ћеш имати противника, али ће те и сами непријатељи твоји волети. Много ће ти беде и несреће донети живот, али ћеш услед тих беда и невоља и бити срећан, и живот ћеш благословити, и друге ћеш довести дотле да га благослове – што је најважније од свега.

До највише синтезе живота, Богочовека Христа, долази се практиковањем еванђелских врлина. Достојевски је то на неподражљив начин показао и доказао. Када христочежњива личност еванђелске врлине претвори у садржину своје душе, свога бића, свога живота, она исцељује себе од греховне разбијености, легионизираниости, атомизираниости, и улази у царство највише синтезе живота, где Христос свељубављу и свемудрошћу царује и влада.

ТАЈНА ЕВРОПЕ

Све људске мисли, сва људска осећања, сва људска дела, ако се продуже до краја, имају само два завршетка: један је – човекобог, а други – Богочовек. Између тога креће се целокупна стваралачка делатност рода људског, и на духовном и на материјалном плану. Хтео или не, сваки човек служи или човекобогу или Богочовеку, доприноси напретку или човекобоштва или богочовештва. Не само главне него и једине детерминанте свеколиког људског живота на земљи јесу: човекобоштво и богочовештво. Сва божанства свих религија на овој нашој планети уствари су само разноврсна уобличења и преображења двају божанстава: човекобога и Богочовека.

Ово су увек осећали снажно и схватали јасно само челници људске мисли. Међу њима, на првом месту, Достојевски. Свеколике проблеме духа људског он је свео на два главна проблема: на проблем Бога и проблем човека. Па и ова два проблема претстављају у ствари само један проблем: „проклети проблем“ човечије личности. Ко реши овај проблем, решио је њиме и све остале проблеме, – то је основно убеђење Достојевскога. Човек је хиљадама година решавао „проклети проблем“ човечије личности, и није га решио. Завршно и потпуно решио га је само Богочовек. И то решио својим богочовештвом, а не човек својим човекобоштвом.

Вековима се Европа мучи да реши „проклети проблем“ човечије личности, и никако не успева. Јер га увек решава човеком и човекобогом, а не Богочовеком. Достојевског је страшно мучио идејни и морални хаос Европе; дуго му је тражио узрок, и најзад га пронашао у римокатолицизму.

Зашто, зашто у римокатолицизму? Узнегодоваће многи. Зар римокатолицизам не проповеда Христа? – Да, проповеда, одговара Достојевски, али унакаженог Христа, Христа поевропљеног, Христа пресазданог по слици и прилици европског човека. У безмерној гордости европски човек није хтео да себе прилагоди Богочовеку, већ је Богочовека прилагодио себи. На разне начине европски човек је дуго и систематски прецењивао човека на рачун Богочовека, док у своме самољубљу није дошао до врха безумља: до гордог догмата о непогрешивости човека. А овај догмат синтезира дух Европе, све њене вредности, све њене идеале, сва њена стремљења. Човек је најзад потиснуо и готово сасвим заменио Богочовека. Дуго и напорно европски човек је обоготваривао себе кроз философију, и кроз науку, и кроз религију (папизам), и кроз културу, и кроз цивилизацију. Али у свему томе и кроза све то дела један и исти дух – дух римокатолицизма. Пошто је догматом о непогрешивости човека – обоготворио човека и прогласио га за врховно мерило у свету човечанских вредности, римокатолицизам је посредно и непосредно, постао узрок атеизма, социјализма, анархизма и свеколике европске културе, човекобошке и човекопоклоничке. Европски човекобог потиснуо је Богочовека. Догматом о непогрешивости човека римокатолицизам је санкционисао човекобоштво у свима његовим функцијама и манифестацијама. Европа се свим силама труди да то човекобоштво зацари у свима областима људске делатности и стваралаштва. Отуда све њене муке, све њене трагедије, све њене смрти.

Проблем Европе је уствари проблем римокатолицизма, – то је закључак до кога је видовити Достојевски дошао изучавајући Европу. У многим својим делима он се бави тим проблемом. Али да бисмо добили што потпунију слику његових схватања у овом погледу, ми ћемо се држати хронолошког реда. Достојевски се први пут опширније бави овим проблемом у своме роману **Идиот** (1868 год.). За експонента своје идеје он узима свог омиљеног јунака кнеза Мишкина.

„Римокатолицизам је исто што и нехришћанска вера, вели кнез Мишкин. Пре свега – нехришћанска! То прво, а друго, римокатолицизам је гори од атеизма... Атеизам проповеда само нулу, док римокатолицизам иде даље: он унакаженог Христа проповеда, Христа кога су они сами облагали и нарутали су му се, – изопаченог Христа! Они проповедају антихриста, кунем вам се, уверавам вас! То је моје лично и давнашње убеђење и оно ме је много наљутило... Римокатолицизам верује да се без свесветске државне власти Црква не може одржати на земљи, па виче: Non possumus! По мом мишљењу, римокатолицизам није уопште вера, него непосредан, одлучан наставак Западне Римске Империје, и код њега је све потчињено тој мисли, почевши од вере. Папа је заузео земље, земаљско царство, и узео мач. И од тога доба непрестано све тако иде, само су мачу додали још лаж, подмуклост, превару, фанатизам, празноверицу, злочин; титрају се, најсветијим, праведним, простодушним, пламеним осећањима народним! Све, све су за новац продали, за ниско земаљско царство! Па зар то није антихристова наука?! Зар је могло да то не одведе у атеизам? Атеизам је од њих рођен, од тог самог римокатолицизма! Атеизам се и зачео први пут код њих: јер, зар су могли они веровати сами себи? Неверовање у Бога је ухватило корена услед општег гнушања према римокатолицизму; оно је производ језуитске лажи и слабости духовне! Атеизам! Код нас, не верују само извесни, искључиви сталежи; они што су изгубили везу са нашим народним кореном. Али тамо, у Европи, тамо већ страшне масе самог народа почињу да не верују – некада због римокатоличког мрачњаштва и лажи, а сад већ из фанатизма, из мржње према Цркви и хришћанству.

– Ви много претерујете, примећује кнезу Мишкину Иван Петровић; и њихова Црква има својих претставника, достојних сваког поштовања, и пуних врлина.

– Ја никада ни говорио нисам о појединим претставницима Цркве. Говорио сам о римокатолицизму у његовој суштини, говорио сам о Риму. Зар може Цркве сасвим нестати са света? Ја то никада нисам рекао!

– Слажем се, али све је то познато, па, па и – непотребно и ... спада у богословље...

– А, не! А, не! Не само у богословље, уверавам вас да је тако! То се свију нас тиче, много више него што ви мислите. У томе баш сви ми и грешимо, што још никако не увиђамо да то није само, и искључиво, богословска ствар! Јер и социјализам је пород римокатолицизма и римокатоличког порекла! И он је, као и његов брат атеизам, поникао из очајања, као морални отпор римокатолицизму да собом замени изгубљену власт религије, да утоли духовну жеђ ожеднелог човечанства, и да га спасе не помоћу Христа, него насиљем! И то је слобода преко насиља, то је уједињење помоћу мача и крви. „Не смеш веровати у Бога, не смеш имати својине, не смеш имати личност, и, fraternite ou la mort, – два милиона глава!“ „По делима њиховим познаћете их“ – тако је речено у Еванђељу“.

Са извесним допунама Достојевски понавља ту исту идеју у свом роману **Бјаси** (1871 год.). Он пише: „Римокатолицизам више није хришћанство; Рим је прогласио Христа који је подлегао трећем ђаволовом искушењу; и објавивши целога свету да Христос без земаљског царства не може опстати на земљи, римокатолицизам је тим самим прогласио Антихриста, и тако упропастио цео западни свет“.

Нема у Европи политичког и социјалног питања, које на посредан или непосредан начин не би било у вези са римокатоличким питањем. По мишљењу Достојевског, у Европи је римокатоличко питање – најважније

питање. Све негативне, христорборне силе европског духа састале су се у догми о папској непогрешивости као у жижи, и добиле своју незаменљиву религиозну санкцију. У своме **Дневнику** Достојевски пише 1873 године: „Римска Црква, у оваквом виду у каквом је сада, постојати не може. Она је то сама громко објавила, када је изјавила да је њено царство од овога света и да њен Христос „не може опстати у свету без земаљског царства“. Идеју римске световне владавине римокатоличка Црква је подигла изнад правде и Бога. Са тим циљем је она прогласила и непогрешивост свога вођа, и то прогласила онда када је у Рим – већ купала и улазила световна власт: подударност значајна и сведочи о „крају крајева“. До самог пада Наполеона III римска се Црква још могла надати на покровитељство царева, помоћу којих се држала (наиме: помоћу Француске) већ толико векова. Чим ју је Француска напустила – пала је световна власт Цркве. Међутим, ту своју власт римокатоличка Црква неће нипошто, никада и никоме уступити, и пре ће пристати да хришћанство пропадне сасвим, него да световно царство Цркве пропадне. Ми знамо да ће многи мудраци овога света срести нашу идеју с осмехом и махањем главе. Али ми чврсто стојимо за њу, и још једаред изјављујемо: да сада нема у Европи питања које је теже решити него римокатоличко питање; и да нема, нити ће од сада у будућности Европе бити политичког и „социјалног“ заплета, уз који се не би прилепило и са којим се не би везало римокатоличко питање. Једном речју, за Европу, у будућности, нема ништа теже од решења тога питања, иако 99% Европљана у датом тренутку, можда, и не мисле о томе“.

Све мале и велике тајне европског духа састале су се и слиле у једну огромну и незаменљиву догму: догму о непогрешивости човека. Тиме су остварене главне тежње свеколиког европског хуманизма: и световног и религиозног. Човек је проглашен за човекобога. У самој ствари, догма о непогрешивости човека открила је главну тајну европског човека. Кроз њу, европски се човек јавно и искрено исповедио и земаљском и небеском свету, и казао шта је, шта хоће, чему стреми. Том догмом, он је одлучио и потпуно протерао из Европе Богочовека а зацарио човекобога. Тиме је заувек предодредио будућност Европе: она се неминовно мора кретати по начелима и смерницама непогрешивог човека – европског човекобога.

Достојевски с болом и ужасом осећа све то и пише 1876 године: „Римокатолицизам давно себе сматра над свим човечанством. Он се досада проводио само са моћнима на земљи, и надао се у њих до последњег часа. Тај час је, изгледа, сад коначно дошао, и римокатолицизам ће сигурно напустити властодршце овога света, који су га уосталом сами издали, и давно већ започели свеопшту хајку у Европи против римокатолицизма, који се сад, у наше време, коначно организује. Римокатолицизам је и горе наступао некад, кад му је требало; он је не размишљајући много, продао Христа за земаљску власт. Прогласивши као догму: „да хришћанство не може опстати на земљи без световне папске власти“, самим тим је прогласио новог Христа, нимало сличног ранијем; који се полакомио на треће ђаволово искушење, на земаљско царство. „Све ћу ти ово дати, поклони ми се!“ О, слушао сам многе жарке изјаве поводом ове мисли; говорили су ми да вера и лик Христов и сад још живе у срцу многих римокатолика са свом пређашњом истином и свом чистотом. Несумњиво је тако, али се главни извор помутио и заувек затровао. Рим је, ту недавно, дао свој пристанак на треће ђаволово искушење у облику тврде догме; и отуд праве последице те огромне одлуке не можемо ни да приметимо. Занимљиво је да се проглас те догме, откриће „целе тајне“ десило баш оног часа када је уједињена Италија већ купала на врата Рима. Код нас су се многи тада смејали папи: „љут, али немоћан“... Само, да ли немоћан? Не, такви људи, способни за сличну превртљивост, не могу умрети без отпора. Веле да је одувек тако било у римокатолицизму, бар се

подразумевало, да дакле устvari нема никакве промене. Да, али је увек било тајне у томе: папа се много векова претварао да је задовољан са својим мајушним имањем, са папском облашћу, а све то само у алегорији. Важно је да се у тој алегорији скривало зрно главне мисли, пуне, неоспорне, вечите наде папства: да ће се у будућности зрно развити у гранато дрво и прекрити целу земљу. И гле, у задњем часу, кад су му отимали последњу десетину његове земаљске државе, господар римокатолицизма, видећи своју смрт, наједном устаје и признаје праву истину о себи целом свету. „Зар сте збиља мислили да ћу се задовољити само титулом господара папске области? Знајте, дакле, увек сам себе сматрао владарем целог света и свих земаљских царева, и не само да сам се сматрао духовним господарем, него и земаљским! Ја сам – цар царева и господар господара, ја једини на земљи делим судбине, времена и судње дане, и зато то широм целог света објављујем у догми о својој непогрешивости“. – Нека се каже шта се хоће – али ово је моћ! Ово је величанствено, а не смешно! ово је – васкрс старе римске идеје о свесветској владавини и јединству, које није никад ни умирало у римокатолицизму; то је Рим Јулијана Отступника, али не кога је Христос победио, него који је победио Христа у новој, последњој битци. На тај начин се збила продаја истинитог Христа за царство земаљско“.

Догмом о својој непогрешивости, пише Достојевски, папа је уједно с тим прогласио и тезу: да без световне власти хришћанство не може опстати на земљи – то јест, у ствари, прогласио се владарем света, а римокатолицизам наметнуо, сасвим догматски, као прави циљ: свесветску монархију, којој је препоручио да тежи слави Божјој и Христовој на земљи. Та идеја о свесветској монархији, једна је од највећих идеја света, идеја која је поникла од ђавола за време Христовог кушања у пустињи, та идеја не може и неће лако умрети.

Када се човек, ма који човек, прогласи за непогрешивог, онда он даје себи права да може чинити све што му је по вољи. То је сасвим природно и логично. Јер, кад сам непогрешив, онда све што урадим – најбоље је. Непогрешивом човеку све је допуштено, зато што је непогрешив. Ако му је потребно да за остварење извесних циљева санкционише грех, он ће то и учинити. На његовим путевима нема моралних препона и препрека. Његова „непогрешива“ савест дела самостално, аутаркично и независно од свију, свакога и свачега. Ако је „непогрешивом“ човеку потребно да, ма из којих разлога, уклони или прода и највећу вредност наше планете – Богочовека Христа, он ће то и учинити, ношен охолим човекобошким заносом.

У царству непогрешивог човека, у Европи, довршиће се продаја Христа, која је почета, ради земаљске власти. Достојевски то силно предосећа. Оствариоци земаљског царства непогрешивог човека поћи ће на све уступке и компромисе, јер им је, са благословом „непогрешивог“, све допуштено. Страшна црна армија „непогрешивог“ зна када се на кога има ослонити. Достојевски пише: „Продаја истинитог Христа за царство земаљско у ствари ће се збити и довршити у римокатолицизму. Страшна војска има одвећ проницљиве очи, да не би видела ко сад има ону праву моћ на коју се може ослонити. Изгубивши савезнике царева, римокатолицизам ће се сигурно окренути народу. Он има десетину хиљада саблазнитеља, премудрих, вештих заводника срдаца и психолога, дијалектичара и исповедника – а народ је увек и свуда био простодушан и добар... Сви ти срцеизводници и психолози нагнунуће у народ и донеће му новог Христа, Христа који на све пристаје, Христа проглашеног на последњем римском нечастивом сабору. „Да, другови и браћо наша – рећи ће они – све о чему ви сад бринете, све ми то имамо у овој књизи за вас,

већ одавно, и ваши су вођи све то од нас украли. Ако смо вам досада говорили помало друкчије, то је само зато што сте досад били још као мала деца, и било је рано да сазнате истину, али је сад стигло време и ваше истине. Знајте дакле, папа има кључеве светог Петра, а вера у Бога није ништа друго до вера у папу, кога је сами Бог поставио да на земљи буде уместо Бога. Непогрешив је, и дана му је божанска власт, и он је владар времена и судњих дана; и сад је одлучио да је куцнуо час. Раније се главна моћ вере састојала у смерности, али је сад дошао крај смерности, и папа има право да је укине, јер он има сва права. Да, сви сте ви браћа, и Христос вам је свима заповедио да то будете. Ако ваша старија браћа неће да вас приме себи као браћу, узмите мотке и уђите сами у њихову кућу, па их силом натерајте да вам буду браћа. Христос је дуго чекао да се ваша покварена старија браћа покају, а сад вам он сам допушта да објавите: „Fraternite ou la mort!“ (Братство или смрт). Ако твој брат неће да подели своју имовину на пола, узми од њега све, јер је Христос дуго чекао његово покајање, а сад је куцнуо час гнева и одмазде. Знајте и то, да нисте криви ни за своје пређашње ни будуће грехе, јер сви ваши греси произилазе из вашег сиромаштва. А ако су вам говорили о томе и раније ваши бивши вођи и учитељи, знајте, баш да су вам и истину говорили, нису имали власти да вам о томе говоре пре времена, јер ту је власт добио једини папа од самога Бога; а доказ је тај, што вас ти ваши учитељи нису довели ни до чега доброг, сем казни и још тежег сиромаштва; сваки њихов покрет пропадао је сам од себе; при том су вас сви они и варали: да би ослањајући се на вас, постали моћни, и потом се продали скупље вашим непријатељима. А папа вас неће продати, јер од њега нема нико моћнији; он је први међу првима. Само верујте, дакле, па ма и не у Бога већ само у папу, и у то, да је једини он земаљски цар, и да други треба да нестану, јер им је час куцнуо. Радујте се сад и веселите се, јер је настао рај земаљски, сви ћете постати богати, а помоћу богатства и праведни, јер ће вам све жеље бити испуњене и од вас ће се одузети и сваки узрок за зло.

Ове речи су лицемерне, наставља Достојевски, али ће народ несумњиво примити предлог: он ће наћи у свом неочекиваном савезнику моћ која уједињује, која на све пристаје и ничему не смета, силу стварну и историјску, у место вођа сањалица и спекуланата, у чије практичне способности, а каткад и у часност, ни сада, дакако, не верује. Сад вам се пружа и моћ, и даје вам се оруђе у руке; само треба нагрнути свом масом и успети. А зар народ неће успети, зар он није маса? И поврх свега дају му и веру, и тиме умирују и срца многих и многих, јер су се многи међу њима већ осећали тужни без Бога... Нека ми се опрости моја самоувереност, али ја верујем да ће се све ово остварити у Западној Европи, у ком било облику, то јест римокатолицизам ће прићи демократији, народу, и напустити земаљске цареve, зато што су и они њега напустили“.

Главне идеје и покрети у Западној Европи, посредно или непосредно, у битној су зависности од римокатоличке идеје. Она је у њима невидљиво присутна, као душа у телу, али је и силна као душа. Ма којим путевима ишла мисао европског човека, она свесно и несвесно изграђује све на човеку као темељу, а избегава Богочовека и његово Еванђеље. Из свега провирује или чежња за непогрешивошћу и аутаркичношћу човека, или самозвана непогрешивост и охота самодовољност. На срцу свега је печат римокатолицизма. Говорећи о римокатолицизму, Достојевски не говори само о римокатоличкој религији, већ о целој римокатоличкој идеји, о судби нација, које су се сложиле под том идејом у току хиљадугодишњице, које су њоме прожете скроз. „У томе смислу, вели Достојевски, Француска је, на пример, најпотпуније оваплоћење римокатоличке идеје у току векова; она је глава те идеје, наслеђене, наравно, још од Римљана, и у њиховом духу. Та Француска, која је сада безмало изгубила скоро сваку

религију, (језуити и атеисти су тамо једно исто), која је затворила не једанпут своје цркве, и која је, једном чак и самога Бога подвргла гласању збора, та Француска, која је из идеја 1789 године развила свој нарочити француски социјализам, то јест умирење и уређење људског друштва без Христа и мимо Христа, као што је хтео, па није умео да изведе то уређење у Христу, римокатолицизам – та иста Француска, и у револуционарима конвента, и у својим атеистима, и у својим социјалистима, и у садашњим комунарима својим – још једнако, и у највишем степену, и јесте, и наставља бити нација римокатоличка потпуно и сасвим, сва заражена римокатоличким духом и словом његовим. На уста својих најнеоспорнијих атеиста она проглашује: *Liberte, Egalite, Fraternite – ou la mort*, баш тако како би проглашавао то сам папа ако би био принуђен да прогласи и да формулише: *liberte, egalite, fraternite* римокатоличко – сасвим његовим стилем, његовим духом, правим стилем и духом папа средњег века. Чак и садашњи социјализам француски – вероватно ватрени и кобни протест идеје римокатоличке од стране свију људи и нација које је римокатоличка идеја гушила, и који би желели пошто-пото да живе и продуже живети без римокатолицизма и без његових богова – и тај протест, који је фактички почео крајем прошлог столећа, (али у ствари много раније), није ништа друго до верно и недоступно продужење римокатоличке идеје, најпотпунији и коначан њен завршетак, њена кобна последица која се стварала вековима! Јер социјализам француски није ништа друго до **насилно** сједињавање људи – идеја која потиче још од старог Рима, и која се потом у римокатолицизму потпуно сачувала. На тај начин, идеја ослобођења људског духа од римокатолицизма, ушла је ту баш у најтесније форме римокатоличке, узете из саме сржи римокатоличког духа, од слова његовог, из материјализма његовог, из деспотизма његовог, од морала његовог“.

Човек је најмање механичко биће међу земаљским бићима. Главне особине и основне функције његовог бића немају у себи ничег механичког. Само непознавање психофизичког устројства човечијег бића или свесно порицање слободе човека духа, сврстава човека у механизме и хоће да га подвргне механичким законима развића и делатности. А када је реч о уједињењу људи, оно се ни на који начин не може извести механички. Људи су, пре свега, много више духовна него физичка бића, зато је проблем уједињења људи – духовни проблем. Док се не пронађу, и не усвоје, и не спроведу начела и силе које ће духовно ујединити људе, сваки покушај да се људи уједине на неки други начин, обично се остварује мачем и огњем. Идеја о уједињењу људи у свесветску империју ма којим путем – идеја је старог, паганског Рима. Насупрот њој стоји хришћанска идеја о духовном уједињењу људи као деце једног небеског Оца и браће међу собом, и то уједињење путем еванђелских средстава. Идеју старог Рима усвојио је римокатолицизам са извесним, не битним, изменама.

То је за Достојевског јасно и несумњиво, јер као ретко ко он уме да чита најзагонетније јероглифе људске историје. Он пише: „Стари Рим је први дао идеју свеопштег уједињења људи, и први је мислио (чврсто веровао) да ће је практично остварити у облику светске монархије. Али је та формула пред хришћанством пала – само формула, а не и идеја. Јер та идеја је идеја европског човечанства, од ње се створила европска цивилизација, због ње Европа само и живи. Срушила се једино идеја светске римске монархије, а место ње дошао нови идеал светског уједињења у Христу. Тај се нови идеал поделио на источни, то јест идеал потпуног духовног уједињења људи; и на западно-европски римокатолички, папски, потпуно супротан источном. То западно римокатоличко оваплоћење идеје испунило се на свој начин, али је изгубило хришћанство, духовно начело,

јер се везало са староримским наследством. Римско папство је објавило да се хришћанство и његова идеја без владања над свима земљама и народима, не може остварити; али не у духовном смислу, него државном – другим речима без остварења на земљи нове светске римске монархије, на челу које не би био римски император, већ папа. И зато је опет почео покушај са светском монархијом, потпуно у духу староримског света, само у другом облику. Док у источном идеалу имамо – прво, духовно уједињење човечанства у Христу, а тек после, због тог духовног уједињења свих у Христу, несумњиво има да проистекне и правилно државно и социјално јединство – дотле по римском тумачењу имамо: прво спајање државе чврстим јединством у облику светске монархије, па тек после духовно јединство под вођством папе, као владара овог света.

„Отада, наставља Достојевски, тај покушај римског света напредовао је и стално се мењао. Развијањем тог покушаја, језгро хришћанског начела се скоро сасвим изгубило. Одбацивши најзад хришћанско духовно, наследници старо-римског света су одбацили и папство. Пламен страшне француске револуције у суштини није ништа друго до последњи облик, промена и ново оваплоћење исте старо-римске формуле светског уједињења. Али се нова формула показала недовољна; нова идеја се није завршила. Био је тренутак када је међу свима нацијама које су наследиле старо-римски позив, наступило скоро очајање. О, разуме се, тај део друштва који је извојевао за себе политичко вођство 1789 године, то јест буржоазија – ликовео је и објавио: да даље не треба ићи. Али су зато сви они умови, који су по вечним законима природе осуђени на вечито неспокојство, тражење нових формула за идеале, и нових речи, што је неопходно за развитак организма човечанства – сви су се они окренули пониженима и увређенима, свима који нису добили ништа по новој формули свечовчанског уједињења, који је прогласила француска револуција 1789 године. Ови сада објавише своју нову реч, а та је: неопходност свеопштег уједињења људи, не у смислу раздеобе равноправности и права на живот међу отприлике четвртином човечанства, остављајући пак остале да буду само сиров материјал и средство за експлоатисање ради среће те четвртине човечанства – већ неопходност уједињења људи на основу опште равноправности, да би сви и свако учествовао у искоришћавању благодати овога света, па ма ко они били. И прегнули су свима средствима да остваре то решење; то јест, не само средствима хришћанске цивилизације – него не заустављајући се ни пред чим“.

Када је у западној Европи непогрешивост човека у принципу догматски санкционисана, зашто да се њоме не користи сваки Европљанин? Главно је да је човек у начелу непогрешиво биће, и има права да све проблеме и све муке свога духа решава по своме нахођењу. То у толико пре, што је лик Богочовека Христа, то једино истински непогрешиво руководство за људско биће кроз чудесне тајне светова, унакажен римокатолицизмом. У томе је баш извор свих недаћа и заблуда европског човечанства. У замену за Христа, европски човек је понаизмишљао себи безброј теорија, идеја, хипотеза, илузија, утеха. Међу њима: материјализам, атеизам и социјализам. У праву је Достојевски када каже: „Римокатолицизам, који је већ одавно продао Христа за земаљско господство, који је тиме принудио људе да се одрекну њега, и, на тај начин био главни узрок материјализма и атеизма у Европи – тај римокатолицизам, природно, зачео је у Европи социјализам. Јер социјализму је задатак да реши судбину човечанства не са Христом, него мимо Бога и мимо Христа; он се дакле природно зачео у Европи као замена за хришћанско начело које је у њој пало; и напредовао упоредо са изопачавањем и нестанком хришћанства у римокатоличкој цркви“.

Када људи замене Богочовека „непогрешивим“ човеком, онда они, природно, замене и његово Еванђеље разним другим учењима. „Непогрешиви“ има право на све. Он је поставио циљ: основати свесветску монархију, на челу са њим – „непогрешивим“. За остварење тога циља „непогрешиви“ допушта сва средства, дајући им своју „непогрешиву“ санкцију. Све је допуштено, допуштени су сви компромиси, само ако воде остварењу постављеног циља. Савезник и држилац царева и владара, „непогрешиви“ ће, кад му устреба, прићи социјалистима. Пророчка истина бруји из Достојевских речи: „Ако све светске владе оставе и одбаце једном папство, онда ће се више него вероватно догодити да ће се папство бацити у загрљај социјалистима и сјединити са њим. Папа ће изаћи пешке, и бос, пред све убоге, и рећи ће им: све што они уче, и што траже, давно већ постоји у Еванђељу, да досада само још није било наступило време да они то сазнаду, а сад је наступило, и да стога, он, папа, жртвује Христа, и верује, као и они, у мравињак људски! Римокатолицизму (то је одвећ јасно) није потребан Христос него светска власт: „Вама треба да се уједините против непријатеља – уједините се под мојом влашћу, јер сам само ја међу свима владарима и властима универзалан – и пођимо заједно“.

Када изгуби подршку владара, папизам ће се обратити демосу, народу. Достојевски пише: „Римокатолицизам ће се обратити народу, који је толико векова презирао удварајући се раније земаљским краљевима и царевима. Али тада ће се он обратити народу зато што неће имати куда; и обратиће се баш вођама највише покретљивог и немирног елемента у народу – социјалистима. Народу ће римокатолицизам рећи: све што проповедају социјалисти, проповедао је и Христос. Он ће дакле изопачити, и продати им Христа још једанпут, као што га је продавао раније толико пута, за земаљско господство, бранећи права инквизиције, која је мучила људе за слободу савести у име оног Христа који је волео и ценио само оног ученика који Му је прилазио слободно, не ученика купљеног или заплашеног. Римокатолицизам је продавао Христа благосиљајући језуите и одобравајући оправданост девизе: „свако средство, ради Христовог дела“. Цело Христово учење је одискони преобраћао једино у бригу о земаљском господству и о будућем државном поседовању целог света.

„Када се римокатоличко човечанство окренуло од тог чудовишног образа у којем су му претставили Христа, онда, после читавог низа векова пуних протеста, реформација, итд. – појавили се, почетком овог столећа, покушаји да се свет уреди и мимо Бога и мимо Христа. Немајући инстинкт пчеле или мравца, који без погрешке и правилно граде кошницу и мравињак, људи су зажелели да створе нешто слично људском правилном мравињаку. Одбацили су једино формулу човечијег спасења, која је произашла од Бога, и објављена човеку Откривењем: „Љуби ближњег као себе самог“, и заменили су је практичним поставкама, као: *Chacun pour soi et Dieu pour tous*“ (Свако за себе, а Бог ће за све), или научним аксиомама, као: „Борба за опстанак“. Немајући инстинкт животиња, по којем оне живе и уређују свој живот без погрешке, људи су се гордо уздали у науку, заборавивши да је за посао какав је: створити на основу једнакости друштво – наука још у пеленама. Појавила се дакле маштања. Будућа Вавилонска кула постала је, с једне стране, идеал, а с друге стране, страх целог човечанства. Али се за занесењацима, појавили ускоро други учитељи и учења, проста и разумљива свима, као: „Опљачкати богате, запалити свет крвљу, а онда **ће се све некако само по себи уредити**“. Отишли су још даље; појавило се учење о анархији. Ако би се она могла остварити, за њом би сигурно отпочео поново период људождерства, и људи би били принуђени опет све испочетка да почињу, као пре једно десет хиљада година. Римокатолицизам разуме све то одлично, и умеће да

саблазни вође подземног рата. Он ће им рећи: „Ви немате центра, ни реда у вођењу посла, ви сте сила која је раскомадана по целој свету, а сада, с падом Француске, и сила пригњечена. Ја ћу бити ваше јединице, и привући ћу међу вама све оне који у мене још верују“. Овако или онако, уједињење ће се догодити. Римокатолицизам умрети неће; социјална револуција пак, и нов социјални период у Европи, такође је несумњив: те две силе се несумњиво морају сагласити, та два тока спојити се. Разуме се, римокатолицизму би добро дошао покољ, крв, грабеж, чак и људождерство. Јер се тако најпре може надати да ће моћи још једном, у мутној води да лови рибу, да ће то бити моменат када ће се човечанство, измучено хаосом и неправичношћу, бацити опет њему у загрљај, и он ће постати, поново, у целини и на јави, самовласно и ни с ким не делећи силу, „земаљски господар и ауторитет овога света“, и тиме ће коначно постићи свој циљ“.

Последњу тајну у односима „непогрешивог“ европског човека према Богочовеку Достојевски је пророчком видовитошћу открио и неподражљиво проанализирао у **Великом инквизитору**. Генијални идеолог и прагматичар римокатолицизма, Велики инквизитор говори Христу: „Ми смо исправили подвиг Твој и засновали га **на чуду, на тајни и на ауторитету**. Разљути се! ја нећу твоје љубави, стога што и ја тебе не волим! И шта имам да кријем од Тебе? Зар не знам с ким говорим? Оно што имам да Ти кажем, све Ти је већ познато, ја то читам у очима твојим. И зар ћу ја сакрити од Тебе тајну нашу? Можда Ти баш хоћеш да је чујеш из мојих уста? Е па ево Ти, чуј је: ми нисмо с Тобом, него с **њим**, – ето ти наше тајне! Ми већ одавно нисмо с Тобом, него с **њим**; већ осам векова. Равно пре осам векова узели смо ми од њега оно што си Ти с негодовањем одбацио, онај последњи дар који ти је он нудио кад Ти је оно показао сва царства земаљска: ми смо узели од њега Рим и мач ћесаров, и објавили смо себе за царе земаљске, за царе једине, премда нам све досад није пошло за руком да доведемо наше дело до потпуног завршетка... Дуго ће се још чекати на довршетак тог дела, и много ће земља за то време препатити, али ми ћемо свој циљ постићи и бићемо ћесари, и онда ћемо мислити о свеопштој срећи људској... Ми смо узели мач ћесаров! А узевши га, наравно, ми смо одбацили Тебе, и пошли за **њим**“.

По Великом инквизитору, тајна социјализма сачињава део тајне римокатолицизма. Инквизитор говори Христу: „О, проћи ће још читави векови лутања и лудовања слободног ума, људске науке и људождерства; – јер зато што су почели дизати своју Вавилонску кулу без нас, они ће свршити људождерством... Знаш ли Ти, проћи ће векови, и човечанство ће прогласити устима своје премудрости и науке: да злочина нема, па дакле нема ни греха, него има само – гладних. „Нахрани, па тада можеш захтевати од њих врлину и честитост!“ – ето шта ће бити написано на застави која ће се подићи против Тебе, и којом ће се разрушити храм твој. На месту храма твога подићи ће се нова зграда, подићи ће се наново страшна Вавилонска кула; и премда се ни она неће довршити, као ни некадашња, али Ти би ипак могао избећи ту нову кулу, и за хиљаду година смањити патње људске; – јер они ће и тако доћи к нама, пошто се најпре хиљаду година напате и намуче са својом кулом! Они ће нас тада опет пронаћи под земљом, у катакомбама, где се скривамо, (јер ћемо наново бити гоњени и мучени), наћи ће нас и завапиће: „Нахраните нас, јер они што нам обећаше огањ с неба, не дадоше нам га“. И тада ћемо ми дозидати њихову кулу, јер ће је дозидати онај, ко њих нахрани, а нахранићемо их ми у твоје име, а слагаћемо им да је у твоје име“. Али, да би их заувек придобили, „ми ћемо им дати тиху смирену срећу, срећу слабачких створова – онаких како их је Бог створио... О, ми ћемо им допустити и да греше. Они су слаби и немоћни, и они ће нас волети као деца зато што

ћемо им дозволити да греше. А ми ћемо им казати да ће сваки грех бити искупљен и опроштен, ако буде учињен са нашом дозволом; а дозвољавамо им да греше стога, што их волимо... Најмучније тајне њихове савести, све, све ће то пред нас доносити, а ми ћемо им све одобрити“...

Једна иста тајанствена мрачна сила дела и у творцима човекобога и у идеолозима европског „непогрешивог“ човека. На последњем њиховом дну таји се мрачни дух зла и уништења, чији је крајњи циљ: уклонити Богочовека и заменити га „непогрешивим“ човеком, човекобогом. То је за Достојевског очигледна и непобитна аксиома. Он се држи тога и пред крај свога живота када у своме „исповедању вере“ (profession de foi) изриче свој завршни суд о римокатолицизму. Он вели: „На Западу се Христос помрачио, кад је западна црква унаказила Христов лик претворивши се у Римско царство, и оваплотивши га поново у облику папства. Доиста, на Западу не постоји више ни хришћанство ни Црква, ма да има још много хришћана, који никад неће нестати. Римокатолицизам већ није више хришћанство, него прелази у идолопоклонство; а протестантизам се гигантским корацима приближује атеизму и колебљивој, несталној (не вечитој) науци о моралу“.

У човечанском свету ни издалека не постоји вредност која би бар донекле могла заменити Богочовека Христа. У свима областима људског живота Он је апсолутно незаменљив. Све праве вредности од Њега долазе и на Њега се свODE. Када људска мисао хоће да без Њега и мимо Њега реши ма које питање, она се стрмоглави у понор нихилизма или у хаос анархије. Пошто је у западној Европи Богочовек замењен човеком, то је европско човечанство ушло у хаос, из кога су природни излази: револуције, анархије, тираније, покољи, људождерства, уморства. Што је зидано не на Богочовеку, мора се срушити само од себе. Испуњено гордим духом човекобошке грандоманије, минирано разорним елементима самозване „непогрешивости“, тело Европе мора експлодирати и расути се у прах и пепео.

То је Достојевски својом пророчком душом снажно предосећао, и 1880 године писао: „Европа се налази уочи пада, уочи пада свеопштег и ужасног! Мравињак који се у њој саздао без Цркве и Христа, (јер се црква тамо, помутивши свој идеал, свуда претворила у државу) са из основе пољуљаним моралним начелима, начелима која су погубила све опште и све апсолутно – тај је мравињак, велим, сав поткопан. Наилази четврти сталеж, лупа, наваљује на врата, и ако му се не отвори, разбиће врата. Он неће старе идеале, и одбацује сваки дотад постојећи закон. На компромисе, на уступке, неће пристати; подупирачима зграду нећете спасти. Уступци само распаљују, а он жели све. Настаће нешто што се не да ни замислити. Сви ти парламентаризми, све грађанске теорије које се сад исповедају, сва сакупљена богатства, банке, науке, Јевреји, све ће се то срушити за један тренутак, и отићи бестрага... Све је то „близу, пред вратима“. Ви се смејете? Блажени они који се смеју. Дај, Боже, здравља, видећете сами. Тада ћете се само чудити... Одговорићете ми, смејући се: „Лепо ви волите Европу кад јој то проричете“. А зар се ја радујем? Ја само предосећам: да је рачун готов. Крајње разрачунавање, плаћање рачуна може се догодити и много пре но што ни најјача машта могла замислити. Симптоми су ужасни. Већ сам стародревни и неприродни политички склоп европских држава могао би послужити као почетак свему. А како би могао бити природан, кад се неприродност наводи у основима, и сакупљала се вековима? Не може један мали део човечанства владати свим осталим човечанством као робом, – а једино са тим циљем формирала су се досад **сва** грађанска (одавно нехришћанска) уређења у Европи – која је данас потпуно незнабожачка. Та неприродност, и та „нерешива“ политичка

питања (уосталом свима позната) морају на сваки начин довести великом, крајњем, расправљачком политичком рату, у који ће сви бити умешани, и који ће букнути још овога столећа, можда већ следеће деценије... У Европи, у тој Европи где је сакупљено толико богатство – сав грађански основ тих европских нација, сав је поткопан и може се сутра срушити без трага, на веки веков, а на место њега да наступи нешто нечувено-ново, што нимало неће личити на пређашње. Све богатство што је Европа сакупила, неће је спасти од пада, јер ће „у трен ока нестати и богатства“... Никада Европа није била тако пуна непријатељских елемената као у наше време. Као да је све подривено и набијено барутом, и само чека прву варницу“. Са бескрајном тугом и дирљивим саучешћем Достојевски пише 1871 год. из Дрездена своје пријатељу Страхову: „Људи пишу и пишу, а превиђају оно што је најглавније. У западној Европи народи су изгубили Христа (римокатолицизам је крив), и зато је западна Европа близу пада“.

Пророштва Достојевског о Европи испуњује се постепено на наше очи. Европско човечанство, вођено духом хуманистичке охоче „непогрешивости“ срља из мрака у мрак, из ноћи у ноћ, док се не стропошта у мрклу, вечну поноћ, иза које нема зоре. А тамо човек у човеку не распознаје свога бесмртног брата, јер се то збива једино у светлости сетног и чудесног Богочовека Христа...

ТАЈНА РУСИЈЕ

Према „непогрешивом“ човекобогу Европе стоји безгрешни Богочовек Христос. Уображена непогрешивост човекова ствара језиве и људождерске светове, у којима се све завршава хаосом и анархијом. А благи Богочовек успоставља потпуну хармонију између човека и Бога, између човека и човечанства, између човека и свих Божјих светова. Зато Он једини претставља и јесте оправдање Бога пред људима, што је створио овакав свет и овакав живот. Зато је и бурни дух Достојевскога нашао у његовој чудесној Личности и све утехе за све своје муке и сва решења за све своје проблеме. Зато је дивном лику Христовом испевао химне и извајао похвале, какве свет чуо није.

Преко Богочовека напаћени Достојевски је примио и Бога и свет, измирио се и са Богом и са светом, и пронашао вечни смисао и вечну вредност свему што постоји. Зато је за њега лик Богочовека Христа све и сва. А пошто се тај Лик једино у православљу чува у своје неокрњеном савршенству и чистоти, то је за њега – православље све и сва. Зато он неустрашиво исповеда православље и смело стоји за њега. А при крају свога живота он поставља формулу целокупне своје идеологије, као и формулу призивања руског народа у историји света. Та формула гласи: „Православље је све“. Ево шта Достојевски изјављује: „Руски народ живи сасвим у православљу и његовим идејама; сем православља, нема у њему ничега и ништа – а и не треба му, јер је православље све; православље је Црква, Црква је круна свега, и то за вечност“.

По род људски ништа није опасније од обоготворене непогрешивости европског човека. Наша планета није видела одвратнијег бога од европског човекобога. Зато гордом човекобогу Европе треба противставити православног Богочовека Христа. „Насупрот Западу, вели Достојевски, треба да засија наш Христос, кога смо ми сачували, а кога они никада ни знали нису“. Најдивније чудо наше планете, њен вечни смисао, њена вечна радост, њена вечна утеха – лик Христов, изгубљен је на Западу, али се у свој светлости своје чистоте сачувао у православљу, зато измученом човеку и човечанству ништа друго није ни потребно, јер је православље – све. Тајне, како људи да доведу себе до савршенства и братства, и како да реше личне и друштвене проблеме, а да се не саблазне

ни о човека ни о Бога, садрже се у православљу. При томе метод је један: лично самоусавршавање по Христу и Христом.

По убеђењу Достојевскога, непрелазу вредност руског народа сачињава једино православље. То је оно што је највеће, најсветије и најбоље у њему. Русија је велика тиме што има драгоценост изнад свих драгоцености: православље. И у њему сву Истину, довољну и вечну за све Божје светове. „Русија носи у себи драгоценост које нема више нигде: православље. Она је чувар Христове истине, и то праве истине, правога лика Христовог, који је потамнео у другим верама и код других народа“. Тим Ликом је предодређена сва судбина Русије. Достојевски изјављује: „Можда се главно призивање руског народа у судбини васколиког човечанства састоји само у томе, да сачува у себи тај божански лик Христов у свој чистоти, и када дође време да тај лик покаже свету, који је изгубио пут свој“. Јер је једино у православљу и истина и спасење народа руског, а у будућности и целог човечанства.

Европски запад све истине и све правде своди на човека, и хвали се човеком; Достојевски све своди на Богочовека, и хвали се Богочовеком. Он вели: „Зар није дух Христов у нашем народу, – непросвећеном али добром, неспретном и збуњеном, али не варварском. Да, Христос је његова сила! Наша руска сила!“. „У народу се, нема спора, образовало и учврстило убеђење, да сва Русија зато само и живи, да служи Христу и брани од неверних свеколико васељенско православље“. „Срж руског призивања састоји се у откривању руског Христа пред светом, Христа који је непознат свету, али који је сачуван у нашој Православној Цркви. По моме мишљењу, у томе је сва суштина наше моћне будуће цивилизације и васкрсења из мртвих целе Европе; у томе – сва суштина нашег моћног живота у будућности“. „Лик Христов чувајмо, па ће засијати као драгоцен дијамант целоме свету“. „Ми носимо свету једино што ми можемо дати, а уједно с тим једино што је потребно: Православље, истинско и силно, вечно исповедање Христа, и потпуно обновљење морално... Од нас ће изићи Илија и Енох, да се боре с Антихристом, с духом Запада, који се оваплотио на Западу“. „Народ је руски у огромној већини својој православни, и живи идејом православља у потпуности, ма да не разуме ту идеју јасно и научно. **У ствари**, народ наш и нема никакве друге „идеје“ сем те; и све из ње једне произилази – тако хоће наш народ свим срцем својим и дубоким убеђењем својим. Он баш хоће да све што има, и што му се даје, из те једне једине идеје произилази; без обзира на то, што се много штошта у народу појављује не из те идеје, него из нагона злочиначких, варварских, грешних. Али и сами преступници, и варвари, премда греше, ипак Бога моле у вишим тренуцима свог духовног живота: да престане њихов грех и смрад, и да све излази само из оне омиљене „идеје“ њихове“. „Сва народна начела код нас, у суштини, изашла су сва до једног из православља“. „Руска вера, руско православље јесте све што руски народ сматра за своју светињу: у њему су његови идеали, сва правда и истина живота“.

Руководна је истина у православљу: у свету земаљских стварности постоји само једна категорија људског живота, људске мисли и људске делатности, која осигурава потпун развитак човечије личности и човечанске заједнице до божанског савршенства; то је – Богочовек Христос. Он је идеални, но конкретни, образац за све људско, али и божанска сила која све човечије преображава у богочовечије и све човечанско у богочовечанско. По себи, човек је недовршено и незавршено биће. Све што је у њему, завршава се, довршава и усавршава једино Богочовеком. У суштини своје природе, човек је христочежњиво биће, јер је Богочовек једини прави циљ човека. Са својом онтологијом и феноменологијом православље извире из

Богочовека. У ствари, православље је православље само Богочовеком. Све што није од Богочовека и по Богочовеку, није православно. Може се поставити мерило: православно је само оно што је богочовечанско. И обратно: богочовечанско је само оно што је православно. А све што бива по човеку, по „чистом“ човеку, или по „непогрешивом“ човеку, разара људско биће и сурвава га у небиће.

Само духовно општење човека са Богочовеком обескрајњује човека божанским бескрајностима. Мислећи богочовечанску мисао, доживљујући богочовечански живот, човек савлађује људске релативности, површности, коначности, и креће се по божанским висинама, дубинама и бескрајностима. Практиковањем богочовечанских врлина, све што је Божје постаје човеку своје. Или боље: Бог постаје човеку прва и најнепосреднија стварност. И човек суди о свету и људима Богом и по Богу. А кроз цело биће човеково струји вечна богочовечанска љубав, и радост, и молитва, и истина, и правда, и кротост, и милостивост. Пут православља је пут богочовечански, насупротив путу хуманистичком, европском, римокатоличко-протестантском, човечанском. За православље, вечно жива личност Богочовека Христа је највиша вредност и врховно мерило свих вредности у свима световима, зато се оно не саблажњава ни о Бога ни о човека. Зато оно има на свему свом печат и лик Богочовека, не човека, не ни човекобога.

Овладати човеком и човечанством помоћу ма каквих средстава – циљ је римокатолицизма; овладати човеком и човечанством искључиво помоћу богочовечанских средстава – циљ је православља. Достојевски то зна пророчки видалачким знањем, јер је до дна сагледао и трагику римокатолицизма и драматику православља. Зато у православљу он и види једини пут за правилно решење свих проблема, личних и друштвених. Пут „непогрешивог“ човека је у гордом и насилном овлађивању свима; пут православни је у смерном и кротком служењу свима... Достојевски благовести: „Праву суштину православља сачињава – служење свему човечанству. Оно је на то предодређено“. Сви други народи, више или мање, живе једино за себе и ради себе, а ми ћемо, вели Достојевски, почети управо тиме што ћемо свима постати слуге, ради свеопштег помирења. И то није никаква наша срамота; напротив, у томе је наша величина, пошто то води коначном уједињењу човечанства. Ко хоће да буде изнад свију у царству Божијем – нека постане слуга свима. Тако ја схватам руски позив у његовом идеалу. „Постанимо слуге, да бисмо били старешине“, вели кнез Мишкин, који заиста смирено и кротко служи свима и свакоме.

Еванђелски, православни, „источни идеал је идеал потпуно духовног уједињења људи у Христу“. Њему се иде путевима чисто еванђелским, богочовечанским, православним. По непоколебљивом убеђењу Достојевског, православље има све што је потребно за остварење тог идеала. Достојевски зна да ово тврђење може код неких изазвати недоумицу, а код неких и потсмех. И желећи да на то одговори, он вели: „Што се играте речима? – рећи ће неко: шта је то „православље“? И каква је ту нарочита идеја, и нарочито право на уједињење народа? Не би ли то био политички савез, као сви остали, слични њему, па ма и на најширим основима, по примеру Сједињених Америчких Држава, или можда и још ширим? На то питање, које ми је доиста могло бити постављено, ја ћу одговорити. Не, ово неће бити то исто, нити је овде игра речима; него ће то заиста бити нешто нарочито и досад нечувено; то неће бити само политичко уједињење, и много мање још политичка освајања и насиља – иако Европа друкчије не може то да замисли; и неће ту бити неког погађања, личне користи, и ни осталих већ обоготворених порока под

маском званичног хришћанства, у што уствари нико осим гомиле и не верује. Не; ово ће бити право уздизање Христове истине, која се чува на Истоку; прави нови Крстовдан и закључна реч православља, на чијем челу већ поодавно стоји Русија. Ово ће бити у неку руку саблазан за све силне овоземаљског света, који су досада господарили, и који су на сва томе слична „очекивања“ гледали са потсмехом и заједљивошћу, премда нису могли да схвате ни то да се може озбиљно веровати у братство људи, у свеизмирење народа, у савез који је заснован на темељу служења свему човечанству, и најзад у сам препород човечанства по истинским начелима Христовим. А ако је веровање овој „новој речи“, коју ће Русија на челу уједињеног православља рећи свету – ако је то „утопија“ достојна само потсмеха, онда нека и мене ставе у ред тих утописта, а смешно од тога ћу ја поднети“.

Православље, носилац и чувар пресветлог лика Христовог и свих богочовечанских сила, и јесте „нова реч“, коју Русија на челу православног Словенства има да каже свету. За Достојевског, формула и гесло руске и словенске будућности јесте православље и „православно дело“. А шта је то православље и „православно дело“? „То ни у ком случају није некаква само обредна црквеност, нити чак, с друге стране, неки *fanatisme religieux* (како се већ и почињу изражавати у Европи о томе свеопштем садашњем руском покрету), него је то управо: људски прогрес и свеочовечење човечанства. Тако православље и православно дело схвата руски народ који све изводи из Христа, који своју будућност оваплоћује у Христа и у Христову истину, и који не може ни замислити себе без Христа“. „Највећи међу највећим позивима, кога су Руси свесни у својој будућности, то је општечовечански позив, служење целоме човечанству – не само Русији, не само целоме Словенству – већ целоме човечанству, свечовечанству“.

Свечовечанску улогу Достојевски приписује руском народу, не зато што је руски већ што је православни. Јер као православни, он свето и побожно чува лик Христов, који му даје богочовечанске љубави и силе за духовно уједињење са свима народима и за радосно еванђелско служење свима људима. За Достојевског је главно: не народ него Црква; народ утолико уколико припада Цркви и живи Христом и ради Христа. Црква је савест народа; она треба да влада народном душом помоћу „чудесног и чудотворног лика Христовог“. За Достојевског, Православна Црква је она „социјална реч“ коју руски народ има да каже свету, јер је она савршен и незаменљив идеал. „Ако желимо да једном речју изразимо социјални идеал Достојевскога, онда ће та реч бити не – народ, него – Црква“, с правом вели интимни пријатељ Достојевскога, Владимир Соловјев, философ.

Достојевски никада није идеализирао руски народ, а још мање идолатризирао. Он је увек непристрасно истицао и његове негативне особине. Мудро објективан, он не преувеличава његове позитивне особине на рачун негативних, него их верно разликује и раздваја. У руском човеку из простог народа, вели он, треба умети одвојити красоту његову од надовезаног варварства. Околностима које прате скоро читаву руску историју, наш народ је толико био предат разврату, и толико је био развраћан, саблажњаван и непрестано мучен, да је управо за чуђење: како је уопште остао жив, сачувавши људски образ, па чак и красоту његову. Али ето он је сачувао и красоту свога образа. Ко је истинит друг човечанства, кога је бар једанпут тиштало срце због страдања народа, тај ће разумети и извинити све непролазно, нанесено блато у које је утонуо наш народ, и умеће да нађе у том блату дијаманте. Судите руски народ не по оним мрским поступцима које он тако често чини, већ по оним великим и светим стварима за којима он и у пакости својој непрестано

уздише. Најзад, нису баш сви у народу – ниткови! Има баш светаца у народу, и још каквих! Светле они, и свима нам пут осветљавају!... Судите наш народ не по ономе шта он јесте, већ по ономе шта би желео да постане. Јер идеали су његови снажни и свети, и они су га и спасавали кроз векове мучења; они су срасли с душом његовом одискони, и наградили ту душу, заувек, простодушност, и честитост, искреношћу и широком за све отвореном памећу – а све то у ретко привлачном хармоничном једињењу. Ако пак уза све то иде и тако много блата, руски човек тугује због тога пре свега сам, и највише, и верује да је све то – само надошло и привремено, искушење ђаволско, да ће престати тама и да ће једном неизоставно засијати вечита светлост.

Народ је сачувао красоту свога духовног лика, имајући као своје историјске идеале: св. Сергија Радонешког, св. Теодосија Печерског, св. Тихона Задонског, и њима сличне светитеље. Осим тога, дубоко у народној души усађено је пламено осећање личне свегрешности и свеодговорности, које се извија у непрекидни подвиг покајања и христочежњивог израђивања себе по лику Христовом. Све за чим народ чежњиво уздише, сву истину, правду и спасење он налази у православљу, и зато му ништа друго није ни потребно.

Овакво народољубље Достојевског изазвало је бурну реакцију код оног дела руске интелигенције која се духовно формирала по начелима западно-европског хуманизма који величину човека зида на ниподаштавању Бога. У томе се нарочито истакао Градовски, који је подвргнуо оштрој критици чувени Достојевсков „Говор о Пушкину“. Достојевски му је одговорио својим „исповедањем вере“ (profession de foi) у последњој свесци свога Дневника. О томе он пише у једном свом писму: „Решио сам да напишем једну главу за **Дневник** у облику моје profession de foi за Градовског. Сву сам душу унео у тај чланак; он се разрастао у тва табака“.

Ово Достојевсково „исповедање вере“ има пресудни значај за правилну оцену његовог схватања Европе и Русије. Ту је он казао „сву душу своју“, коју је иначе прикривено изражавао кроз разне личности у својим романима. Ово Достојевсково „исповедање вере“ заслужује да се подробније изложи и доведе у везу са његовим ранијим идејама о томе.

На првом месту, Градовски тврди да „сваки Рус који жели да се просвети, може ту просвету добити једино из западно-европског извора, јер руских извора апсолутно нема“. – То је врло лакомислено речено, одговара Достојевски Градовском. Али ви сте ту изговорили и једну врло важну реч: „просвећење“. Дозволите да вас упитам шта ви под том речју разумете? Да ли западне науке, корисна знања, занатство, или просвећивање духа? Оно прво, то јест науке и занатство, заиста не треба да нас мимоиђу, и ми збиља нити можемо, нити треба да то избегавамо. Исто тако се потпуно слажем са мишљењем: да то можемо добити једино из западно-европских извора, и зато нека је вечита слава и хвала Европи. Али, под речју просвећивање ја разумем (а мислим да нико друкчије не може разумети) оно што се буквално подразумева под речју „просвећивање“, то јест духовну светлост, која озарава душу, просвећује срце, упућује ум показујући му животни пут. Ако је тако, дозволите онда да приметим: да ми такво просвећивање не морамо захватати из западно-европских извора, јер постоје (а не „не постоје“) руски извори.

Нема сумње, Христос је истинита Светлост, а у Светлости је просветљење – просвећење. Он Собом осветљује, и тиме просвећује. Где је Он, тамо је Светлост, тамо просвета. Светлост која осветљује све таме живота и смрти; Светлост која просвећује и ум, и срце, и душу вечном божанском

просветљеношћу. И зато Христов човек зна и има вечни смисао живота и света: зна зашто је створен, ради чега живи у овом свету и због чега прелази из овог у онај свет. „Ја тврдим, вели Достојевски, да се наш народ одавно просветио, од онда кад је у своје биће примио Христа и његову науку. Рећи ће ми неко: народ не зна учење Христово, и проповеди му се не држе – али то је празна замерка. Народ зна све што треба да зна, иако не би можда могао да положи испит из катихизиса. А оно што зна научио је у храмовима, где је вековима слушао молитве и песме, које су боље но проповеди. Народ је понављао и певао те молитве још у шумама, бежећи испред својих непријатеља, још у доба татарске најезде, још онда је можда певао: „Господе сила, буди са нама!“ још онда је можда утудио ту песму, јер онда сем Христа ништа друго није имао – а ту, у тој песми налази се сва истина Христова. И шта мари што народу држе мало проповеди?... Не мари ништа, јер свештеник и отпева: „Господе, Владико живота мога“ – а у тој је молитви **сва суштина хришћанства**, сав његов катихизис; а ту молитву народ зна напамет! Исто тако он зна напамет многа житија Светих, препричава их, и слуша разнежено. Главна школа хришћанства коју је народ прошао – то су векови безбројних и бескрајних мука које је поднео кроз своју историју, кад је, напуштен од свију, гажен од свију, радио за све и свакога, и остао само са Христом као јединим утешитељем, кога је тада примио у своју душу за вечита времена, и који му је зато спасао душу од очајања!

„Уосталом, зашто ја вама све то причам? Обраћа се Достојевски Градовском. Зар зато што желим да вас убедим? Вама моје речи, наравно, изгледају детињасте, готово неумесне. Понављам зато по трећи пут: не пишем за вас! Тема је врло важна, о њој треба разнo и много говорити, и ја ћу говорити све док могу да држим перо у рукама. А сад ћу изложити своју мисао у основи: ако је наш народ већ одавно просвећен тиме што је примио Христа и његову науку, онда је он тим самим с Њим, са Христом, примио и **истинску** просвету“.

Године 1873 Достојевски је писао: „Каже се да руски народ слабо зна Еванђеље; да не зна основна правила своје вере. Можда је то истина; али зато он зна Христа, и одискона га носи у срцу своме. О том нема сумње. А како је право схватање Христа могуће без претходног учења о вери – то је друго питање. Но несумњиво је да душевно познавање Христа, и права претстава о њему, постоје у руском народу, и преносе се са покољења на покољење, и слили се у људским срцима. Можда је Христос једина љубав рускога народа: он воли његов лик на свој начин, то јест до патње. Зато се руски народ и поноси нада све називом православни, то јест онај који најправилније исповеда Христа“.

Људи хуманистичког погледа на свет и живот, никако не могу да дубље зароне у психологију и онтологију руског православног народа. Бојећи се непознатог и свега што улази у категорије рационалног и логичног по схватању „непогрешивог“ Европејца, они сваку дубљу манифестацију вере сматрају или за непросвећеност или за притворство. Они у руском народу виде грубу, црну масу, која је увек називала себе хришћанском, али нема појма ни о религији, ни о Христу, па чак не зна ни најобичније молитве. На овакво тврђење поевропљиве руске интелигенције Достојевски одговара: „Они и не слуте да наш народ, ако и не зна молитве, али је суштину хришћанства, дух и истину његову сачувао, сачувао и оснажио у себи толико колико можда ни један други народ на свету. Уосталом, атеист, или према стварима вере равнодушни Рус Европљанин, веру друкчије и не разуме него као формализам и идолопоклонство; и како у народу не види ништа до идолопоклонство, закључује, да народ о вери ништа не зна, моли се кад му треба – дасци, а у ствари је равнодушан, дух

му је убијен формалистиком. Хришћански дух у народу нису ти Руси опазили можда зато, што су тај дух они сами давно већ изгубили. Тај „развратни“ и непросвећени наш народ, међутим, воли смиреног, нишчег и побожног; у свима својим предањима и причама сачувао је веру: да ће се слаби и понижени човек, који ради Христа трпи неправедно и узалудно, узнети изнад силних и знатних, када се зачује глас суда и воље Божје. Наш народ воли да прича о славном и великом животу свога великог, мудрог и скрушеног хришћанског витеза Иље Муромца, усташа за истину, ослободитеља бедних и нејаких, покорног и смерног, верног и срцем чистог. А имајући, поштујући и волећи таквог витеза – зар тај наш народ у исти мах не верује и у победу сада понижених народа и браће наше на истоку? Наш народ поштује успомену на своје велике и смерне испоснике и богоугоднике; воли да прича својој деци историје о великим хришћанским мученицима. Те историје народ добро зна; и ја сам их прво од народа чуо; и то је причање било тако проницљиво и умилно, да ми је у срцу остало. Сем тога, народ свакога дана даје из своје средине велике покајнике, који ходају с умилношћу, пошто су раздали све своје имање за тихи и велики подвиг истине, рада и сиромаштва“.

„Народ зна Христа Бога свог, иако се није учио у школи, вели Достојевски. Зна, јер је вековима поднео многа страдања, и у невољи својој свагда, од почетка па све до наших дана, слушао о свом Христу Богу од Светитеља својих, који су радили за народ и стајали за руску земљу до самопрегора, од оних самих Светитеља, које народ дандањи поштује, сећа се њихових имена и моли се на њиховим гробовима. Верујте, у том смислу су чак и најтамнији слојеви нашег народа далеко образованији но што ви, у своје културном незнању, претпостављате о њима, а можда образованији чак и од вас самих“.

Окренут према Градовском и осталим руским Европејцима, Достојевски одлучно тврди да он зна народну душу, њене стварности и њене идеале, и да у руском народу „хришћанство **мора остати заувек** најглавнији и животни основ његовог просвећења“. „Ја сам видео наш народ и познајем га, вели Достојевски. Дуго година сам живео с њим, јео сам с њим, спавао, сам сам „био увршћен међу злочинце“, радио сам с њим најжуљевитије послове у време док су други, „они што су прали руке у крви“ водећи либералну политику и потсмевајући се народу на предавањима и у часописним фељтонима – закључивали: да је наш народ „зверске слике и прилике“. Не говорите дакле мени да не познајем народ! Ја га познајем: од њега сам поново примио у своју душу Христа, кога сам познао као дете у очинском дому, и кога сам изгубио онда кад сам се и сам преобразио у „европског либерала“.

Изгледа ми, међу руским мислиоцима и мудрацима, нема човека који тако свестрано познаје душу руског народа као Достојевски. Њему су познати и њени најидеалнији узлети и њени најдемонскији падови. Боље него ико он зна и пакао и рај руске душе. Јер је и у њен пакао силазио, и у њен рај улазио. Ако се може говорити о стилу душе, онда је Достојевски пронашао стил руске душе. По њему, у главном постоје „два народна типа, који нам до краја претстављају цео руски народ. Пре свега, то је: заборав и губитак вере у свему (обратите пажњу, то се јавља с времена на време, и пролази као каква поплава). То значи потребу да се пређе граница, са замирућим срцем да се дође до провалије, да се наднесе над њу, погледа у њено дно, и – у појединим случајевима, доста честим – избезумљено, главачке да се баци у њу. То је потреба одрицања у човеку, понекад у најпозитивнијем и најдобродушнијем човеку; потреба одрицања свега, највеће светиње срца свога, највећег свог идеала, целокупне народне светиње пред којом је још малочас стајао са страхопоштовањем и која као да му је одједном постала

несносно бреме. Нарочито поражава ужурбаност и плаховитост којом руски човек жури понекад да се истакне у неким тренуцима свога или народног живота, да се истакне у добром или рђавом смислу. Бива да просто не може да се уздржи. Тиче ли се љубави, вина, бекријања, самољубља, зависти – ту се руски човек понекад сав и потпуно даје тренутку, готов да кида са свим, да се одрекне свега: породице, обичаја, Бога. Понеки крајње добар човек може тад одједном постати нитков, развратник, злочинац – само ако западне у тај вихор, судбоносни за нас вртлог грчевитог и тренутног самоодрицања и самоуништења, који је тако својствен руском народном карактеру у неким судбоносним тренуцима његова живота. Али се зато исто тако снажно и плахо, са исто таквом жудњом самоодбране и кајања – и спасава руски човек, као и сав народ, кад достигне крајњу границу, кад већ нема даље куд. Нарочито је карактеристично: да је обратни импулс, импулс обнове и самоспасања увек озбиљнији него порив одрицања и самоуништења“.

Достојевски зна да руски народ нема ни жеље ни расположења да обоготворава свој грех или да га путем казуистичке дијалектике претвори у нешто допуштено и препоручљиво. Напротив, за њега грех увек остаје грехом, јер је над његовом душом Христос увек остаје Богом. А где је Христос, ту се увек има правилно сазнање о греху и правди. У својој „исповедању вере“ Достојевски пише: „У нашем народу, нека је и зверство и грех, али је у њему неоспорно и то: да он, узевши га у целини, никада неће сматрати (и то не само идеално, него баш стварно), нити сматра, нити ће икада хтети да сматра свој грех као право и правду! Он ће згрешити, али ће увек, пре или после, рећи: учинио сам неправду. Ако то неће да каже онај који је згрешио, рећи ће за њега други, и правда ће бити извршена. Грех је смрад, а смрада нестaje кад сунце гране потпуно. Грех је пролазан, а Христос вечан. Народ греша и чини зла свакодневно, али у бољим тренуцима, у Христовим тренуцима, никад се неће преварити у правди. То и јесте важно: у шта народ верује као у своју правду, у шта полаже веру, како је претставља себи, шта држи за своју најлепшу жељу, шта је заволео и шта моли од Бога, за чим у молитви плаче. А идеал народа је Христос, а са Христом је, наравно, и просвећивање. У својим најузвишенијим и најсудбоноснијим тренуцима, дакле, наш народ решава, и решавао је сваку општу, општеномудру ствар по хришћански“.

На све ово, руски Европљани могу одговорити иронијом и потсмехом. Достојевски сусреће и то њихово расположење, и упућује им ове речи: Ви ћете с потсмехом рећи: „Мало је плакати и уздисати, треба радити и остваривати“. А међу вама, господо, руски просвећени Европљани, има ли много праведника? Покажите ми своје праведнике, којима бисте заменили Христа? У народу пак, знајте, има праведника! Постоје позитивни карактери неисказане лепоте и снаге, којих се није дотакло ваше гледање на ствари. Има тих праведника и мученика за правду – без обзира да ли их ми видимо или не видимо. Мислим, коме је дато да их види, он ће их, наравно, видети и схватити; а ко само зверски лик види, тај, свакако, ништа неће видети. Народ добро зна да тих праведника има, верује да они постоје, та га мисао крепи и даје му наде да ће га они у потребном тренутку спасти. Све су то за мене аксиоме, тврди Достојевски, и ја нећу престати да их разлажем и доказујем, докле год будем писао и говорио.

У својој „исповедању вере“ Достојевски врло убедљиво развија мисао руску и православну: да друштвене и грађанске идеје и идеали могу постојати само уколико су органски сједињени са моралним идејама и идеалима. Механичко калемљење европских форми, које су руском народу туђе и не одговарају његовој вољи, јесте главна реч и мисао руског европеизма. Али

тима се ништа стварно не постиже. „Чиме ћете, пита Достојевски руске Европејце, сјединити људе у сврху постигнућа ваших грађанских циљева, ако немате основу у првобитној моралној идеји? А моралне су идеје у једном исте: све се оснивају на идеји личног апсолутног самоусавршавања, на идеалу, јер идеал носи у себи све, сва стремљења, све тежње, и према томе из њега истичу и сви виши грађански идеали“. Грађански су идеали увек право и органски везани са моралним идеалима; и несумњиво је да из њих потичу. сами од себе никада се не јављају; јер појавивши се, имају за циљ задовољавање моралне тежње дотичне народности, у оноликој мери у коликој се у тој националности та морална тежња јавила. Према томе самоусавршавање у религиозном духу јесте у животу народа основа свему; јер лично усавршавање јесте исповедање добивене религије; а „грађански идеали“ сами, без те тежње ка личном усавршавању, никада не долазе, нити се могу зачети. Баш у томе и лежи снага велике моралне мисли – тима она сједињује људе у чврст савез – што се она не мери користима које одмах доноси, него само тежи у будућност вечним циљевима и апсолутној радости. Тек кад се ослободи идејног робовања Европи, Русија ће моћи свом силом радити на остварењу својих друштвених идеала. А наши друштвени идеали, тврди Достојевски, неминовно потичу од Христа и личног самоусавршавања.

Своју тезу Достојевски наслања на појаву и успех стародревне хришћанске Цркве. Сетите се, вели он, шта је била и чему је тежила стародревна хришћанска Црква? Она је започела одмах после Христа, са свега неколико људи, и одмах, првих дана после Христа, полетела је да тражи своју „грађанску формулу“, која је сва била основана на моралној нади да утоли дух по начелима личног самоусавршавања. Започеле су хришћанске црквене општине; затим се убрзо почела стварати нова, дотад нечувена националност – свебратска, свечовечанска, у облику опште васељенске Цркве. Али та је Црква била гањана, идеал се стварао под земљом, а над њим, на земљи подизала се огромна зграда, огромни мравињак – стара Римска Империја, која је такође била идеал, и исход моралних тежњи целог античког света. Али мравињак није био приведен крају – Црква га је поткопала. Догодио се судар двеју најсупротнијих идеја какве су могле постојати на земљи: човекобог је срео Богочовека, Аполон Белведерски Христа. Јавио се компромис: Империја је примила хришћанство, а Црква римско право и римску државу. Један мали део Цркве отишао је у пустињу и наставио некадашњи рад: опет су се појавиле хришћанске општине, затим манастири – истина само покушаји, чак и до данас. Остали огромни део Цркве, доцније се поделио, као што је познато, на две половине. У западној половини држава је најзад потпуно победила Цркву. Црква је била уништена и најзад се потпуно претворила у државу. Појавио се папизам – наставак старе Римске Империје у новом облику. У источној половини, државу је покорио и срушио мач Мухамедов – , остао је само Христос, одвојен од државе. А она држава која је примила, и наново уздигла Христа, претрпела је страшне вековне патње од непријатеља, од Татара, због неуређености, због крепосног права, од Европе и европеизма, и још данас трпи што праву друштвену формулу у смислу љубави и хришћанског личног усавршавања заиста није могла да изгради. Али ви не бисте требали да је корите за то, г. Градовски! Наш је народ засад једини носилац Христа, и само се у њега јединог нада. Он себе зове крестјанином, то јест хришћанином; није то само проста реч, то је идеја целе његове будућности.

Христа Богочовека носити у свима мислима, у свима осећањима, у свима стремљењима; Христом решавати све, – то је, по Достојевском, мисија руског православног народа. На тим путевима многе ће силе зла нападати руски народ, сметати му, копати му провалије и поноре, е да би га

одвратиле од остварења узвишеног циља. Али Достојевски чврсто верује, у свима тим недаћама Русију ће спасавати Господ. Он изјављује са пророчком убедљивошћу: „Русију ће Господ спасти, као што ју је спасавао већ много пута. Из народа ће спасење изићи, из вере и смирености његове“. „Народ верује на наш начин, каже свети старац Зосима; јавни радник, који у Бога не верује, код нас у Русији ништа не може учинити, макар био искрен у срцу, и умом генијалан. То знајте. Народ ће дочекати атеиста, и подићи ће се на њега и савладати га, и остаће једина православна Русија... Од народа је спасење Русији, јер је овај народ богоносац“.

Но ако се деси, да у огромно тело Русије уђе еванђелски легион, шта ће се онда догодити? Онда ће се, чврсто верује Достојевски, поновити Исусово еванђелско чудо. Оно чудо које је Достојевски ставио на чело свога романа Зли дуси (Бјаси), и учинио га центром свих збивања наводећи га поново при крају романа. Чудо гласи: „А онде пасијаше по гори велики чопор свиња, и мољаху Га да им допусти да у њих уђу. И допусти им. Тада изиђоше ђаволи из човека и уђоше у свиње; и навали чопор с брега у језеро и утопи се. А кад видеше свињари шта би, побегоше и јавише у граду и по селима. И изиђоше људи да виде шта је било, и дођоше к Исусу, и нађоше човека из кога беху изишли ђаволи, где седи обучен и паметан крај ногу Исусових; и уплашише се. А они што су видели, казаше им како се исцели бесомучни“ (Лк. 8, 32-36)

„Пријатељу мој, – узвикује Степан Трофимовић коме читају овај еванђелски догађај, – видите, то је од речи до речи тако као с нашом Русијом. Ти зли духови, те нечисте силе, што су изишле из болесника и ушле у свиње – то су отрови, мијазме, сва нечистота, све нечисте силе, сатане и дрекавци, намножени у нашем великом и драгом болеснику, у нашој Русији, вековима намножени... Али велика мисао и велика воља благосиља је са висине, исто онако као и онога лудога бесомучника, и изићи ће сви ти нечистиви, сва нечистота, сва та гадост, која се на површини нагнојила... и нечисте силе ће саме молити да уђу у свиње. А и ушле су већ, може бити! То смо ми, ми и они, и Петрушка... и други с њим, а ја можда први од свију... и полудели и побеснели, ми ћемо поскакати у море, и подавити се, сви; тамо нам је пут, и само нам то и остаје. Али болесник ће се излечити, и „сести крај ногу Исусових“... и сви ће гледати са чуђењем и дивљењем“.

Русија – исцељена од легиона; Русија – крај ногу Исусових; Русија – христочежњива и христоносна; Русија – чувар и проповедник правог еванђелског Христа, – то је животни идеал Достојевскога, идеал лични, друштвени, народни, свечовечански. Ако се може говорити о свеидеалу, онда је то свеидеал Достојевскога. Христос је и сила, и логос, и логика, и смисао, и циљ свега људског у свима световима.

Христос је руска сила и руска вредност, вечна сила и вечна вредност, – то је еванђеље Достојевскога. Европска цивилизација је, у суштини, цивилизација без Христа, јер је заснована и развијена на саможивим и човекоманијским начелима „непогрешивог“ човекобога европског. Такву цивилизацију Достојевски не може да прими. „Врлина без Христа, вели Достојевски, то је идеја целе данашње цивилизације“. Такву европску цивилизацију Достојевски одбацује, јер она није за руску душу која носи у себи општечовечанске идеале.

Руској интелигенцији, која жели да европску цивилизацију без Христа, пренесе у Русију, Достојевски вели да народ духовно није с њом и да јој је туђ, јер је народ у огромној већини својој православно и живи идејом православља у потпуности. Дубока грешка руских интелигената је у томе,

вели Достојевски, што они не признају у руском народу Цркву. Не говорим сада о црквеним зградама и о клиру, већ говорим о нашем руском „социјализму“, (ову супротну реч Цркви узимам баш ради разјашњења моје мисли, ма како чудновато се то чинило;) – чији је циљ и излаз свенародна и васељенска Црква, остварена на земљи, уколико земља може да је смести. Ја говорим о неутоливој жудњи у руском народу за великим, свеопштим, свенародним, свебратским уједињењем у име Христово. И ако тог уједињења још нема, ако се није још саградила Црква потпуно, већ је засада само у молитви – ипак, инстинкт за ту Цркву, и неуморна жудња за њом, некипут можда скоро несвесна, постоји несумњиво у срцу нашег многомилионог народа. Социјализам руског народа се садржи не у комунизму; не у механичким формулама: народ верује да ће се, на крају крајева, спасти једино **свесветлим уједињењем у име Христово**. То је наш руски социјализам. А тој „црквеној“ идеји у руском народу, ви се смејете, господо Европејци наши! Наравно, има много и других „идеја“ у народу са којима се ви никад нећете зближити, и држаћете их за татарске, са нашег европског гледишта. Те остале идеје сад нећу спомињати. Него постављам формулу у вези са главном идејом: ко не разуме у нашем народу његово православље и коначне циљеве његове, тај никад неће разумети ни сам наш народ. Осим тога: тај не може ни волети руски народ.

Због овакве своје историософије, по којој је православље највиша вредност и највећа сила руског народа, Достојевски је проглашен за реакционара од неких западњака, јер су у томе видели апологију аутократског облика руске државе. Но колико је Достојевски далеко од тога, може се лако видети, када се објективно и синтетички размотри његово схватање Цркве и државе.

Прва мисао Достојевскога о Цркви и држави је ова: Цркву и државу је немогућно мешати; Петар Велики је заробио Цркву; од његовог времена „Црква је у парализи“. У питању суда над преступницима, Црква и држава имају посебна гледишта, али је гледиште Цркве несравњено човечније и савршеније од државног. Поводом осуде извесних личности од стране државе, Достојевски вели: „Држава као држава није могла помиловати ни М. ни Н. (изузимајући вољом монарха). Јер, шта је погубљење? – У држави: жртва за идеју. Али када би наместо државе стајала Црква – тада не би било погубљења. Цркву и државу не треба мешати. А што их још увек мешају, то је добар знак – то значи да код нас постоји склоност за Цркву“.

Компромис између државе и Цркве, пише Достојевски, у таквим питањима, као, на пример, о суду, у потпуној и чистој суштини својој немогућан је... Црква треба сама у себи да садржи целу државу, а не да добије у њој тек некакав угао; а ако је то данас због нечега немогуће, онда то, у суштини, несумњиво мора бити постављено као непосредна и најглавнија сврха свега даљег развоја хришћанског друштва. Господ наш Исус Христос зато је нарочито и долазио, да установи Цркву на земљи. Царство небеско, наравно, није од овога света, него на небу, али у њега се не улази друкчије него кроз Цркву, која је основана и установљена на земљи... Црква је ваистину царство, и одређена је да царује, и на крају свом она се несумњиво и мора појавити као царство на свој земљи – за што имамо и обећање.

У древна времена прва три stoleћа хришћанства, вели Достојевски, хришћанство се јављало само као Црква и било је само Црква. Не може Црква себи тражити одређено место у држави, (као сваки други „друштвени савез“ или као „савез људи ради религиозних сврха“), него, напротив, свака земаљска држава требало би доцније да се претвори у Цркву потпуно, и да постане ништа друго него Црква, да просто одбаци

све своје циљеве који се не слажу са Црквом. Све то њу ни најмање неће понизити, неће јој одузети ни част ни славу велике државе, нити славу њених управитеља, – него ће је само преместити са лажног, још незнабожачког и погрешног пута, на правилан и истинит пут који једино води ја вечним циљевима.

По неким теоријама, развија своју мисао Достојевски, које су се и сувише разјасниле и исказале у деветнаестом веку, Црква треба да се препорађа у државу, као из нижег рода у виши, да затим у држави ишчезне, уступивши место науци, духу времена и цивилизацији. А ако неће то, и ако се противи, њој се у држави одваја тек као неки незнатан угао, и то под надзором, – и то је већ свуда и остварено, у наше време, у сувременим европским земљама. Но по руском схватању у уздању, требало би – не да се Црква препорађа у државу, као из нижег типа у виши, него, напротив, држава треба да сврши тиме да се удостоји да постане само Црква, и ништа друго.

Да се ово гледиште не би схватило као ултрамонтанство, Достојевски га допуњује еванђелским мишљењем: „Црква се не претвара у државу. То је Рим и његова машта. То је треће ђаволово искушење! Него напротив, држава се претвара у Цркву; она се уздиже до Цркве и постаје Црква по читавој земљи, – а то је сасвим противно ултрамонтанству, и Риму... и није ништа друго него велика улога православља на земљи. Од истока ће ова звезда засијати“.

Пред крај свога живота Достојевски је писао о овој омиљеној теми: „Држава је, првенствено, хришћанско друштво и тежи да постане Црква. У Европи је супротно томе. У томе се састоји једна од најглавнијих разлика између нас и Европе“.

ТАЈНА СВЕСЛОВЕНСТВА И СВЕЧОВЕЧАНСТВА

Над човеком пламте плаве небеске тајне, а под њим тутње потмуле понорнице непознатог и вечног. У овако загонетном свету човек не може бити прави човек, ако биће своје не веже са плавим бескрајностима неба и тајанственим понорницама земље. И потече кроз крвоток свих бића у свима световима и поживи у свима њиховим срцима. Само тако човек доживљује пуноћу свога бића и осећа себе као неко свебиће. Јер у свима бићима он налази себе, али и сва бића види судбински уткана у себи. Сва су му бића своја: он искрено учествује у свему њиховом: и у радостима и у жалостима, и у усхићењима и у очајањима. У царству постојања ништа му није туђе; нешто бескрајно и неодољиво везује га са свим и свачим: све је у њему, и он је у свему. Сврх свега, он пламено осећа да је на тајанствен начин реално присутан у свима људима и да су сви људи органски део његовог бића: он плаче с плачнима, тугује с тужнима, радује се с радоснима. Једном речју: свима је све. Чиме и киме? – Богочовеком Христом. Јер Он човекову душу разлива по свима срцима, дајући јој свечовечанску ширину и свечовечанску дубину. И Христов човек се осећа као свечовек, коме су сва људска бића присна и своја: своја и у осећању, и у сазнању, и у љубави. Нема границе између њега и њих, јер их божанска сила његове свељубави растапа као врело сунце лед. Испуњен богочовечанском љубављу, Христов човек је увек свечовечански расположен: у сваком људском створу види свог бесмртног, божанског брата, и готов је да му служи свим својим бићем.

У словенском свету Достојевски је највећи пророк и најревноснији апостол Свесловенства. Словенска идеја је једно од главних његових пророштава и једна од главних његових благовести. Богочовечански дух православља не може се сатерати у уску чауру национализма, јер својом свечовечанском

садржином он гравитира свеопштем уједињењу људи Христом и у Христу. Национализам, освећен и просвећен Богочовеком Христом, постаје еванђелски прелаз ка Христовом Свечовечанству. Само освећено и просвећено Христом, Словенство добија свој непролазни значај у историји света, и кроз Свесловенство води Свечовечанству. Једноме циљу тежи све што је православно: свебратском уједињењу људи, и то путем еванђелске љубави и самопрегорног служења свима људима.

По схватању Достојевскога, словенска идеја у њеном највишем смислу јесте, пре свега, жртва, потреба жртвовати себе за браћу, да би се тиме основало велико свесловенско уједињење у име Христове истине, то јест на корист, љубав и служење свему човечанству, на заштиту слабих и потлачених у свету. Уједињење свих Словена није уједињење ради завојевања и ради насиља, него ради служења свему човечанству. У самопрегорном служењу Русије овој идеји и састоји се сва њена моћ, тако рећи – сва њена личност и сва будућност рускога позива. Свако дело, и мисао, и реч, и осећање, којим човек смирава себе и постаје слуга своме слуги „послужиће као основ за будуће великолепно уједињење људи, када човек неће себи тражити слуге и као сада желети да себи сличне претвара у слуге, него ће, напротив, из све снаге желети да сам постане слуга свима, по Еванђељу.

За људе хуманистичког, механичког, римокатоличког склопа духа, овакво еванђелско уједињење људи у свечовечанско братство, претставља утопију и немогућно чудо на земљи. Али за православног човека, обогочовеченог и освечовеченог Христом, такво уједињење људи је не само ватрена потреба вере и молитве, него и неопходност еванђелског осећања живота. То је једна од основних стварности, на којој стоји и ради које постоји Христов човек у овом свету. Служити људима из еванђелске љубави, ради свебратског уједињења, није машта за Христовог човека већ првобитна стварност. Христологики Зосима вели: „И зар је само машта: да ће човек напослетку налазити уживање и радост једино у подвизима просвећења и милосрђа, а не у радостима грубим, као данас – у сувишном јелу, блуду, охолости, хвалисању, и заводљивом уздизању једнога над другим? Ја чврсто верујем да то и није машта, и да је близу време кад ће се то и збити. Смеју се и питају: па кад ће то време настати, и има ли изгледа да ће оно настати? А ја мислим да ћемо ми са Христом то велико дело решити. Јер, колико је идеја било на земљи, које су на десет година пре свога остварења изгледале незамисливе, а које се се наједаред јављале кад би им дошао тајанствени рок, и разилазиле се и распростирале по свету! Тако ће и код нас бити, и засијаће свету народ наш, и казаће сав свет: „Камен који су одбацили зидари постао је каменом темељцем“. А исмеваче би требало запитати: ако је ово наша машта, а кад ли ћете ви подићи своју зграду, и кад ли ћете удесити свој живот правично само помоћу ума свога, а без Христа? И премда они тврде да баш они иду ка сједињењу, то ваистину у то верују само најпростодушнији између њих, тако да се човек просто чудити мора тој простодушности. Доиста, у њих има маштаве фантазије више него у нас! Они мисле да удесе живот и уреде свет правилно, одбацивши Христа; али свршиће тиме што ће свет залити крвљу, јер крв изазива крв, а ко извуче мач тај ће од мача и погинути“.

Над подвизима Христових људи бди Божја љубав и Божја сила. Нека их је мало у свету, али иза њих и уз њих стоји Онај који најмање зачас претвара у највеће, и најслабије у најмоћније. Нека је квасац свечовечанске љубави мали, али је ту чудотворни Христос који за кратко време може учинити да њиме ускисне сав дух свих људи, и тако се оствари свебратско уједињење људи у Христу. Истина, изјављује свети старац Зосима, засад хришћанско друштво само још није готово, и почива на цигло седам праведника; но

како праведних људи увек има, то хришћанско друштво стоји непоколебљиво, очекујући свој потпуни преображај из скоро још незнабожачког удружења у једну једину, васељенску и господарећу Цркву. А то нек да Бог да буде, нек да Бог да буде, макар на крају векова, јер само томе и јесте намењено да се збуди и сврши! И не треба човек да се збуњује временима и роковима, јер је тајна времена и рокова у мудрости Божијој, у предвиђању његовом и љубави његовој. И што по рачуну људском може бити још врло удаљено, оно се можда, по предопредељењу Божјем, налази већ уочи свога јављања, на прагу. А ово последње нек да Бог да буде, нек да Бог да буде!

За душу која живи Христом, свечовечанске чежње и тежње су сасвим природне и логичне. Све што је богочовечанско, у суштини је свечовечанско. Једини прави свечовек јесте Богочовек. Јер је једино у Богочовеку све човечије достигло своје божанско савршенство. Све човечанско нашло је у Њему своју бесмртност и своју вечност. Свака свечовечанска особина код човека или код народа долази од Богочовека, посредно или непосредно. Достојевски је први почео говорити о свечовеку и свечовечанству. То је његово пророштво и његово еванђеље.

Врхунац Достојевсковог пророчког надахнућа и апостолске благовести претставља његов „Говор о Пушкину“. То је, уистину, најпророчанскије еванђеље и најеванђелскије пророштво Русије и Словенства. Еванђеље и пророштво о свечовеку и свечовечанству. По том пророштву и по том еванђељу: призивање руског човека је свеевропско и свечовечанско. Постати прави Рус, постати потпуни Рус, то можда једино значи – постати брат свима људима, постати **свечовек**. О, целокупно наше словенофилство и западњаштво, јесте само један велики неспоразум, премда историјски потребан. Правоме Русу, Европа и удес свег великог Аријског племена, исто су тако драги као и удес Русије, као и удес своје рођене земље, зато што је наш позив свесветскост (всемирност) не стечена мачем, него силом братске тежње ка људском свеуједињењу. Ако уђете у нашу историју после Петрове реформе, наћи ћете у њој већ трагове и указивања на ту мисао, на тај мој сан, ако хоћете, у карактеристици нашег општења с европским племенима, чак и у нашој државној политици. Јер, шта је друго чинила Русија за читава два столећа своје политике, ако није служила Европи, и можда више него самој себи? Ја не мислим да је тако било због невештине наших политичара. Ах, европски народи и не знају како су нам драги! Доцније, ја сам у то убеђен, ми ћемо, то јест, наравно, не ми, већ будући Руси, схватиће сви до једнога да постати прави Рус значи: тежити да се у европске противречности унесе коначан споразум; показати европској тузи да јој је крај у руској души, која је свечовечанска и свеуједињавајућа; обухватити њоме у братској љубави сву браћу, и, на крају крајева, можда рећи и коначну реч велике и опште хармоније, коначне братске слоге свих племена по Христовом еванђелском закону.

У универзалности и свечовечности Пушкиновог генија Достојевски види уметнички израз руског народног духа. А руски народни дух карактерише одазљивост на све што је човечије у свима људима: од најмањег до највећег. Европске књижевности су имале, вели Достојевски, силне уметничке геније: Шекспире, Сервантесе, Шилере. Али, кажите: који је од тих великих генија био обдарен способношћу свесветске одазљивости – као наш Пушкин. И ту баш способност, ту нашу најглавнију националну способност он управо дели са нашим народом, и по томе је он, углавном, народни песник. Највећи европски песници нису никада могли да тако снажно оваплоте у себи гениј туђег, суседног народа, дух његов, сву скривену дубину тога духа и сву сету његовог позива – као што је то могао да изрази Пушкин. Европски песници, кад су се обраћали другим

народностима, најчешће су их преобраћали у своју националност, и схватили на свој начин. Чак и код Шекспира, Италијани су готово прави Енглези. Од свих светских песника једини је Пушкин имао особину да се потпуно преоваплоти у туђу националност.

Сила, којом се човек изједначаје са другим човеком, па чак и преоваплоћује у дух његов, јесте љубав. Она даје човеку моћи да, преоваплоћујући се у друга људска бића, човек достиже пуноћу и савршенство своје личности. Што више даје, човек све више има, јер све више прима. Смело тврдим, вели Достојевски, да није било песника са таквом свесветском одазљивошћу, као Пушкин. И ту није ствар само у одазљивости, него у страховитој дубини тога, у преобраћању, у преоваплоћавању свога духа у дух других народа, у преоваплоћавању готово савршеном и због тога чудесном. То је једино Пушкинова особина, и он је у том смислу, понајвише, невиђена и нечувена појава, а по моме мишљењу и пророчанска, јер... јер се кроз то баш највише изразила његова национална руска снага, народност његове поезије, народност у даљем свом развићу, народност наше будућности која се већ скривала у садашњици, и изразила се пророчки. Јер, шта је друго духовна снага руске народности ако не њена тежња, у коначним циљевима, ка свесветскости и свечовечности? Пошто је постао прави национални песник, Пушкин је, чим се дотакао народне снаге, предосетио велики будући значај те снаге. Ту је он видовит, ту је он пророк.

Ми Руси, изјављује Достојевски, имамо две отаџбине: нашу Русију и Европу, чак и у случају кад себе називамо словенофилима. Највећи међу највећим позивима, кога су Руси свесни у својој будућности, то је општечовечански позив, служење целога човечанству – не само Русији, не само Словенству – него свечовечанству. Свечовечност је најглавнија лична одлика и позив свакога Руса.

Свечовечност се, пре свега, састоји у поштовању људских вредности, ма у коме се човеку или народу налазиле. А сврх свега, свечовечност се састоји у поштовању човека, сваког човека као апсолутне и незаменљиве вредности. Ношен свечовечанском љубављу, Достојевски изјављује: „Ми не желимо да будемо Руси, него свељуди... Европа је наша друга отаџбина – ја први страшно то исповедам, и увек сам исповедао. Европа је свима нама исто тако драга као и Русија; у њој је све Јафетово племе, а наша је идеја: уједињење свих народа тога племена, па чак и даље, много даље, до Сима и Хама. Како то да постигнемо? – Да постанемо Руси, на првом месту, и пре свега. Ако је свечовечност национална руска идеја, онда свако од нас треба да постане Рус, то јест оно што јесте, и тада ће се одмах све променити. Постати Русом, значи престати презирати свој народ. И заиста, што се јаче и самосталније развијемо у свом националном духу, то ћемо јаче и ближе схватити европску душу; а зближивши се с њом, постали бисмо јој разумљивији. Поставши своји, добили бисмо, најзад, облик човечански, а не мајмунски; изглед слободног бића, а не роба, не слуге. И говорили бисмо с њима паметније него пре тога; јер бисмо у свом народу и у његовом духу нашли нове речи, које би Европљанима неизоставно биле разумљивије. Чак бисмо и ми сами тада увидели: да много од онога што смо у свом народу презирали – није тама, него баш светлост, није глупост, него баш ум; а разумевши то, сигурно бисмо у Европи казали такву реч какву тамо још нису чули. Уверили бисмо се тада: да праву социјалну реч не носи у себи ниједан други до баш наш народ; да у идеји његовој, у духу његовом, постоји жива потреба за свеуједињењем човечанства, свеуједињењем са потпуним поштовањем за националне личности и за њихово одржање; за одржање потпуне слободе људи, са указивањем на то у чему се та слобода баш састоји – уједињење кроз љубав, загарантовано

делом, живим примером, потребом за правим братством; а не гилотином, не милионима отсечених глава“ ...

Народи у Европи се све више и више издвајају, све упорније и упорније одвајају један од другог својим законима, моралом и гледиштем на цео Божји свет. У целом свету виде само себе, а све остале сматрају за препреке, и сваки посебице жели да код себе изврши то што могу извршити само сви народи, сви скупа, општим удруженим снагама. Већим делом су сви Европљани такви, тврди Достојевски. Идеја свечовчанства све више нестаје између њих. Код свакога од тих народа добија та идеја други изглед, тамни, или прима у свести нов облик. Хришћанска веза, која их је досад спајала, сваким даном све више губи снагу. Ни наука нема снаге да их веже, јер се све више разилазе. Рецимо, донекле, да, они су у праву, јер све те искључивости, то узајамно супарништво, та повученост у себе, та поносите нада у себе јединога – рађа у њима дивовске снаге за борбе са препрекама на путу. Но препреке баш самим тим све више и више расту и множе се... После реченога се може разумети зашто Европљани не схватају ни мало Русе, и узвишену особеност њихова карактера називају безличношћу. Али нека нам се допусти: руски се карактер оштро разликује од европског, у њему се нарочито запажа висока-синтетичка способност, способност опште помирљивости, свечовечности. У руском човеку нема европске угаоности, непроницљивости, неодазљивости. Он се са свима саживљује и у све уживљује. Он саосећа свему човечанском, без обзира на националност, крв и завичај. Он има разумевања за све што је макар мало од свечовчанског значаја. Он има инстинкт свечовечности. Он инстинктом погађа свечовчанску црту чак и у најоштријим искључивостима других народа.

Генијалну потврду ових својих мисли о руском човеку Достојевски налази у Пушкину. Пушкин је живо објашњење, у свој уметничкој пуноћи, шта је то руски дух, куда стреме све његове силе и какав је идеал рускога човека. Ми смо у Пушкину схватили, да је руски идеал: свецелост, свеизмирење, свечовечност.

Достојевски је свестан да му се због оваквог схватања руског народа и његовог историјског позива, могу чинити разне замерке. Све то може изгледати сувише самопоуздано, вели Достојевски. Зар нама, нашој убогој и некултурној земљи, такав удео, такав задатак? Зар је нама суђено да човечанству кажемо нову реч? ... Али јесам ли ја говорио о економској слави, о слави мача или науке? Ја говорим само о људском братству, и о томе да је за свесветско, за свечовчанско-братско уједињење, пре свих других народа предназначен руски народ. Трагове тога ја видим у нашој историји, код наших даровитих људи, у уметничком генију Пушкиновом. Нека је наша земља убога, али је ту убогу земљу „Христос као просјак обишао благосиљајући је“. Зашто не бисмо могли примити у себе Његову последњу реч? И зар се није и Он родио у убогим јаслама? Понављам: ми се већ можемо позвати на Пушкина, на свесветскост и свечовечност његовог генија. Он је могао у својој души да смести и туђе геније као да су му рођени. Он је, бар у уметности, у уметничким творевинама, неоспорно показао ту тежњу рускога духа за свесветскошћу; а то је већ важан путоказ.

Пишући мало касније објашњење за свој „Говор о Пушкину“ Достојевски вели: „Не треба, не треба се узрујавати што сам казао: „да ће можда наша убога земља, на крају крајева, рећи нову реч свету“. Исто је тако смешно уверавати, да, пре него што кажемо нову реч свету, „морамо и сами развити се економски, научно и грађански, и тек онда сањати о „новим речима“ које ћемо рећи тако савршеним (тобож) организмима, какви су народи Европе“. У свом говору ја сам нарочито подвукао: да и не покушавам упоређивати руски народ са западним народима у сферама

њихове економске или научне основе. Само сам казао да је руска душа, гениј руског народа, можда способнији од генија ма ког другог народа да смести у себи идеју свечовечанског уједињења, братске љубави, трезвеног погледа, који опрашта непријатељство, разликује и извињава разнолико, брише противуречности. То није економска особина, нити која друга, то је само **морална** особина, и ко би могао одрицати и спорити да је руски народ има?... Ми тврдимо: да се дух љубави и свеопштег уједињења може имати, и носити у себи, и уз нашу садашњу економску сиротињу, па још и у горој сиротињи него што је сад: имао се он, и носио, и уз сиротињу каква је била после најезде Татара под Батијем, или после погрома оног бунтовног доба, када је Русија била спасена једино свеуједињавајућим духом народним“.

Тајна Свесловенства је – еванђелско служење свечовечанству ради свеопштег уједињења свих људи у Христу. Тајна свечовечанства је у свечовеку који силом своје свељубави налази у сваком човеку и у сваком народу вечне божанске вредности и драгоцености. Тајна свечовека је у Богочовеку који непрлазним божанским савршенствима краси све што је човечије у свима људским световима.

ТАЈНА ЕВРОПСКОГ ЧОВЕКА И СЛОВЕНСКОГ СВЕЧОВЕКА

Свако људско биће скрива и чува своју главну тајну у своме врховном идеалу. То важи и за европског човека: његова је тајна у његовом идеалу. А шта је врховни идеал европског човека? – Једно, само једно: самосталан и непогрешив човек – човекобог. Све идеје и све делатности европског човека надахњује једна чежња и води једна тежња: постати независан и самосталан као Бог. У ствари, Европом влада једно божанство: непогрешив човек – човекобог. У раскошном пантеону Европе непогрешиви човек је врховно божанство; остали богови су или његове еманације или његове вибрације. „Непогрешиви“ човек влада и у европској религији, и у европској философији, и у европској науци, и у европској политици, и у европској техници, и у европској уметности, и у целокупној европској култури и цивилизацији. У свему и кроза све само човек, и то европски човек, гордо и охоло аутаркичан и непогрешив. Говорећи ово, имам у виду европског човека у његовом основном принципу и основној идеји.

На другој страни: словенски свечовек. Његов је врховни идеал, и у њему његова главна тајна: свечовечанско братство свих људи у Богочовеку Христу. Све идеје и све делатности словенског свечовека води и руководи једна сила: еванђелска љубав – свељубав. Јер је та љубав једина сила која људе претвара у браћу и сједињује их у свечовечанско братство. Нема понижења на које неће пристати словенски свечовек, само ако оно доприноси остварењу свечовечанског братства међу људима. Нема труда ни подвига, кога се не би латио Христов човек, само ако води циљу: свечовечанском братству. Служити сваком човеку и свима људима ради Христа – радост је над радостима за словенског свечовечанског трудбеника. Његова је бесмртна чежња: проширити себе Богочовеком у сва божанска својства и савршенства, и сарађивати Богочовеку свом душом својом, свим срцем својим, свом мишљу својом, свом снагом својом. Ту све што је човечије налази своју бесмртност и вечност у Богочовечијем; ту је Богочовек све и сва за човека у свима световима.

У последњој линији, проблематика европског човека исцрпљује се римокатолицизмом. И протестантизмом, који је увек и у свему, ма да у контрастима, само највернији и најдоследнији сарадник римокатолицизма. И један и други све изводи и све своди на –

непогрешивост човека. Непогрешив човек им је врховна вредност и врховно мерило свега у свима световима.

У суштини, проблематика словенског свечовека исцрпљује се православљем. Ту се све изводи и све своди на Богочовека. Нема идеје, нема осећања, нема дела, а да нису својим најживотнијим нервом везани за срце Богочовеково. За све и сва у свима свечовековим световима постоји само једна врховна вредност и само једно врховно мерило: Богочовек Христос.

Ако ишта, Достојевски је апостолском убедљивошћу показао и доказао тачност својих двеју теза: проблем европског запада се исцрпљује римокатолицизмом, а проблем истока православљем. Пошто је у историјским стварностима проучио западне идеје и методе за решење проблема човечије личности и људског друштва, он одбацује римокатолицизам и његове изданке: атеизам, анархизам, социјализам, науку, културу, цивилизацију. Најпре је римокатолицизам својом схоластиком, казуистиком и индугенцијством механизирао човечју личност до страшне бездушности, па су затим његово дело довршили његови сателити и сарадници: протестантизам, социјализам, атеизам, наука, култура.

Социјализам превиђа божанску суштину и вечну вредност човечије личности, и своди човека на тело. Разуме се, тиме му одузима оно што га чини неприкосновеним бићем и личношћу. И човек постаје ствар међу стварима. Као поглед на свет и живот, као философија, социјализам не признаје личност и њену вечну вредност; он тражи потпуну безличност. „Природа се не узима у обзир, природа се гони напоље, природа се не претпоставља да постоји! По њиховом схватању, човечанство, – развивши се историјским живим путем до краја, неће се најзад природним путем само собом претворити у нормално друштво, него напротив, социјални систем, изишавши из неке математичарске главе, одмах ће преустројити све човечанство и у једном тренутку ће га учинити праведним и безгрешним, пре сваког живог процеса, без сваког историјског и живог пута! Отуд они тако инстинктивно и не воле историју: „Саме гадости и глупости у њој“ – и све се самом глупошћу и објашњава! Откуд они тако и не воле **живи** процес живота: није потребна **жива душа!** Јер жива душа ће живота искати, жива душа неће хтети слушати механику, жива је душа подозрева, жива је душа назадна! А овде, премда помало заудара на мртвачину, можеш је од каучука начинити, – али зато није жива, зато је без воље, зато је ропска, неће дићи буну! И излази му резултат, да је све сведено само на једну гомилу цигаља, и на распоред ходника и соба у стану социјалистичке комуне. И комуна је готова, али вам природа за комуна још није готова! Природа хоће живота, животни процес још није завршила, рано јој је на гробље! Са самом логиком не можеш преко природе човекове прескочити! Логика ти унапред погоди три случаја, а њих има милион! Отсећи сав милион, и све свести на једино питање о комфору! – Најлакше разјашњење задатка! Саблажњиво јасно, и не треба ни мислити! Што је главно – мислити не треба! Сва животна тајна може стати на два штампана табака!“

Зато што не узима у обзир човекову природу у свој њеној бескрајној сложености, социјализам је, по мишљењу Достојевског, врхунац клевете на људску природу. Херој у роману Подросток говори социјалистима: „Реците, чиме ћете ме придобити да идем за вама? Реците, чиме ћете ми доказати да ће код вас бити боље? Шта ћете да учините с протестом моје личности у вашој касарни? Код вас ће бити касарна, заједнички станови, *stricte necessaire*, атеизам и заједничке жене без деце, – то је ваш финале, знам ја то. И за то, за тај мали делић средње вредности коју ће ми

обезбедити ваша разумност, за залогај и за топлу собу, ви бисте у замену хтели целу моју личност! Допустите: неко ми, рецимо, одведе жену: да ли ћете ми у тој мери одузети лично право да противнику не смем да разбијем главу? Рећи ћете да ћу и ја тада бити разумнији; али шта ће жена рећи о таквом разумном мужу, ако себе колико толико поштује? То је неприродно; стидите се!“

Неприродно је хтети да се од старог типа људи створи ново друштво. А истина је у овоме: само се од обновљених, од нових људи може образовати ново друштво. Природни закон: братство се ствара само од браће. Треба најпре људе преобразити у браћу, па тек онда захтевати од њих братство. Сваки други пут је неприродан, јер је механички и насилан. Европски човек хоће братство, али не може да га оствари, јер је сав изграђен на начелу еготиичке самосталности, које га све више и више усамљује, одваја од људи, и он, у ствари, живи у свету као у пустињи. Човек са Запада вели Достојевски, прича о братству као о великој сили која покреће свет, а не може да се сети да се братство ниоткуда не може набавити ако га у ствари већ нема. Шта да се ради? Треба на силу Бога створити братство. Али излази да братство не можете створити, јер се оно само ствара, оно је Богом дано, налази се у самој природи. А у природи западног човека оно као начело не постоји; постоји лично начело, начело појединца, начело појачаног чувања самога себе, самоопредељења у своме сопственом ја, стављање тога ја насупрот целој природи, свима другим људима, као самоуправног оделитог начела, које је потпуно једнако и исте цене као и све оно што постоји ван њега. Али из таквога истицања самога себе није се могло родити братство. Зашто? Зато што у братству, у правој братству, не треба ја, то јест одвојена личност да се брине о правима своје једнакости и равнотеже са свима осталима, већ све то остало дужно би било прићи тој личности која тражи своја права, томе одвојеном ја, и то остало, без молбе онога ја, дужно би било признати га равноправним и једнаким по вредности самоме себи, то јест свему осталоме што постоји на свету. И не само то, већ та личност која се буну и тражи своја права, она би пре свега била дужна, да цело своје ја, да целога себе жртвује друштву; и не само да не треба да тражи своја права, већ, напротив, да их без икаквих услова преда друштву. Али личност са запада није навикнута на такав ток ствари; она тражи све на јуриш, она тражи своја права, она хоће деобу – а ту онда нема више братства.

Човек постаје братом свих људи, када у себи створи и развије осећање љубави и самопожртвовања. Само на томе путу човечија личност достиже своје потпуно савршенство, и у сваком човеку Христом осећа и види брата, ради кога треба жртвовати и живот свој и душу своју. Тако се, у ствари, постаје права личност. Треба постати личност, вели Достојевски, чак много већега степена него ли она каква се сад на западу створила. Разумите ме: добровољно, потпуно свесно, ни од кога и ничим изнуђено самопожртвовање целога себе у корист свију, то је, по моме мишљењу, знак највећег развитка личности, њене највеће снаге, највеће власти над собом, најузвишеније слободе сопствене воље. Добровољно дати свој живот за све друге, бити разапет за све на крст, спаљен на ломачи, може само онај чија је личност највише развијена. Силно развијена личност, потпуно убеђена у своје право да постоји као личност, која за себе нема више никаквог страха, ништа боље и не може створити од своје личности, то јест никако себе не може боље употребити, него дајући се цела свима, да би и сви други били исто тако самоуправне и срећне личности. То је природни закон; томе тежи нормални човек.

И добро и зло су врло загонетне и сложене појаве, не само у човеку као личности него и у човечанству као људској заједници. И у злу и у добру

људском има нечег прастарог и праисконског. Њихову прасуштину покрива тама непознатог и непровидног. И решавајући проблем добра и зла, људи у многоне гатају и нагађају. У Европи, по схватању Достојевског, проблем се решава двојако. Прво је решење: закон је дат, написан, формулисан, састављен је тисуће година. Зло и добро је протумачено, измерено, мудраци човечанства су историјски утврдили њихове размере и степене, неуморно радећи над човековом душом, и научно разрађујући однос људске јединке према људској заједници. Том израђеном кодексу треба се слепо покоравати. Ко не следује томе, ко се о њега огреши, платиће слободом, имовином, животом, платиће буквално и нечовечно.

Друго је решење обратно: пошто је друштво организовано ненормално, не треба тражити одговора од људских јединки за последице. Према томе: злочинац је неодговоран, и злочин не постоји. Да би се злочини и људска кривица уништили, треба уништити ненормалност друштва и његове облике. Пошто би дуго трајало да се постојећи поредак лечи, а нема ни наде у то лечење, јер се показало да лекови недостају – треба цело друштво разрушити и стари поредак метлом шчистити. Затим, све ново почети на другим начелима, која још нису јасна, али која ни у ком случају не могу бити гора од данашњег поретка, напротив, доносе у себи много изгледа на успех. Главна је нада сада у „науку“. Ето, то је друго решење: очекује се будући мравињак, а дотле ће свет заливати крвљу. Друга решења питања кривице и преступа људског, западно-европски свет не уме да замисли.

Видовити апостол словенског свечовека дубље осећа и правилније решава проблем добра и зла. Људске силе, саме по себи, не могу га решити. Оне то могу учинити, само просвећене, вођене и руковођене Богом. Јасно је и разумљиво до очигледности, мисли Достојевски, да се зло скрива у човеку дубље него што претпостављају социјалисти који хоће да га лече; да се зло ни у каквој друштвеној формацији не може избећи; да ће људска душа остати увек иста; да ненормалност и грех проистичу из ње; и да су, најзад, закони људског духа још толико непознати, толико још наука за њих не зна, толико су неодређени и толико тајанствени, да нема, нити засад може бити лекара, па ни судија **завршних, коначних**. Него постоји Онај који каже: „Освета је моја ствар, и Ја ћу судити“. Само Њему једноме позната је **сва** тајна овога света и крајња судбина човека. И тако се човек не сме хватати да решава шта било са поносом у своју непогрешивост – још нису наступила времена нити рокови. Човек који другим људима суди треба да зна да он није судија крајњи, него да је и он грешник, да су теразије и мера света у његовим рукама апсурд, **ако** се и он сам, држећи у рукама ту меру и теразије, не приклања пред законом још неодгонетнуте тајне, и не прибегава једином излазу: милосрђу и љубави.

Наука „непогрешивог“ европског човека прогласила је начело самоодржања за основно начело свеколиког живота на земљи. А то значи, и за основно начело људског морала. Преведе ли се то начело на језик простији и схватљивији, оно гласи: кад је у питању одржање свога живота – све је дозвољено: и злочин, и грех, и убиство, и пљачка, и људождерство. „Наука вели: ти ниси крив што је природа све тако удесила, а нагон самоодржања је изнад свега“. Према томе, наука ће допустити да се ради самоодржања и новорођенчад могу јести или спаљивати. „По моме мишљењу, човечанство ће са самом науком подивљати и изумрети“.

Насупрот томе постоји хришћански морал. Човек је у непосредној вези са Богом, који му даје моћ и силе да живи једним вишим животом. Насупрот начелу самоодржања хришћанство истиче као основу свога богочовечанског морала – начело самопожртвовања. Научни морал наређује: жртвуј друге себи! А хришћански морал заповеда: жртвуј себе

другима! „Према томе, само хришћанство има живе воде у себи; само хришћанство може одвести људе изворима живе воде и сачувати их од пропасти и уништења. Без хришћанства би се човечанство распало и пропало“. Једино хришћанство може спасти човечанство од подивљалости и самоистребљења. У хришћанству би чак и оскудица у храни и у гориву била сношљивија. На пример, новорођенчад не би била спаљивана, већ би сами људи умирали за своје ближње. Прави хришћанин никада неће жртвовати новорођенче ради свог самоодржања. Напротив, он ће радо жртвовати себе да би одржао у животу новорођенче.

Човек еванђелске свечовчанске љубави не може зидати своју срећу на несрећи другог. „Зар може бити среће, ако се она оснива на туђој несрећи? Дозволите, вели Достојевски, замислите да подижете зграду људске судбине, с намером да на крају усрећите људе, да им најзад дате мир и покој. И замислите даље да је за то неопходно и неминовно потребно да измучите ма само једно људско биће, биће које не мора да буде баш достојно, које с неке тачке гледишта може бити чак и смешно, дакле не неког Шекспира, него просто поштенога старца мужа младе жене у чију љубав он верује слепо, иако не познаје њено срце, поштује је, поноси се њоме, срећан је и безбрижан кроз њу. Дакле, само њега би требало осрамотити, обрукати, и измучити га, да би се подигла ваша зграда! Да ли бисте пристали да под тим условом будете архитект те зграде? Ето вам питање. Можете ли ви и за тренутак дозволити помисао: да би људи за које сте подигли ту зграду, пристали да од вас приме ту срећу, у чијим је темељима узидана патња ма и ништавног бића, које је немилосрдно и неправично измучено – и да ли би људи у тој срећи могли да остану срећни? – Не! Чиста руска душа овако просуђује: нека ја једина изгубим срећу, нека је моја несрећа неупоредиво већа него несрећа тога старца, најзад, нека нико никад, ни старац, не дознаду за моју жртву и не оцене је – не желим да будем срећна пошто упропаستم другог!“.

Дух „непогрешивог“ европског човека је душа целокупне европске културе и цивилизације. Све је ту изграђено на човеку као темељу, и ради човека као последњег циља. Ту нема места за Богочовека. Зато је Богочовек и одбачен као сувишан и непотребан. Европски човек, у својој охолој непогрешивости, довољан је сам себи у овом земаљском свету. Од Богочовека он ништа не тражи, зато ништа и не добија. Достојевски поставља питање: може ли европски цивилизован човек, то јест Европљанин, уопште веровати у Божанство Исуса Христа, јер се сва вера само у томе састоји да се верује у његово Божанство? На то питање, вели Достојевски, цивилизација путем чињеница одговара једним: не!

Цивилизацији „непогрешивог“ европског човека треба противставити цивилизацију словенског свечовека: сву изграђену на Богочовеку као на темељу. „Потребно је, изјављује омиљени идеолог Достојевскога, кнез Мишкин, да насупрот Западу засија наш, руски Христос, кога смо ни сачували, а кога они никад ни знали нису! Не да се ропски хватамо на језуитски мамац, него носећи им нашу, руску цивилизацију ...“ „Ми само одбацујемо, пише Достојевски у своме Дневнику, искључиво европску форму цивилизације и кажемо да нам она није по мери“. Главно је сачувати највећу драгоценост наше планете: Богочовека Христа. А Он је сав у православљу, са свима својим божанским савршенствима и вечним вредностима. „Да бисмо сачували Исуса, то јест православље, вели Достојевски, треба пре свега сачувати себе и бити свој. Само ће онда бити рода када се дрво развије и ојача. И зато Русија треба да постане свесна какве је драгоцености она остала једини носилац, да збаци немачки и западњачки јарам и да постане своја са јасним сазнањем циља“.

Спасење човека, нарочито европског човека, од оног очајног

самоуништења које ствара „непогрешиви“ хуманизам, састоји се у потпуном и свесрдном усвајању Богочовека. Обоготворење човека је најкобнија болест од које болује несрећна Европа. За ту болест постоји само један лекар: Богочовек, и само један лек: Православље. У свима својим идејама и делатностима Европа је човекопоклоничка и човекоцентрична; у свему своме православље је христопоклоничко и христоцентрично. На једној страни: тајна над тајнама је човек, а на другој: Богочовек. Достојевски се искрено мучио и једном и другом тајном, и пронашао њихово срце. Њему су обе своје; над једном тугује и плаче; другој се радује и диви. Кад иде у Европу, иде не као судија већ као сетни поклоник. „Ја хоћу да идем у Европу, изјављује Иван Аљоши, и знам да идем само на гробље, али на нај-најмилије гробље! Тамо леже мили покојници, сваки камен над њима прича о неком пламеном минулом животу, о некој страсној вери у свој подвиг, у своју истину, у своју борбу и у своју науку – тако да ћу ја, знам унапред, пасти на земљу и љубити то камење и плакати над њим, – но у исти мах сам из свег срца свог убеђен: да је све то већ одавно само једно гробље и ништа више! И нећу плакати из очајања, него просто зато што ћу бити срећан услед проливених суза својих“.

Својом „непогрешивошћу“ и гордом аутаркичношћу европски човек је осудио себе на смрт, иза које, по законима људске логике, нема васкрсења, а Европу претворио у пространо гробље, из кога се не васкрсава. Али словенски свечовек, у својој еванђелској сети и свечовечанској љубави, осећа, верује и зна: само благи и чудесни Богочовек може савладати сваку смрт, васкрснути сваког мртваца, обесмртити сваког смртника, и европско гробље претворити у расадник васкрсења и бесмртности.

ДОСТОЈЕВСКИ – СВЕЧОВЕК

Ма с које стране приступили Достојевском, светови су његови безбројни, видици су његови бескрајни. Многостраност његовог генија поражава. Као да је Врховно Биће узело идеје из свих светова, посејало их у једној људској души, и – јавио се Достојевски. По целокупној својој појави он је пророк, и мученик, и апостол, и песник, и филозоф. Он припада и свима световима и свима људима, јер је свечовечански широк и дубок. Он је толико човек, толико свечовек, да је свима род: род Србима, род Бугарима, род Грцима, род Французима, род свима људима на свим континентима. У њему има свакога од нас, те свако може наћи себе у њему. Својом свечовечанском саосетљивошћу и љубављу он је свима свој. Ништа му људско није непознато, ниједан му човек није туђ. Ако је злочинац, код њега ће наћи разумевање; ако је патник, код њега ће наћи одмор, ако је мученик, код њега ће наћи заштиту; ако је очајник, код њега ће наћи утеху; ако је сиромах, код њега ће наћи загрљај; ако је безверник, код њега ће наћи нежног учитеља; ако је верник, код њега ће наћи чудесну апологију вере.

Али, свечовеку Достојевском и ништа Божје није непознато, није туђе, уколико је то Божје дато и објављено у личности Богочовека Христа. Јер је својом бескрајном вером у Христа познао сву тајну његову, и својом бесконачном љубављу према Њему учинио све његове божанске вредности својима. Отуда свакоме човеку, од најгорег до најбољег, Достојевски може пружити све што му је потребно за морално самоусавршавање до потпуног богочовечанског савршенства. Пут који је Достојевски прешао за време свога земаљског живота спада у најдуже путеве којима је људско биће уопште ишло на овој планети. Дијапазон његових мисли, осећања, расположења и стремљења толико је велики, да може припадати само свечовеку, а не једном обичном човеку. Заиста, све

што човек као човек може имати и доживети, Достојевски је имао и доживео у неслућеним размерама и невиђеним замасима. На свима бојиштима његовог срца и ума дуго су се борили ђаво и Бог, док најзад коначну победу није однео Он: чудесни Бог и Господ – Богочовек Христос. Све је остало, и људско и ђаволски, заувек пало. Само је једно као непобедљиво остало: он – свечовек, и његов незаменљиви идеал – Богочовек.

Достојевски је пророк, јер је свечовек. Целог живота свог је пророковао о Богочовеку и о преображају човека помоћу Богочовека. Као пророк и видилац, он је и човеково зло и човеково добро свео на њихове праизворе: зло на ђавола, добро на Бога. Јер је главна одлика пророка: са гледишта вечности гледати свет и човека у свету, мислити мисао Божју о свету, објављивати Божји план о свету, радити дело Божје у свету. Надахнућем и видилаштвом пророка, Достојевски је пратио човека на свим његовим путевима од ђавола до Бога и од Бога до ђавола. Као прави пророк, он је иза свих земаљских стварности видео две вечне стварности: Бога и ђавола. А човека између њих. И пророчки видовито описао и показао, да су Бог и ђаво најглавнији ствараоци и чиниоци у нашим људским световима. Човек, по самој природи свога бића, не може без њих, мимо њих, ван њих, јер они сачињавају, опкољавају и прожимају све сфере и атмосфере, у којима се људски дух креће и живи.

Достојевски је мученик, јер је свечовек. Нема муке духа људског којом се он није искрено мучио. Као ретко ко, он се мучио тајном човека и света, тајном Бога и ђавола. У том погледу само се Јов и Соломон могу упоредити са њим. Зар није мученик он, чија се савест онако страшно мучила над људским злом и добром, над људским злочиним и казном? Ваистину је мученик, јер је мучио себе узвишеним мукама, да би нам осветлио путеве у нашим језивим тминама. Мученик је, по стопут мученик он, јер је душу своју кидао и трошио бранећи Христа као највећу вредност свих светова. И због тога исмеван и презрен био. Прави је мученик он, јер се као својим мучио: и злочиним злочинца, и очајањем очајника, и патњом патника, и безбожништвом безбожника. А сврх свега, мучио се страдањем деце, као нико до њега и после њега. И све то са једним циљем: да би нас научио како се кроз страдање постаје прави човек, бољи човек и најбољи човек.

Достојевски је апостол, јер је свечовек. У новије доба нико није дао такво сведочанство о Богочовеку Христу, као што је он дао. За векове и векове није било човека који је са таквом силом показао: да је Богочовек све и сва за човека у свима световима. Трагедија је човека потпуна и коначна, ако га не препороди и не преобрази Богочовек. Апостол је Достојевски својом безграничном вером у Христа, својом еванђелском самолошћу за људе, и својом свечовечанском љубављу за сва бића. Зар није апостол он, који је, ношен божанским заносом, паљен божанским пламеном, осветљаван божанском светлошћу, заносио, палио и осветљавао срца људска Христовом светлошћу? Да, да, несумњиво апостол, јер је све вредности неба и земље сводио на Христа и изводио из Христа. Толико, да је Христа претпостављао Истини, ако би му се чак и математички доказало да је Истина ван Христа! Апостол је он, јер на један неосетан, али чудотворан начин, уводи чудесног Христа у нашу душу, чини нам Га савременим, блиским, милим. И ми од тронутости, од милине, од усхићења плачемо крај Њега, што нас се сетио, што је дошао међу нас, што се коснуо срца нашег, што је ту међу нама, благ и кротак, милостив и жалостив, Он – тихи и нежни, па ипак бескрајно узвишени Исус ...

Достојевски је песник, јер је свечовек. Он је трагику бића људског опевао као нико. Дантеов пакао је скоро рај према ономе паклу што га је

Достојевски пронашао у људској души и описао. И ту, на недосежним висинама људске трагике, близак му је у песничком болу само Јов и Соломон. Зар није песник он, који је својом свечовечанском осетљивошћу онако потресно и снажно осетио и опевао драму људских светова? Осетио и опевао потресније и снажније и од самог Шекспира. Несумњиво је Достојевски песник, и то свечовечански песник, јер је као нико у нашем човечанском свету опевао и човеков бол, и човекову тугу, и човеково очајање, и човекову радост, и човекову веру, и човекову љубав; а пре свега и више свега: човековог Бога и човековог ђавола. Ваистину песник, јер нико није испевао језовитију и страховитију апологију ђавола од њега, али и величанственију и дивнију химну Богу и Богочовеку.

Достојевски је философ, јер је свечовек. Он је најапстрактније метафизичке проблеме претворио у најреалније, у најчовечанскије, у најближе. И показао да су то проблеми којима живи сваки човек, и решава их овако или онако у своме свакодневном животу. Од Достојевског смо научили: сваки човек, самим тим што је човек, већ је философ. Зар није философ Достојевски, који је најтеже, „проклете проблеме“ људског сазнања решавао на начин нов и непознат до њега? Како није философ он, који је својом мишљу обухватио и божанске и човечанске и демонске светове, и њихове истине и стварности? Нема сумње, он је даровит философ, јер је створио ђаводицеју и теодицеју, којима нема равних у философији рода људског. Али, и као философ, он је философ пророчког духа, мученичког искуства и песничког полета.

Ми људи живимо у свету двоструке реалности: физичке и духовне. Шта је то физичка реалност? – Материја. А шта је материја? Има данас физичара који тврде да материја, у ствари, не постоји; постоје само нематеријални праелектрони и фотони. А духовна реалност, шта је то? – Душа. А шта је душа? нешто непосредно дато нашем бићу, нешто чему не знамо ни суштину ни облик. Сматрајући материју и душу за реалност, нисмо ли привиђења прогласили за реалност? Ма како хтели да се осведочимо о реалности материје и духа, наша људска мисао и наше људско осећање сведоче једно, само једно: и материја и дух изаткани су од нечег што личи на сенку и на сан: соније јесми непостојаноје. А све оно што називамо стварима и бићима, од исте је материје од које и сан: всја сјен, всја сон. И овај наш земаљски свет својом реалношћу личи на сан који неко сања. А ми људи, део тог космичког сна, крећемо се у овом свету као сенке међу сенкама, као привиђења међу привиђењима, као утваре међу утварама.

Но мисао људска, чија је природа фантастичнија и од саме природе сна, неуморно пита: шта је то што материју чини реалношћу, а шта – што душу чини реалношћу? И материју и душу чини реалношћу само свемоћни Творац свих реалности: Бог Логос. То је еванђелски одговор људској мисли, једини одговор који за њу значи истинску благовест. Све што постоји, утолико је реално уколико има у себи Логосне силе. Реалност у ствари и није ништа друго до логосност. Оно што природу чини природом, и човека човеком, и душу душом, и материју материјом, и небо небом, и земљу земљом, и живот животом, и биће бићем јесте – логосност.

„Логос постаде тело“. Ове три речи садрже целокупно еванђеље божанског и човечанског реализма. Тек оваплоћењем Бога Логоса људи су сазнали праву, непролазну, вечну реалност. До оваплоћења људи су заиста били привиђења. Од оваплоћења кроз све што је људско почиње да струји божанска реалност. И сваки је човек утолико истински реалан, уколико сједини себе са оваплоћеним Богом Логосом. А то значи: уколико се учлани у тело Богочовека Христа које је Црква. Као тело Бога Логоса, Црква је у ствари једина права и непролазна реалност у овом пролазном свету.

Пророчки надахнуто и апостолски заносно Достојевски је осетио сву бескрајну важност оваплоћеног Бога Логоса за наш земаљски свет. То је прва и најглавнија реалност, и основ сваке трајне реалности. Достојевски изјављује: „Услов – *sine qua pop* – бића целог света садржи се у овим речима: Логос постаде тело“. Све вредности неба и земље Достојевски налази у оваплоћеном Логосу, зато и вели: Све се састоји у томе, да Логос заиста постаде тело. У томе лежи сва вера и сва утеха човечанства, утеха које се оно никад одрећи неће.

Појава Бога Логоса у личности Богочовека Христа јасно показује да је у овом свету Бог једина истинска реалност, а човек само утолико уколико оваплоти у себи Бога Логоса, уколико се ологоси. Својим радом и учењем, Богочовек непобитно показује и доказује да у овом свету стварно постоје две истинске реалности: Бог и човек. А између Бога и човека налазе се све остале реалности. Али се диференцирање реалности врши само у светлости највише реалности: Бога. Откидање од те реалности сурвава мисао у псевдореалност, у противреалност, у небиће. најпотпунија и најстрашнија псевдореалност јесте Сатана. Јер он претставља најоштрију откинутост и највећу удаљеност од Бога.

За словенског свечовека Достојевског Бог је највећа реалност и најближа стварност. За његове хероје постоји једна главна мука: Бог. „Бог само мучи“, – то је њихова општа исповест. Ако пак Бога нема, онда је све – ђаволски хаос, и бесмислица, и глупост. онда – све на апсурдима почива.

Друга реалност, највећа после Бога, јесте човек, његова бесмртна душа, његова личност. Кад је Бог прва реалност, онда је бесмртност душе друга реалност. Бесмртност душе је логична и природна као и постојање Бога. За словенског пророка Достојевског, бесмртност душе је главни извор свих непролазних вредности људских. Штавише: „Идеја о бесмртности јесте сам живот, живи живот, његова завршна формула и главни извор истине и правилног сазнања за човечанство“. Без бесмртности душе живот људски не би имао никаквог смисла и оправдања. Једино „из вере у бесмртност душе проистиче сав виши смисао и значај живота, проистиче жеља и воља за живот“.

Словенски апостол бесмртности човекове душе не може да замисли човека без Бога. Човек постоји зато што постоји Бог. Да нема Бога, човек не би могао постојати. „Лична бесмртност и Бог су једна и иста – идентична идеја“, објављује Достојевски. „Ако Бога има, онда сам ја бесмртан“, с правом тврди он. Зато је за њега најважнија ствар на земљи: веровати у Богочовека Христа и у загробни живот.

Баш зато што је пророк и апостол Бога и бесмртности човечије душе, Достојевски је као ретко ко осетио и доказао постојање супротног Богу и човеку бића – ђавола. У његовим антихеројима се силно осећа задах ђаволског злоумља. Не постоји писац, у чијим се херојима, поборницима атеизма и анархизма, тако неодољиво и јасно осећа живо присуство ђавола, и његово зрачење кроз све његове идеје и дела. На један неподражљиво генијалан начин Достојевски показује да је ђаво – страшан својом реалношћу и лукавством. У свему и по свему он је анти-Бог и анти-човек.

Сви светови Достојевскога, кроз све облике свога постојања, сведоче и тврде: ђавола има, Бога има, бесмртне душе има. За људско сазнање, и Бог и ђаво су примарне реалности, јер на тајанствен начин прожимају човечије биће. У свету земаљских збивања ђаво никим и ничим не апологира и не оправдава себе тако силно и моћно као – човеком. Али исто тако и Бог. То Достојевски доказује, с једне стране – својом

ђаводицејом, а с друге – својом теодицејом.

По природи својој, човек је богоцентричан, а по вољи својој често постаје ђавоцентричан. Јововски мучен проблемом човека, Достојевски је пронашао да је проблем човека у ствари проблем Бога и ђавола, и да се проблем човека не може правилно и завршно решити ако се не реши проблем Бога и ђавола. То се снажно осећа када се пролази кроз пакао, чистиште и рај православног Дантеа, Достојевског. Живот човека је као неко уже, распето између ђавола и Бога. Сваки човек, самим тим што је човек, живи на том ужету, преживљујући опасну драму свога постојања. Свака мисао, свако осећање, свака жеља, сваки поступак приближује човека или Богу или ђаволу. Хтео или не, човек је или уз Бога или уз ђавола, јер трећег не може бити.

Сваки човек, проходећи подвиг свог живота на земљи, ствара или своју ђаводицеју или своју теодицеју. Своју ђаводицеју човек ствара када својим гресима и злом подржава и оправдава ђавола, остварујући његов лукави и пагубни план о човеку и свету. А своју теодицеју човек ствара када својим врлинама и добром велича и оправдава Бога, остварујући његов мудри и спасоносни план о човеку и свету. Другим речима: идући путем „непогрешивог“ човека, човекобога, човек апологира ђавола и ствара своју ђаводицеју; а идући путем еванђелског свечовека, Богочовека, он апологира Бога и ствара своју теодицеју.

Достојевски је створио своју ђаводицеју када је био уз Сатану-кушача, а своју теодицеју када је стао уз Христа и остао са Њим заувек. У својој ђаводицеји он је на свеубедљив начин показао да је тајна свих идеолога и твораца човекобога и надчовека – ђаво. А у својој теодицеји он је апостолски силно и неодољиво показао и доказао да је тајна свих идеолога и твораца правог човека, христоликог свечовека – Богочовек Христос. Као видилац и пророк, он је пронашао да су главне, иако невидљиве, стваралачке силе у свима савременим, личним, социјалним и народним покретима модерног човечанства – или Христос или ђаво.

У новије доба, лукави Кушач рода људског никога није тако саблажњавао и заводљиво кушао као Достојевског. За време тих кушања Достојевски је заронио у језиве дубине пакла, познао апокалиптичне „дубине Сатанине“, и створио ђаводицеју, за какву људско сазнање знало није. Чак и Ничеова ђаводицеја, упоређена са њом, срицање је букварица. По свему, она је тако нечувено страшна и поразно ужасна, да се Достојевски с правом може назвати апокалиптичким именом: „цар бездана“ – Авадон. Силом духа свог он је отворио све бездане пакла; из њих је покуљао такав дим, да је поцрнело и сунце и небо над човеком.

Само Христови људи, као што је апостол Павле, „знају шта Сатана мисли“, знају његове идеје, његову философију. Међу њима је, у првом реду, Достојевски. Он је дубоко ушао у психологију Сатане, проанализирао природу овог првог критичара Божје творевине, пронашао његове разлоге за први бунт против Бога и света, и створио **Бунт** какав свет видео није. Али, велики познавалац дубина Сатаниних, неустрашиви бунтовник против Бога и света, дознао је својим властитим искуством: да људска природа не може издржати богохулство и бунт против Бога и његове творевине. У пакленим мукама свога духа он је свим бићем осетио да га сатанских ужаса може спасти једино: „пресветли, чудесни и чудотворни лик Богочовека Христа“.

Највећи бунтовник рода људског није био у стању да издржи свој сопствени бунт, већ је, гоњен неком унутрашњом силом свога срца, смирио себе пред благим и кротким Господом Исусом. Кроз пакао скепсе,

сумње, одрицања и неверја прошао је Достојевски, док није поверовао у Христа као у Бога и Господа. Заиста је он мученички и јуначки извојевао и стекао своју веру у Христа. Зато је, пред крај свога живота, са болом и гневом писао: „Хуље ме задиркују због моје тобожње непросвећене и назадњачке вере у Бога. Ти глупаци међутим ни у сну нису никад уснили такво снажно порицање Бога какво је изражено у моме „Великом инквизитору“, и у претходним главама, а на што **цела књига** даје одговор. Ако верујем у Бога, не чиним то као глупак (као фанатик). Они хоће да ме уче, и смеју се мојој ограничености! Њихова глупава природа не може ни сањати о оноликој снази одрицања колико сам ја претуррио преко главе... Иван је дубок. Он није један од савремених атеиста који својим неверовањем само доказује ограниченост свога гледања на свет, и тупост свога малог мозга. Ни у Европи нема, нити је икада било, тако силног исповедања атеизма. Дакле, верујем у Христа и исповедам ову веру не као дете. Моје осана прошло је кроз велико чистилиште сумње – као што у мом последњем роману каже о себи ђаво“.

Достојевски, невиђени атеист и жестоки богоборац, могао се спасти, и спасао се само таквим свесавршеним и свемилостивим Богом, какав је Христос. Чаробни лик Христов испунио је сву његову душу, и он је постао у новије доба највидовитији пророк и најречитији апостол лика Христовог. Слушајући његову заносну реч о Христу човек говори себи: заиста је лик Христов једина Светлост за све таме у које може запасти род људски, једини излаз за све смрти, једина утеха за све муке, једини путоказ за све заблуде. „Ми на земљи заиста лутамо, вели Достојевски, и када пред нама не би било драгоценог лика Христовог, ми бисмо се изгубили и залутали сасвим – као некада род људски пред потопом“.

Међу посмртним белешкама Достојевскога, вели Сергије Булгаков, налази се једна на којој пише: „Написати књигу о Исусу Христу“. Ми не знамо да ли би Достојевски написао такву књигу, али у неком смислу, све његове књиге, нарочито оне из последњих његових година, написане су о Христу: у свима њима је Он прави, иако невидљив, центар, а понекад се и отворено појављује. Највећи тријумф Достојевсковог генија састоји се баш у томе, што је он умео у својим делима да учини да се осети живи Христос, што је умео да Га уведе међу нас, и, приближи нам га, учио је да Га волимо.

Достојевски, који је подвижнички и мученички обожавао Господа Христа, толико се проникао светлошћу његовом, да је зрачио њоме, нарочито у последње дане свога живота. Један од његових најприснијих пријатеља, Н. Страхон, вели да је Достојевски последњих година свога живота веома личио на подвижника, пуног кротости и блажности. А по речима Вогеа: „Лице Достојевскога, у свако време, сем кад је узбуђен, изражавали је сетну и благу кротост, каква се виђа на иконама старих словенских светитеља“.

Достојевски је убеђен, да само људи нечиста срца и помрачена ума, који су у неком интелектуалном савезу са ђаволом, могу одрицати да је Христос једини Спаситељ света и човека. „Они који одричу Христа, нимало Га не познају“, тврди Достојевски. Јер је не могуће познавати Христа а не волети Га. У једном свом писму Достојевски се овако изражава о руском критичару Бјелинском: „Једном разговарајући са мношвом, он је ружио Спаситеља. Али, он се сигурно никад није подухватио да са Христом упореди себе и господу која дрмају светом. Он је био неспособан да види како су сви они – ништавни, срдити, нетрпељиви, ниски, а пре свега – пакосни и уображени. Он никада није поставио себи питање: „А шта ћемо ставити место Христа? Сигурно не себе, овакве рђаве какви смо“. Не, он никада ни размишљао није о могућности да он може бити рђав. Он је до крајности био задовољан собом, и у томе се изражавала његова лична,

бедна, жалосна тупавост“.

Са својих пророчких висина Достојевски је јасно сагледао трагедију Европе. И открио њен узрок. Узрок је то што је Европа кроз римокатолицизам и протестантизам унаказила и изгубила лик Богочовека Христа, ту једину вечну вредност, ради које стоје и постоје сви светови. И због тога се тамо све замутило и кренуло у хаос. Али, то је половина пророчке визије Достојевскога; а друга половина је ово: лик Богочовека Христа сачуван је потпуно у Православљу, стога ништа друго није ни потребно, јер је Православље све.

Гледајући човека и човечанство, а и руски народ *sub specie Christi*, Достојевски је пронашао да је главна и највећа вредност руског народа – Православље, и у њему чудесни лик Богочовека Христа. Зато је и благовестио: Русија носи драгоценост какве нигде нема више: Православље. Она је чувар Христове истине, правог лика Христовог, који је помрачен у свима другим верама и у свима другим народима.

Русија је својом тајанственошћу постала у новије доба најзагонетнија земља на свету. Томе је највише допринео Достојевски. Али, он је у исто време највише допринео да се та загометка донекле одгонетне, да се пронађу њене главне стваралачке силе, и сврх свега: њена највећа вредност и њена највећа светиња. Та вредност и та светиња јесте Православље. По пророковању Достојевскога, нова реч коју Русија има да каже свету јесте Православље. Због своје апостолске ревности у проповедању Богочовека Христа и његовог Еванђеља Достојевски је с правом назван „неустрашиви исповедник имена Господњег“.

Кроз Достојевског је као кроз свој пламени језик проговорила сва руска душа: сви њени греси и сва њена покајања, сви њени пороци и све њене врлине, све њене чежње и сви њени идеали. Он је највиши и најдубљи израз руске народне самосвести. Он је, као што је речено, Русија у минијатури. Он је постао „морални вођ нашег времена“.

Један руски мислилац писао је о Достојевском: „Већ је постала непобитном истином чињеница: да се сав Достојевски оваплотио у наше време; да је постао надахнитељ и полазна тачка, скоро, за све наше писце, песнике, философе; да је целокупно садашње религиозно сазнање потпуно дошло од њега; да стваралачка сила нашег времена, у буквалном смислу, живи њиме, само мењајући и преображавајући његове идеје, његова откривења, његове бескрајне и вечне дубине. Разлог за овакав утицај не треба гледати у сиромаштву и недостатку наше стваралачке снаге, већ у изванредно јаком сродству које постоји између васцелог руског стваралаштва и Достојевске личности. У том погледу, Достојевски се јавља пред светом као изразитељ свих дубина руског духа, као генијалан творац свих његових луталачких, скривених, тајанствених моћи, као величанствени симбол, живи симбол загометног царства руске душе и народа, његових тражења и нада, његових молитава и проклетстава. Јер ми не стварамо понова Достојевског, већ је он сам, његова титанска сила приступна у нама и ствара код садашњих писаца његов громовски бунт, његово велико страдање, и његову мистичну надрационалну лепоту. Јер је Достојевски – сва Русија, њена душа, њена тајна, и основна суштина“.

Свечовечанском ширином и дубином својих идеја и осећања Достојевски врши огроман утицај и на писце ван Русије, нарочито у Немачкој. О томе Ј. Е. Порицки пише: „У Немачкој је безброј живих песника, који су под утицајем Достојевскога, са више или мање среће следују му или су му следовали. Два најзнатнија претставника немачке књижевности, обојица

песимисти: Ниче и Хауптман, корене се потпуно у Достојевском“.

Посматрајући Ничеа и Достојевског са једног вишег историософског становишта, Ото Јулиус Бирмбаум искрено је изрекао многе истине. Једна је од њих ова: „Можда је Ниче узвишени крај а Достојевски циновски почетак; онај – крај западне, европске културе, засноване на античкој култури; овај – почетак источне, руске културе, која води порекло од Византије“. А друга је истина, и још неке уз њу, ово: „Из Достојевског говори Христос, и мора се човек врло далеко враћати у прошлост развића хришћанске мисли, да би дошао до човека из кога је Христос говорио тако снажно као што из Достојевског говори. Са своје стране ја држим да је такав човек – Франциско Асиски... Ипак је Христос Достојевскога прави-правцати Христос, Христос у својој гигантској Истини ... У Русу Достојевском налази се генијална садржина рускога народа у истом обиму и истој дубини као што се у Ничеу налази генијална садржина западне културне свести... Овде Ниче, чији Заратустра разбија старе таблице (синајске), онамо Достојевски, који из свог руског срца уздиже пра-Христа. У овој двојници великих осетљиваца, мислилаца, уметника, стоје једна према другој оваплоћене две истинске светске силе: ужасан приказ, чије перспективе ми данас можемо само да наслућујемо, али не и да одредимо“. Бирмбаум с ретком искреношћу и даровитом проницљивошћу завршава своју студију о Достојевском: „Духу Достојевскога следовати значи: Гетеа порицати и Ничеа за болест сматрати“.

Све особине бића људског, и негативне и позитивне, Достојевски је доводио до краја. Он је волео да гледа човека у његовој довршености и завршености. Ако је атеист, његов човек је сав атеист; ако је анархист, његов човек је сав анархист; ако је бунтовник, његов човек је сав бунтовник. И обратно: ако је верник, његов човек је сав верник; ако је христољубац, његов човек је сав христољубац; ако је човекољубац, његов човек је сав човекољубац. У свему, Достојевски је ишао до краја. То је његов основни свечовечански нагон. Зато га разум људски не може до краја пратити на његовим свечовечанским путевима. У том погледу он је заиста „оличена супротност у односу на здрави разум људски“. „Према изузетним и нарочитим ексцесима свога талента који нас највише дирају, Достојевски се с правом може назвати философ, апостол, безумник, утешитељ уцвелењих, убица спокојних, Јеремија робије, Шекспир азила. Све ове називе он заслужује; узет сваки посебно – ниједан није довољан“.

Зато што је свечовек у свима својим схватањима човека и света, Бога и ђавола, добра и зла, врлине и порока, Достојевски је камен спотицања и саблазни за све који му приступају западно-европским, хуманистичким мерилем. Јер ово мерило не допушта људској мисли да иде до краја ни у негативном ни у позитивном. Ту се човек увек боји да своју мисао о добру доведе до њеног природног извора: Бога, а мисао о злу до њеног правог извора: ђавола. Поготову је за такве људе несхватљива Достојевскова бескомпромисна вера у Христа Богочовека као јединог истинског Бога и Господа у свима световима, Достојевскова бескрајна љубав према Њему, Достојевсково одлучно свођење свих вредности на Њега, на његов чудесни и чудотворни Лик. То је разлог што они не разумеју Достојевскога у његовим свечовечанским настојањима и стремљењима, која су са онако пророчком надахнутошћу и апостолском видовитошћу изражена у његовој теодицеји и ђаводицеји. Мерешковски пак, желећи да своју философију оправда Достојевским, саблазнио се и огрешио о Достојевског. Проницљив и веран тумач душе негативних хероја Достојевских, чим је прешао на позитивне хероје Достојевске, Мерешковски се отиснуо у тумачење себе, своје религије, подмећући Достојевском своја религиозна схватања и

убеђења. Да би Достојевског приказао као апостол свога „новог хришћанства“, свога „новог религиозног сазнања“, Мерешковски је покушао да пресазда Достојевског по слици и прилици својој, и тиме се огрешио о Достојевског као ретко ко.

Али, изнад свих заблуда и неистина пламти неугасиво сунце вечне Истине Достојевскога: Богочовек Христос. За њега – Богочовек је све и сва у свима световима. Зато, за Њим чезне сва душа Достојевскога; зато, Њему служе сви светови Достојевскога; зато, о Њему пророкују сва пророштва Достојевскога. И гле, многа се његова пророштва о Европи и Словенству, о свечовеку и свечовечанству, испуњују на наше очи. Али, постоје и психолошки и онтолошки услови да се и остала његова пророштва испуне. Јер су сва прожета духом еванђелским. А небо и земља неће проћи док се не испуни све што је речено у Еванђељу и све што је проречено на основу Еванђеља. Иза словенског свечовека Достојевског стоји Богочовек са свима својим божанским силама и савршенствима. А словенски свечовек стоји Богочовеком и постоји ради Богочовека. Зато и као пророк, и као апостол, и као мученик, и као песник, и као филозоф – он проповеда једну истину, једну свеистину: Богочовек Христос је највећа драгоценост у свима световима, видљивим и невидљивим.

На Растку објављено: 2008-08-13

Датум последње измене: 2008-08-13 17:43:47